8 It. sing 709 e (4

7575

WAARNEMINGEN

OP REIZEN

IN EN BUITEN

DUITSCHLAND.

IV.

Ab^m Veelwaard. sculp.

HET GEBOORTE-HUIS DER MAAGD VAN ORLEANS TE DOM REMIJ.

WAARNEMINGEN
OP REIZEN
IN EN BUITEN DUITSCHLAND,

MET

HERINNERINGEN

VAN MERKWAARDIGE LEVENSGEVALLEN EN TIJDGENOOTEN IN DE LAATSTE VIJFTIG JAREN:

DOOR

D^R. A. H. NIEMEIJER.

Uit het Hoogduitsch.

VIERDE DEEL.

NOTRE DAME.

Te HAARLEM, bij
DE WED. A. LOOSJES Pz.
MDCCCXXV.

Wbt/64/73

Bayerische
Staatsbibliothek
München

VOORBERIGT

VAN DEN

VERTALER.

Ik zoude het overtollig achten, eenige regels voor deze afzonderlijke reis van den hoogleeraar NIEMEIJER, *ter wegvoering als gijzelaar naar* Frankrijk, *zijnde te gelijk het Vierde Deel der* Waarnemingen op Reizen, *te plaatſen, ware het niet, dat eene onlangs in de* Halliſche Literaturzeitung *gelezen beoordeeling van het Derde Deel dezer Reizen mij nog meer bevestigde in het belang, hetwelk dit werk algemeen inboezemt. En hoe kan het anders, daar de opmerkingen doorgaans zoo ſchrander, juist en menschkundig zijn, dat men perſonen en zaken als voor oogen ziet, en zich zonder moeite verplaatst in den toeſtand des geleerden ſchrijvers; men reist, als het ware, met hem mede, en neemt hartelijk deel in al, wat hem overkomt. Daarenboven vereenigt hij de oude geſchiedenis van plaatſen, geſtichten en belangrijke perſonen zoodanig met de nieuwe, dat de trapswijze ontwikkeling tot den ſtaat, waarin men alles tegenwoordig ontmoet, helder en op eene ongedwongene wijze voor den geest treedt. Behalve het onderhoudende verkrijgt daardoor zoodanig een reisverhaal eene bijzondere leerzaamheid met betrekking tot den op- en ondergang van volken, geſlachten en gewoonten. Dezen wenk mogt ik mijnen geëerden lezeren niet onthouden, evenmin als den volgenden, dat namelijk* Dr. NIEMEIJER *blijkens eenen onlangs van zijn' hooggeleerden ont-*

vangenen brief, door menigvuldige bezigheden, gepaard met veel huisſelijk lijden, buiten ſtaat is geweest, om de tweede helft dezer reis zoo ſpoedig op de eerſte te laten volgen, als anders zijn oogmerk ware geweest. Nogtans hoopt zijn hooggeleerde er dezen winter toch eenen aanvang mede te maken, en mogt de uitgave in het aanſtaande voorjaar dus nog gebeuren, dan zullen Vertaler en Uitgeefſter zich er een genoegen uit maken, om dezelve het volgend jaar nog aan het Nederlandsch publiek te kunnen aanbieden. Ik twijfel niet, of deze eerſte helft zal door mijne landgenooten met dezelfde graagte ontvangen worden, als de overige Deelen, niet alleen uit hoofde van het genoegen, waarmede ik deze mijne taak, hoewel onder vele verſtrooijingen en afleidingen door den ontzettenden watervloed, welke mijne ſtad- en distriktgenooten heeft getroffen, heb volbragt, maar ook dewijl dit Deel reeds eene zeer gunſtige proef in Duitschland *doorgeſtaan heeft, waar hetzelve, naar luid van bovengemelden brief des Schrijvers, nog gretiger gelezen wordt dan de vorige Deelen. Juist om bovengemelde reden, dat ik als voorzitter eener commisſie uit dit departement der Maatſchappij:* tot Nut van 't Algemeen, *ten behoeve der noodlijdenden van* Kampen *en deszelfs vrijheid, niet zooveel tijd dan wel anders aan deze vertolking kon beſteden, hoop ik des te meer op de toegevendheid mijner lezers te mogen rekenen, wanneer ſoms hier of daar eene enkele fout ingeſlopen, of eene noodige ophelderende noot mijner opmerkzaamheid ontglipt ware.*

Kampen. B. R.

Toen

Toen ik in October des jaars 1806, van mijne reis naar *Holland* wederkeerende, eene verlatene geboortestad en eene opgehevene akademie vond, toen zou ik wel aan niets minder gedacht hebben, dan om in het volgende jaar eene nog verdere reis te aanvaarden. En evenwel gebeurde het zoo! Op den 18den Mei 1807 werd ik uit de afzondering en ſtilte, waarin ik, bevrijd van de meeste openlijke bezigheden, voor de wetenſchappen leefde, eensklaps in eene mij nieuwe en juist toenmaals mij het minſte bekorende wereld gevoerd, en, beroofd van alle eigene wilsbepaling, genoodzaakt, om te volgen werwaarts men mij en mijne reisgenooten henen leidde.

Had

Had mij intusſchen deze geweldadige *wegvoering*, waaromtrent ik zoo dikwijls en van zoovele kanten uitgenoodigd ben, om eenig berigt te geven, ook niet gelegenheid verleend, om zeer veel merkwaardigs te zien, en om mij nieuwe dingen te leeren, zou ik dezelve toch bijzonder moeten rangſchikken onder de lotgevallen mijns levens, welke de Goddelijke Voorzienigheid, na eenen zeer bedenkelijk ſchijnenden aanvang, een goed einde liet nemen, en mij — ik durf het, zonder tegenſpraak te duchten, met vrijmoedigheid zeggen — voor oogenblikkelijke bekommeringen, ſmarten en ontberingen, de ruimſte vergoeding ſchonk in de bewustheid, om voor de inrigtingen, waaraan in mijn beroep alle mijne krachten toegewijd waren, eenig nut geſticht te hebben.

Daarenboven heeft de algemeene deelneming, welke ik in dat treurig tijdperk in de nabijheid, zoowel als uit de verte, heb ondervonden, al het ſmartelijke der herinnering reeds lang uitgewischt. Zelfs menige onvriendelijke oordeelvelling, waarop in dien opgewondenen tijd ſchier ieder, die beſloot, om onder eene nieuwe heerſchappij te blijven, van menigeen, die zoo gelukkig was, om den ouden ſtamvorst niet te verliezen, gevat moest wezen, kon, bij de eigene inwendige overtuiging, van braaf gehandeld te hebben, gemakkelijk verdragen worden. Buitendien heeft mij de goedkeuring mijner pogingen van den kant van onzen *geëerbiedigden monarch*, waarvan men de bewijzen aan het ſlot van dit werk zal vinden, en die mij bo-

boven allen de belangrijkſte bleef, nopens deze twijfeling of beſchuldiging gerust geſteld.

Halle is als eene oude waardige ſtad, als de zetel eener ſedert meer dan eene eeuw bloeijende en veelbezochte akademie, en der in derzelver oorſprong, zoowel als in derzelver omvang, even merkwaardige Frankiſche geſtichten, reeds lang het voorwerp van niet geringe oplettendheid en deelneming in alle ſtreken van *Duitschland* en zelfs van buiten 's lands geworden. Reeds daarom durf ik hopen, dat men ook nog thans niet ongaarne authentiek zal vernemen, wat deze ſtad in die ongelukkige jaren, welke haar van den Pruisſiſchen ſtaat afzonderden, bitters ondervond, en hoe voor haar toch boven hopen en wenſchen, datgeen behouden bleef, hetwelk zij het allerminſte zou hebben willen ontberen. Heb ik daaraan iets toegebragt, dan heb ik zulks te danken aan mijn verblijf juist op de plaats, van waar in dien tijd over het lot van zoovele landen en menſchen onherroepelijk beſlist werd, alsmede aan menige aldaar toevallig zamenloopende omſtandigheden. Onder gelijke betrekkingen, bij gelijke begunſtigingen, zou ieder het zich tot pligt gerekend hebben, om hetzelfde te doen.

Reeds in dit opzigt heb ik het voor doelmatig gehouden, om nog bij mijn leven over het verband mijner *deportatie-reis*, met hare het algemeen betreffende gevolgen, iets zekers na te laten; daardoor menig de waarheid verminkend gerucht te zuiveren, en het inzonderheid duidelijk te maken, dat niet door ſlaafſche onderwerping, of zelfs ge-

heime tegenwerking tegen andere, ten deele oudere en even verdienstelijke, hoogescholen, welke het slagtoffer destijds zijn geworden, maar langs den openlijken en regten weg, *Halle* als *Universiteit* is behouden gebleven. Daar er trouwens, tot deze opheldering slechts weinige bladen van noode geweest waren, geeft mij het zoo gunstig onthaal der op latere reizen gemaakte opmerkingen tevens aanleiding, om de aanwinst in waarnemingen en ondervindingen, waartoe de heen- en terugreis door een gedeelte van *Duitschland* en de *Nederlanden*, alsmede het verblijf in *Frankrijk* zelf, zooveel gelegenheid gaf, op dezelfde wijze mede te deelen. Ook ditmaal beding ik vooruit, dat noch de aardrijks- en huishoudkunde, noch eenig ander vak der letterkunde daardoor iets van aanbelang zal winnen, aangezien buitendien het natuurlijk zooveel bezochte en beschrevene *Frankrijk* en dezelfs hoofdstad, nog veel bekender dan *Engeland* en *Holland* geworden is. Ondertusschen zullen toch misschien de standpunten, waaruit ik menige door anderen minder gadegeslagene voorwerpen bezag, sommige niet voor allen toegankelijke aldaar aangeknoopte betrekkingen, zelfs de stemming van eenen, wel is waar, vrij ronddolenden, maar toch van zijne vrijheid beroofden, aan de beschouwingen en oordeelvellingen eenige bijzonderheid bijzetten. Ook durf ik hopen, dat de hernieuwing der nagedachtenis van sommigen bijna reeds vergeten menschen en voorvallen, welke mij de plaatsen, waar dezelve hebben gewoond en gewerkt, leden en gestorven zijn,

zoo

zoo levendig herinnerden, voor de beminnaars der geschiedenis, inzonderheid van het Fransche voorgeslacht, niet onaangenaam zal zijn.

Dewijl voor het overige onze tijd de gemoederen door de groote veranderingen, welke wij in de staatkundige wereld beleefd hebben, veel bedaarder gestemd heeft, mag ik er des te meer op rekenen, dat men de poging, om in allen opzigte billijk te zijn, evenmin laken als miskennen zal. Alle volkshaat is mij van jongs af als eene verloochening van ons eigen *Duitsch* karakter voorgekomen, tot welks lof het van ouds af behoorde, om elke verdienste te erkennen. Wie zou zoo partijdig kunnen zijn, om te willen ontkennen, dat ook *Frankrijk*, dat ook *Parijs* veel groots en goeds in zich vereenigt? Het is waar, het onrustig bestendig afwisselend gewoel der hoofdstad heeft mij zeer weinig bevallen. Ik heb mij door bezigtiging slechts meer overtuigd, hoe moeijelijk het moet wezen, om in dit leven vol valschen schijn en glans, oppervlakkigheid, nietigheid en wufte veranderlijkheid, zelf vastheid van karakter, onpartijdig oordeel over de waarde en onwaarde der menschen en dingen, hartgrondig gevoel voor liefde en vriendschap te behouden; hoe moeijelijk, om omringd van zoo ontzettend veel zedebederf, hetwelk bestendig het onheil van onnatuurlijk zich vergrootende steden is, aan zedelijke grondbeginsels getrouw en rein van gemoed te blijven. Maar daarenboven heb ik toch niet slechts persoonlijk op het vriendelijkst onthaal en de liefderijkste behandeling van alle kan-

ten

ten te roemen, maar ook vele heerlijke dingen, welke het mild begaafde land toebehooren, en vele voortreffelijke menschen leeren kennen, die met de beschaving en bevalligheid der zeden, welke niemand dezer natie kan betwisten, niet slechts grondigheid van kennis, maar ook degelijkheid van karakter en vurige dienstvaardigheid verbonden, hetwelk in zulk een verstrooid en woelig leven dubbel verdienstelijk is.

De tweede helft van dit geschrift zal, hoop ik, op de eerste onverwijld kunnen volgen. Bij zooveel merkwaardigs was het niet wel mogelijk alles in één deel te omvatten. De bezigtiging van zeer belangrijke inrigtingen, als het *vondelinghuis*, de *instituten der blinden* en *doofstommen*; van vele gegeschiedkundige ook zoo belangrijke plaatsen, als die des *Pantheons*, *Versailles*, *Marly*, *St. Germain*, *St. Cloud*, *St. Denis*, de kennismaking met verscheiden ook voor *Duitschland* belangrijke geleerden; de herinnering zooveler personen, die door de oorspronkelijkheid van hun karakter, zoo als de onlangs overleden graaf VON SCHLABBRENDORF, of door hunne lotgevallen zulke eene algemeene deelneming verwekten, gelijk het onschuldigste en aanstootelijkste slagtoffer der omwenteling, de beminnenswaardige prinses LAMBALLE; de nadere kennis van het *hooger* en *lager schoolwezen* en der *kerkelijke gesteldheid*; de wandeling in de *Katakomben*, deze onderaardsche wereld van *Parijs*; — op de terugreis het bezoeken van *Kamerijk*, *Brussel*, *Antwerpen*, *Aken*, *Keulen*, *Neuwied*; eindelijk

lijk ook de voortgezette onderhandelingen met de provifionele regering des nieuwen koningrijks te *Kasfel*, — dit alles heeft eene zeer ruime ftof tot waarnemingen opgeleverd, en zal benevens vele andere dingen den inhoud van het vervolg uitmaken.

Terwijl ik thans een gedeelte van den arbeid, die in de weinige mij overfchietende ledige uren flechts langzaam kon voortgaan, aan het publiek ter hand ftel, kan ik het leedwezen niet onderdrukken, dat dezelve niet meer onder de oogen der *gezamenlijke* met mij naar *Frankrijk* weggevoerde vrienden kan komen, die zoo trouwhartig het lijden en de vreugde der reis met mij gedeeld, en mij nog wel eens daarop zouden vergezeld hebben. Want twee van hen zijn reeds in het land, in hetwelk de overgang ons allen te wachten ftaat, vooruitgegaan. De wakkere majoor VON HEYDEN ftierf in den jare 1814; de zeer eerwaardige, onbetwistbaar door de wegvoering het meest lijdende, voor zijne vaderlandlievende bemoeijingen het minfte fchadeloos gefteelde raadsheer KEFERSTEIN, in den jare 1816. Ik kon derhalve bij fommige plaatfen flechts nog eenige aanteekeningen gebruiken, welke mij van de beide hen overlevende, den geheimraad VON MADEWEIS te *Konigsberg* in *Pruisfen*, en den landraad VON WEDELL te *Piesdorf* in het *Mansfeldfche*, vriendfchappelijk werden medegedeeld, en verheug mij over de aanleiding, om hier mijnen dank ook voor zoovele andere bewijzen van goedwilligheid te kunnen uiten, waardoor zoo menigeen zwaarmoe-

moedig uur van afzondering van het vaderland werd vervrolijkt.

Zij mogen de geschiedenis van onze gemeenschappelijke lotgevallen, welke ons zoo naauw aan elkander verbonden, beschouwen, als *aan hen inzonderheid opgedragen*, en daarbij ook in de verte even zoo minzaam aan den vriend denken, als hij, bij dezelve op te teekenen, gedurig aan hen gedacht heeft.

Halle,
den 10den November 1824.

IN-

I N H O U D.

Halle, in October 1806. . . Bl. 3.
De afschaffing der Hoogeschool. . . 9.
Halle in de wintermaanden van 1806 en 1807. 13.
De eerste Pinksterdag, den 17*den Mei.* . 25.
De tweede Pinksterdag, den 18*den Mei.* . 27.
De Moritzburg. 31.
De afreis en het reisgezelschap. . . 34.
Cönnern. 37.
Aschersleben. 39.
Hal-

Halberstad. Bl. 41.
Rocklum. Brunswijk. 43.
Reis van Brunswijk over Seesen en Nordheim naar Göttingen. . . . 54.
Reis van Göttingen over Münden naar Kassel. 60.
Van Kassel naar Marburg. . . . 61.
Marburg. 63.
Giessen. 71.
Frankfort aan den Main. . . . 73.
Intrede in het Fransch gebied. . . 79.
Mentz. 84.
Voortzetting der reis van Mentz. . . 101.
Metz. 115.
De Waterleiding (Aquaduc), bij Metz. . 121.
Aankomst te Pont à Mousson. . . 124.
Pont à Mousson. 126.
Herinneringen uit mijn leven te Pont à Mousson. 131.
De Praemonstratenser-abdij. . . . 143.
JOHANNA HACHETTE. 147.
Schoolbezoeken. 150.
Noroy. 154.
De zondag in Pont à Mousson. . . 157.
Eene Zielmis. Begrafenis. De Pastoor van St. Genevieve. 162.
Nieuwe Kennismakingen. . . . 172.

In-

Inwijding der Kerk te Nancy. . Bl. 177.
De 24ste Junij. Feestviering van JOHANNES *den Dooper.* 186.
De Spanjaarden in Pont à Mousson. . 188.
Vervaardiging van kunstige steenen. De Hoogleeraar FLEURET. . . . 193.
Persoonlijke toestand. Pogingen om vrij te komen, of naar Parijs te mogen gaan. . 199.
De 25ste Julij 1807. . . . 208.
Afscheid van Pont à Mousson. . . 214.
Reis van Pont à Mousson naar Dom-Remy. . 216.
Dom-Remy la Pucelle. . . . 228.
Terugreis over Toul naar Nancy. . . 233.
Nancy. 236.
Voortzetting der reis naar Parijs. . . 241.
Meaux. 251.
Parijs. — Aankomst. . . . 255.
Eerste kennismakingen en pogingen voor mijne geboortestad. De Staatsraad KOCH. *De Voorzitter van het Consistorie* MARRON. . 262.
Aankomst der Afgevaardigden uit de Provinciën van het nieuwe Koningrijk. . 269.
De Overwinnings- en Huwelijksfeesten. . 272.
De merkwaardigheden der stad. . . 281.
Notre Dame, kathedrale kerk van Parijs. . 285.
Het Hôtel Dieu. De Morgue. . . 297.

Het Paleis van Justitie, het Gevangenhuis en de Heilige Kapel. . Bl. 304.
De Louvre en de Tuilleriën. De Tuin. Het Eendragtsplein. De Elyzesche velden. 308.
Het Museum der Kunst in de Louvre. . 329.
Het Palais Royal en Bicetre, de uiterſten van menſchelijke weelde en menſchelijke ellende. 367.
Bicetre. 377.
Eerſte bezoek en voordragt bij den Staatsraad den Graaf DE BEUGNOT, *betreffende de aangelegenheden der ſtad en Univerſiteit van Halle en der Frankiſche geſtichten.* . 383.
Bijlagen, Aanhangſels en Ophelderingen. . 393.

I.

I.

REIS

MIJNER WEGVOERING

NAAR

FRANKRIJK,

IN DEN JARE 1807.

Bayerische
Staatsbibliothek
München

Halle, in October 1806.

Hetgeen ik zal melden nopens den toeſtand mijner geboorteſtad in die noodlottige maand, om mijne lezers te doen beſeffen, welken invloed dezelve gehad heeft op mijne omſtandigheden en vele latere ontmoetingen mijns levens, heb ik ſlechts kunnen bijeenverzamelen uit de verhalen van geloofwaardige getuigen. Mij zelven was de weg tot eene ſpoedigere terugkomst uit *Holland* en *Westfalen*, gelijk men reeds uit het vorig deel kan zien, afgeſneden. Was ik, trouwens, niet in de gelegenheid, om gedurende mijn afwezen het lijden met mijne medeburgers te deelen, zoo heeft deze omſtandigheid mijner verwijdering van alles, wat mij lief en dierbaar was, mij des te meer gefolterd.

Reeds in *September* was het niet meer twijfelachtig, dat *Pruiſſen* zich ten ſtrijde uitrustte tegen *Frankrijk*; en, gelijk overal, evenaarde te *Halle*

 niets

niets de geestverrukking, welke de eerfte zekere tijding, dat eene finds lang gekoesterde hoop derzelver vervulling naderde, den inwoners onder alle ftanden ingeboezemd had. Het vertrouwen op eenen roemrijken uitflag was even zoo zeer verfterkt door het gezigt der doortrekkende troepen, inzonderheid der prachtige lijfwacht, als de vaderlandfche gezindheid door de aanwezigheid des *konings* en der *koningin* op nieuw opgewekt en verlevendigd werd. Eenvoudig, zoo als altijd, bedaard en vriendelijk zag men den monarch bijna zonder geleide. Aldus trad hij ook onaangediend in het *Frankifche geftiche* binnen, als of hij den indruk wilde hernieuwen, dien deszelfs onverwachte uitgeftrektheid, reeds in den jare 1799, op hem gemaakt had. Vragende naar de beftemming en het doel van enkele bijzonderheden, ging hij de lange binnenplaats van het weeshuis op en neder, en de door zijne verfchijning verraste ambtenaren hoorden uit zijnen mond troostrijke verzekeringen van verdere hulp, als dezelve vereischt werd, zoodra flechts de rust en vrede zou herfteld wezen. In diervoege nam hij affcheid van het bolwerk des geloofs en der liefde, welks befchermer en behoeder hij was, nog meer dan iemand zijner doorluchtige voorzaten. Wie had op dien dag — het was de *twee en twintigfte September* — kunnen vermoeden, dat het een affcheid voor eene zevenjarige verwijdering zijn zou, en dat het hem eerst na *acht* jaren mogelijk zou wezen, om zijn zegenrijk woord inderdaad koninklijk te vervullen.

De vijandelijkheden hadden federt den 8ften October onder de ergfte voorteekens eenen aanvang

genomen, en de prins LODEWIJK FERDINAND was bij *Saalfeld* als het eerste groote offer gesneuveld. Toen weinige dagen daarna het gerucht daarvan *Halle* bereikte, werd de aandoening, welke hetzelve verwekte, gelijk zulks bij al het onverwachte het geval is, meer verdeeld; ook wisselden gunstigere en ongunstigere tijdingen van overwinningen of nederlagen onophoudelijk elkander af, en elk geloofde of twijfelde, al naarmate het gevoel of bedaard nadenken en berekenen bij hem den boventoon had. Zelfs, toen op den 14den het gebulder des kanons van *Auerstad* en *Jena*, op de hoogten voor de poorten, werd vernomen, dobberden hoop en vrees, nog sterker dan ooit te voren bij allen, die bedaard bleven en het opregt meenden met de zaak des vaderlands. Nogtans waren de meesten ten volle overtuigd van de overwinning onzer legers.

Toen het eindelijk, na herhaalde teleurstellingen zeker was gebleken, dat de slag verloren, de grijze veldheer KAREL van *Brunswijk* doodelijk gewond, een gedeelte des legers vernield, een ander verstrooid was, toen konden de verstandige aanschouwers en waarnemers van hetgene zij met hunne oogen zagen, noch het onder bevel des hertogs EUGENIUS van *Wurtemberg* in en om *Halle* liggend korps van reserve, noch de nabijheid en de toebereidsels des aanvoerders, gerustheid inboezemen. In weêrwil van alle besliste dapperheid der manschappen, bijaldien het tot een gevecht mogt komen, welke zelfs door de ondervondene hardheid en verongelijking van velen hunner aanvoerders niet had kunnen verzwakt worden; in weêr-

wil van den kloekften moed van enkelen, die zelfs bij de vijanden verwondering baarde, zou het echter vooral ontbroken hebben aan juist overleg, wijze rangfchikking en fchielijke werkzaamheid.

Dus is de ftad reeds op den 17den, na korten tegenftand, in de magt der vijanden, onder het opperbevel van den generaal DUPONT, overgegaan. Van alle kanten zijn op dien ontzettenden dag de door overwinningen bedwelmde krijgsbenden ingeftroomd; de markt en de ftraten werden in flagvelden herfchapen, terwijl men voor de poorten met afwisfelend geluk, onder wederzijdfche verbittering gevochten, en van weêrskanten aanmerkelijke verliezen geleden heeft. Weldra zijn de hospitalen met gewonden en ftervenden opgevuld. Geen Pruis op de ftraat meer tegenftand biedende, zijn vele vreedzame woningen der burgers eene prooi van plundering geworden. Doch, na weinige uren is BERNADOTTE, prins van *Ponto-Corvo*, de tegenwoordige koning van *Zweden*, verfchenen, en heeft de aanvankelijk hooge brandfchatting tot op ongeveer twintigduizend guldens verminderd, maar tevens aan de, op de markt verzamelde krijgslieden, door ernftige bevelen, het ftormenderhand veroveren verboden. Nogtans zullen kinderen en naneven nog weten te verhalen van de eerfte uren van angst, in welke hunne ouders en grootouders alles, tot op de laatfte bedekking des ligchaams, verloren; ten deele rijken, die zich in weinige oogenblikken beroofd zagen van het bezit der goederen door fpaarzaamheid en vlijt verzameld, en uit dien hoofde de onontbeerlijkfte behoeften moesten aannemen

van

van vrienden, welke de Voorzienigheid had verschoond. Zij zullen nog gewagen van de mishandelingen en beleedigingen, welke eerwaardige mannen en vrouwen op den dag der inneming hebben ondervonden. Ja er werd zelfs een vijandelijk officier verstoord door de balddadigheid van eenen anderen, die den zeventigjarigen NÖSSELT, hem bleek en waggelende te gemoet tredende, om hem zijn verblijf aan te bieden, en slechts verzoekende om verschooning van ééne kamer voor zijne onlangs bevallene dochter, trotsch antwoordde: „dat hij „opgehouden had meester van zijn huis te zijn." — „Houd op — zeide de andere — ik zou geen „mensch moeten wezen, als ik dezen man niet „verschoonde." En toen een andere akademische grijsaard, professor SCHUTZ, die juist eenen gekwetsten vijand met wijn gelaafd had, geweldadig, zonder zijnen hoed te kunnen opzetten, voortgesleurd, en — omdat men ontvlugte Pruissen in zijnen tuin ontdekte — onder bedreigingen, om als een verrader doodgeschoten te worden, tot aan de verstafgelegen poort der stad werd geleid, terwijl in zijn huis de plunderaars deuren en kasten opensloegen en beroofden, heeft zijne rustige houding, en zijne begeerte, om voor BERNADOTTE gebragt te worden, de woede alleen kunnen stuiten.

Dit zijn trouwens onheilen, waarop elke veroverde stad — wie ook de veroveraar moge wezen — bedacht moet zijn, en welke zelfs de zorgvuldigste veldheer naauwelijks in de eerste oogenblikken, wanneer ambt, stand en jaren geene reden tot verschooning oplevert bij den gemeenen en opgewonden soldaat, niet ganschelijk kan afweren. Tooneelen van dien

aard treft men bij herhaling in elken oorlog aan, en heeft *Halle* aanvankelijk meer dan andere ſteden geleden, dan moet men niet uit het oog verliezen, dat het zoo nabij het ſlagveld gelegen was, dat het ongeluk, even als eene door den ſtorm voortgeſtuwde onweêrswolk, ſpoediger voorbijging, dan had men durven hopen, dat het eindelijk alle inwoners op verre na niet zoo hard heeft getroffen, als enkele perſonen en familiën.

Vele der voornaamſte huizen beſchermde weldra de tegenwoordigheid van ingekwartierde generaals en officieren van hoogeren rang, alhoewel zij verdrukkingen en knevelarijen niet ten eenemaal konden voorkomen. Ook mijn huis op den *grooten Berlin* heeft deze voorzorg op eene bijzondere wijze ondervonden. Ruim door de vereeniging van twee gebouwen, en belendend aan het *Meckelſche* (voormalig *Ochſenſche*) huis, hetwelk tot de ontvangst van den Franſchen keizer in beſlag was genomen, had men het voor de aanzienlijkſte van den generaal-ſtaf uitgekozen. Spoedig is ook de generaal EBELÉ, waarmede ik in het vervolg op onderſcheidene wijzen in aanraking kwam, al ras daarop zijn de generaals LEFEVRE, MOUTON, BERGER, GARDANNE, CORBINO verſchenen. De grootſte kamers heeft men aan den prins JEROME NAPOLEON afgeſtaan. In het *auditorium* hield eene compagnie der lijfwacht, op de tweede binnenplaats de ligte ruiterij de wacht.

De

De afschaffing der Hoogeschool.

Nog op den eersten dag van het innemen der stad, verwierven niet alleen de openbare school- en weldadigheids-inrigtingen, welke eene korte poos aan plundering blootgesteld geweest waren, eene wacht ter bescherming, maar daarenboven waarborgde eene van BERNADOTTE zelven aan de afgevaardigden der akademie in de pen gegevene verklaring, voor eene volledige veiligheid, ten opzigte van hare voortduring en middelen ter in standhouding (*).

Aldus bekwam men allengskens van den angst en verwarring, van welke, na zulk eene onverwachte verijdeling aller uitzigten, bijna niemand bevrijd bleef, schoon het ook hier moet gebleken zijn, dat juist diegene, die misschien voor zwak, versaagd en beschroomd gehouden werden, den meesten moed en het helderst overleg betoonden, en zich gelaten onderwierpen aan hoogere beschikking, terwijl zij, die op hunne heldenstukken gepocht en den vijand hoogmoedig veracht hadden, het eerst hunne kloekmoedigheid verloren, of slechts op eigen veiligheid bedacht zijnde, de laagste hulpmiddelen daartoe te werk stelden.

Twee dagen later verscheen de keizer zelf. De af-

(*) Men kan dezelve, benevens alle volgende officiële stukken, vinden in de Bijlage No. 1.

afgevaardigden der Univerſiteit en der hooge overheid wachtten hem op in zijne woning. Met de hoogleeraren werd het geſprek weldra wetenſchappelijk. Ook van de Joden werd melding gemaakt. Hij had groote ontwerpen gevormd, om dezelve tot het Christendom te doen naderen. Zulks was hem geenszins gelukt. Men ſprak wel over de ſtudenten, en hun voorgenomen plan, om zich tot een regiment te vereenigen, doch meer op eene ſpottende dan bittere wijze. Het ontbrak, wel is waar, niet aan verwijtingen, dat er uit de huizen op de Franſchen geſchoten was; doch, toon en uitdrukking in het ganſche geſprek waren gematigder, zachter en geruststellender, dan men zulks had durven verwachten. Zelfs de van BERNADOTTE gegevene verklaring tot welzijn der akademie, beloofde men te zullen bekrachtigen, en werd ſpoedig daarna aan den hoogleeraar MAASS, als toenmaligen prorector, met eenen brief van den maarſchalk ALEXANDER BERTHIER, ter openlijke afkondiging toegezonden.

Doch — welk eene verandering viel er reeds den volgenden dag voor! Een brief van den ſtadskommandant, den generaal MENARD, behelsde het bevel: „ dat dadelijk alle voorlezingen opgeſchort, en alle ſtudenten met Franſche paspoorten voorzien naar hunne woonplaatſen teruggezonden zouden worden. Ieder, die den volgenden dag nog vertoefde, moest verwachten, dat hij opgepakt en gevangen gezet werd." Mondeling voegde de generaal er zelfs bij, dat de hoogleeraren mede onder dit bevel begrepen waren.

Een gezantſchap, hetwelk zich tot BERTHIER

wend-

wendde, werd niet toegelaten, maar naar MENARD verwezen, en tevens op de oogenblikkelijke vervaardiging eener lijst der ſtudenten aangedrongen. De tijd der herfst-vakantie was naauwelijks verloopen. In het zomer-halfjaar beliep het getal bij de elfhonderd. Thans waren zeer velen niet wedergekeerd, en ſlechts omtrent zeshonderd vijftig nog aanwezig — grootendeels uit verwijderde ſtreken; vele ten eenemaal zonder geld. De generaal MENARD gaf mondeling ten minſte moed voor de hoogleeraren, hetwelk hij ook ſpoedig daarop bevestigde, om echter des te ſtrenger op de verwijdering der ſtudenten te dringen. (*des étudians et toute espèce d'écoliers.*) De betuiging, dat, ſchoon deze (de hoogleeraren) ook de wapenen hadden gevoerd, de maatregel desniettegenſtaande nogtans ſlechts voor het tegenwoordige oogenblik noodzakelijk was, had denkelijk meer ten oogmerk, om alle verdere tegenkanting af te ſnijden, dan dat dezelve zoo ten volle gemeend kan geacht worden.

Aldus gingen bij de zeshonderd jonge akademieburgers, voorzien met een weinigje reisgeld, voor zoo ver zulks in dezen benaauwden toeſtand mogelijk was, in ballingſchap. Zonder gevaar voor *Frankrijk* hadden zij ongetwijfeld, na zoovele mislukte ſtoute ondernemingen, kunnen blijven, en zouden nergens troost gezocht hebben dan in de wetenſchappen. Thans namen zij afſcheid met een hart vol van bittere ſpijt, en koesterden in hunne borst ſlechts de hoop, dat de God der geregtigheid niet uitblijven zou. Velen van hen heeft men *zeven* jaren naderhand bij *Lutzen* en *Leipzig* zien ſtrijden en glorierijk ſneuvelen.

Men heeft dikwijls gevraagd en het zelfs voor onverklaarbaar gehouden, van waar die fchielijke verandering in de gezind eid des keizers, die anders overal de zetels der wetenfchappen had verfchoond, haren oorfprong ontleende? En evenwel is het antwoord zoo gereedelijk bij de hand.

Immers heeft het in tijden, als deze, ooit aan menfchen ontbroken, die, uit hoop op winst, of zelfs alleen om zich meer te beveiligen, landverraders werden? Gebeurt het niet nog dikwijls, dat men onbezonnen, alhoewel onfchuldig gefnap, weemoedig klagen, of te laatkomend inzigt, „ wat nagelaten, wat daarentegen gedaan had moeten worden," door elken achterdochtigen vijand gretig aangenomen ziet? Kan de zegevierende vijand meenen, met eene veroverde ftad, tevens de harten veroverd te hebben? De welbekende haat tegen den onderdrukker van *Duitschland*, bij de van vaderlandsliefde gloeijende jongelingen, kon men in eenen leeftijd, welke het minst gefchikt is tot eene koele berekening van alle mogelijke gevolgen en gevaren, niet zoo gemakkelijk binnen de palen der alles behoorlijk wikkende rede terugbrengen. Het werd zelfs uitdrukkelijk gezegd, dat juist dit, en zelfs de vaderlandlievende gevoelens, welke enkele hoogleeraars in hunne kollegiën niet mogten onderdrukt hebben, aanleiding had gegeven tot dien ftrengen maatregel, zoodra zulks ter kennisfe des keizers was gekomen. Eindelijk hoorde men, en wel het meeste van de militaire beambten, de verzekering, dat het nimmer raadzaam was, om eene zoo gefpierde en opgewondene jeugd in den rug des legers achter te laten. Het is, wel is waar, moeijelijk te begrijpen,

pen, hoe een naar evenredigheid zoo gering getal van, ongewapende, van den wil der ouders ſteeds afhankelijke, zelfs door den ontzettenden ſlag bij *Jena* reeds genoeg verſchrikte jongelingen, eenen overwinnaar, wien zulk eene magt ten dienſte ſtond, verlegenheid kon inboezemen. Misſchien moet men het verklaren uit de bewustheid, welke vonken der wrake door de mishandelingen van *Duitschland* in elken jeugdigen boezem waren geſtrooid. Want voorzeker waren ſlechts weinigen, of door de verontwaardiging over menige eigene ſchuld aan het ongeluk, of door de bewondering der overmoedige grootheid van eenen nieuwen ALEXANDER en CESAR, voor eenigen tijd koel geworden jegens vrijheid en vaderland.

Op den 20ſten October verliet de keizer de ſtad met zijn gevolg. Het meerendeel der troepen volgde hem. Doodelijke ſtilte heerschte, na zulk eenen zegevierenden intogt, na zulk een' luister en geruisch van wapenen, in de verlatene ſtad.

Halle in de wintermaanden van 1806 en 1807.

De eerſte zekere tijding van alles, wat gedurende mijne afwezigheid binnen eenige dagen was voorgevallen, namelijk met betrekking tot den toeſtand der Hoogeſchool, ontving ik — gelijk reeds vroeger (*) vermeld is — tusſchen *Brunswijk* en *Hal-*

(*) Derde Deel, bl. 307.

Halberstad door de verbannenen. Den 26sten October zag ik mijne ongelukkige geboortestad weder.

Hoe gerustftellend het mogt wezen, om kinderen en vrienden onbeschadigd weder te ontmoeten, en ten minste geen dierbaar leven der mijnen te missen, wilde echter, bij het eerste wederzien, de treurigheid naauwelijks plaats maken voor de vreugde. Werwaarts men zich wendde, zag men droefheid op het gelaat en overal gebrokene harten. Die het diepste gevoelden, spraken het minste. Bij de smart over groote ten deele onherstelbare verliezen, welke juist de beambten der akademie, uit hoofde der opschorting van alle betaling, bijkans het drukkendste troffen, paarde zich de zorg, hoe men het gemis der traktementen doorstaan, hoe men de dringende winterbenoodigdheden vervullen zoude.

De burgers deelden al mede in dezen zorg. Hoe vele der ruimste huizen verloren schier alle verhuurpenningen; hoe vele werkplaatsen waren van allen arbeid beroofd. Het viel gemakkelijk te berekenen, dat, als er bij de elfhonderd studenten ontbraken, er ongeveer viermaal honderd duizend guldens minder in omloop kwamen. Daarenboven waren handel en vertier ten eenemaal gestremd. Trouwens, in plaats van dezelven ledigden de groote sommen, welke in de eerste maanden aan de Fransche ambtenaren uitbetaald moesten worden, alle openlijke en afzonderlijke kassen, en eene contributie van *f* 68,400 moest buitendien zoodra mogelijk bijeengebragt worden. Dit alles moest het

al-

algemeen welzijn wonden toebrengen, welke op verre na nog niet genezen zijn (*).

De gelukkigſte was hij, in deze donkere winterdagen, die in ongeſtoorde huisſelijkheid die rust en dien vrede kon genieten, welke in het gewoel der wereld niet te vinden waren. Wie echter in zijne betrekking als ambtenaar, of door de grootte van zijn huis, zich genoodzaakt zag, ook met vreemdelingen in beſtendige aanraking te blijven, werd, zelfs wanneer zij perſoonlijk alle achting verdienden, evenwel niet ſlechts onophoudelijk herinnerd, hoe ver het gekomen ware, maar moest nog bovendien het ſtil genot des huisſelijken levens al te vaak op eene grievende wijze ontberen. In deze omſtandigheid bevond ik mij met de mijnen.

Reeds aan den eerſten militairen kommandant der ſtad werden, na het vertrek des keizers, eenen generaal COURTE, weldra na zijne aankomst de beste kamers van mijn huis ingeruimd. Hij was een ver-

(*) De ſom der bij of kort na de inneming aan de Franſche generaals en beambten te vereerene geſchenken, bedroeg *f* 45,047. Daarvan ontving de generaal MARET *f* 2,023, de ordonnateur en chef *f* 7,200; twee oorlogskommisſarisſen *f* 2,880, de maarſchalk BERTHIER *f* 19,800, de generaal MENARD *f* 3,600, deszelfs adjudant *f* 558, de eerſte intendant *f* 1,800. — Hierbij kwamen in het jaar 1806 en 1807 aan requiſitiën *f* 110,252, aan magazijnsbehoeften *f* 4,952, aan tafelgelden, enz. *f* 25,265, het Pruisſisch lazaret *f* 40,960, het Franſche *f* 7,476, aan leverantiën voor het magazijn *f* 76,768. Men heeft de ganſche uitgegevene ſom der oorlogslasten van 1806 tot 1808 op *f* 370,290 begroot, *f* 35,100 in goud er onder gerekend.

verſtandige en goedhartige Piemonteſer, aan wien men wel kon beſpeuren, hoe weinig hij ingenomen was met den held van den dag. Derhalve verſtoutte men zich al ſpoedig, om zich in zijn bijzijn zonder achterhoudendheid aan de ſmart over te geven. Het uitkomen van eenige bulletins of bevelen voor de armee, waarin vooral het koninklijk huis, en met name de koningin, op de onwaardigſte wijze was behandeld; de uittrekſels uit de ſchandelijke in *Berlijn* uitgekomene Telegraaf, welke naburige dagbladſchrijvers, even als of zij in het ongeluk van *Pruisſen* juichten, niet verzuimden mede te deelen — dit alles was zoo hartgrievend, dat het dikwerf niet mogelijk was voor het inwendig gevoel, om de aandoening der diepſte verontwaardiging te onderdrukken. De generaal COURTE was er zoo ver van af, om zulks kwalijk te nemen, dat hij ſlechts beſtendig den raad herhaalde, „ om liever geen acht te ſlaan op „ ſoortgelijke ſchotſchriften en gelaten het einde „ af te wachten. Het reet de wonde immers ſlechts „ gedurig meer open en vertraagde de genezing.” Hij had wel gelijk. Ieder nieuwe courant maakte ſlechts bedroefder, bitterder, moedeloozer, en evenwel greep men er gretig na, dewijl men ſteeds hoopte achter het ergſte iets troostrijkers te zullen vinden. Het Pruisſisch oorlogs-manifest liep hij van regel tot regel met mij door. Zijn oordeel was bijkans hetzelfde, hetwelk een der vernuftigſte en meest onbevooroordeelde Pruisſiſche geſchiedſchrijvers (*) daarover had geveld, „ in de aanklag-

(*) MANSO, *Geſchichte des Preusſiſchen Staats, vom*

klagten van NAPOLEON te veel ſtilzwijgende bekentenis van eigene gebreken, te weinig de toon van Duitſchen ernst, over het geheel de ſtijl meer passende voor eene redekunſtige verhandeling, of voor het wegſlepende eener Franſche leerrede, dan overtuigend door kracht, beknoptheid en bedaarde waarheid." Veel ſtemde hij onvoorwaardelijk toe, met name, de betuigingen over de geweldadigheid aan den hertog VAN ENGHIEN gepleegd.

Deze gematigde man bleef ſlechts korten tijd op zijn' post. Men had iemand anders op het oog, van wiens beproefde verkleefdheid aan NAPOLEON men verzekerd kon wezen, den generaal LAUTOUR, die ook tot in het najaar van 1807 hier verbleef. Hij bewoonde de kamers in het belendend huis naast het mijne, welke de keizer had bewoond. Weinige zijn mij voorgekomen, die hem in onbepaalde toejuiching van denzelven, en eene blinde onderwerping aan zijnen wil overtroffen. Hij was een geweldig redenaar, wel niet beroofd van eene algemeene beſchaving, doch meestal uitweidende in telkens wederkeerende gemeene plaatſen, en voor niets vatbaar, wat niet in den ſmaak en geest der groote natie viel. Daarom begreep hij ook zoo weinig de heerſchende ontevredenheid. Het ergſte, dat ons kon overkomen, was bij ſlotſom toch ſlechts, om

vom Frieden zu Hubertsburg bis zur zweyten Pariſer Abkunft. Frankfort a. M. 1812 II. *Th. ſ.* 147. Weinigen hebben over dien ongelukkigen tijd zoo vrijmoedig en op zulk eene waardige wijze geſchreven. Des te meer vreugde verwekte de hem onlangs verleende onderſcheiding van den kant des konings.

om in de groote natie ingelijfd te worden, welke nu toch eenmaal op den hoogften trap der befchaving ftond, zoowel als des roems. Hij meende zelfs, door toebereidfelen tot allerlei vermakelijkheden, gunftig te arbeiden voor de nieuwe orde der zaken. Allerlei dramatifche vertooningen werden aan een' behoeftigen tooneeltroep vergund; en, ten einde de aanwezige of doortrekkende militairen toch eenigzins zouden weten, welk ftuk er gefpeeld werd, gaf men de billetten in het Hoogduitsch en Fransch, dikwijls in befpottelijke vertalingen, uit. Maar niemand van fmaak en juist gevoel bevielen de vertooningen der *Troupe Richterienne*. Slechts die klasfe, van welke allerwege het *Panem et Circenfes* geldt, kon zich daarmede vermaken, en ook voor deze nam de vreugde weldra een einde.

In mijn huis was, na het vertrek van den generaal COURTE, *het bureau van den intendant*, aan welks hoofd de *infpecteur aux revues de la garde imperiale*, de heer CLARAC ftond. Deze man was, voor zoo verre den dienst betrof, namelijk in het doorzetten der contributie voor onze ftad, onverbiddelijk geftreng. Hij bereikte daardoor tevens zijn oogmerk, dat *Halle* eene der eerfte fteden was, die dezelve tot op den laatften penning opgebragt had. Doch dit juist gebruikte hij ook dikwijls in zijne berigten, om haar menige verligting te bezorgen. Schoon koel en afgepast in zijn gansch gedrag, beleedigde hij toch nimmer door hardheid en overmoed, was dienstvaardig en behulpzaam. De beambten der ftad, inzonderheid de geleerden, werden door hem met groote achting behandeld, en hij zag zich gaarne van hen omringd aan

zij-

zijne tafel. Hij is over de *twaalf* maanden onze huisgenoot geweest, zoodat wij in onze eigene vertrekken fchier vreemdelingen begonnen te worden. Want zijne woning en zijn bureau, waarin van des morgens tot 's avonds *vijf*, dikwijls *zes*, perfonen arbeidden, lieten voor mij en mijne familie flechts weinig ruimte over. Nogtans verdient zijn perfoonlijk gedrag, zoowel als de eenvoudigheid zijner zeden, de geftrengheid jegens zijne omringenden en bedienden, de naauwgezette voorzorg, dat ook de kleinfte fchade of het geringfte verlies niet zonder fchadevergoeding bleef, kortom de volftrekte weigering van een, hem bij zijn vertrek, door de ftedelijke overheid aangeboden zilveren gefchenk, eene zeer loffelijke melding.

Bij dag kwamen wij zeer weinig in aanraking; meest flechts in zijne bezigheden, waarbij ik dikwijls voor tolk moest fpelen. Des avonds vond de kommandant LAUTOUR, zoowel als de *intendant*, den omgang met ons gemakkelijk, dewijl zij, fchoon onze taal ten eenemale onmagtig zijnde, nogtans verftaan werden. Juist daarom was ook de zich hier bevindende gepenfioneerde Pruisfifche generaal ERNEST een tijdlang de derde man. Doorgaans verfchenen zij, als het gering avondeten zou genoten worden, hetwelk hun, in vergelijking met hunne door de ftad betaalde maaltijden, ten minfte een bewijs opleverde van onze foberheid. De kommandant weidde doorgaans uit over de gefchiedenis van den dag of ook van den vorigen tijd. Eene geliefkoosde gefchiedenis was de flag bij *Aufterlitz*, en hoe de keizer op den ochtend van dien bloedigen dag, dikwijls naar den aanvankelijk

bewolkten hemel gezien, en, onophoudelijk ſnuivende, meermalen herhaald had: „*la terre va mal.*” De intendant toonde belangſtelling in de kinderen. Het gezigt van eene op zich zelve zeer gelukkige familie, alhoewel door de groote gebeurtenis neërgedrukt, en in hare gewone levenswijze geſtoord, liet hem niet onverſchillig, en elke gelegenheid, waar hij raden, dienen, de gemeenſchap met mijne, na de opheffing der univerſiteit, te *Leipzig* ſtuderende zonen verligten kon, was hem welkom. Inzonderheid betuigde hij dikwijls, dat hem het gedrag der Duitſche vrouwen, hare perſoonlijke zorgvuldigheid voor de huishouding, hare bemoeijing ook met de geringere bezigheden, des te meer achting inboezemde, naarmate men zulks minder in *Frankrijk* vond. Ook na zijne afwezigheid heeft hij deze gevoelens door woord en daad geſtaafd, en vele mijner kennisſen, die hem bezocht hebben, na de herſtelling der voormalige orde van zaken te *Parijs*, verzekeren, dat hij zich *Halle* ſteeds met achting en deelneming herinnert, en in de keuze zijner echtgenoote juist die vrouwelijke deugden vooral in het oog ſchijnt gehouden te hebben.

Ongetwijfeld was er voor mij en de mijnen in deze betrekking tot de toenmalige hoogſte beambten, aangezien zij ten minſte in alle gevallen verre te verkiezen ware boven eene beſtendige afwisſeling van gaande en komende inkwartiering, vrij wat verligting. Ook bleef mij, terwijl andere in hunne ganſche bezigheid geſtremd waren, bij de ſcholen, welke, wel is waar, door buitenlanders minder bezocht werden, maar echter onafgebroken ha-

haren gang gingen, nog altijd genoeg te doen overig. Eindelijk gewende men zich ook al gemakkelijker aan die belemmeringen en ontberingen. Doch bij den druk, die mijne geboorteſtad en zoo menig huis prangde, waarmede wij in vriendſchaps-betrekking ſtonden, was het evenwel onmogelijk, om tot een vrolijk gevoel van zijn aanwezen te geraken. Onze boekvertrekken waren toenmaals nog de aangenaamſte toevlugt, waar men, in gezelſchap der voortreffelijkſte, ten deele ook in zeer hagchelijke tijden door harde lotgevallen beproefde gemoederen, het onrustig gewoel van buiten vergat, en zich aan menig bemoedigend woord vast hield. Nimmer herinner ik mij ook TACITUS, SALLUSTIUS, de laatſte brieven van CICERO, en van de Christelijke ſchrijvers, SALVIANUS (*), ATTILAS tijdgenoot, met zulk eene groote belangſtelling gelezen te hebben. Veel daarin meende ik nu eerst regt te verſtaan. Ook is welligt menige gedachte in een klein geſchrift, hetwelk ten deele in die maanden werd opgeſteld, over het hoofd gezien (†).

Ware de toeſtand van den ſtaat, en de onberekenbaarheid van den uitſlag, inzonderheid bij de moeijelijkheid, om *zekere* tijdingen te bekomen, maar niet gedurig verontrustender geworden. Het ontbrak, wel is waar, niet aan berigten. De Franſche bulletins las men vroeg genoeg in alle ſtaat-

(*) *De gubernatione Dei et de justo Dei præſentique judicio.*

(†) *Feyerſtunden während des Krieges. Verſuche ueber die Religiöſe Anſicht der Zeitbegebenheit*, *Halle* 1809.

ſtaatkundige nieuwspapieren, welker invoering geoorloofd was. Omdat men deze aan alle Pruisſiſche couranten verbood, meende men echter in gene nimmer de opregte waarheid te vinden. De Franſche dagorders ſpraken ſlechts van overwinningen, maar in het geheel niet, of op eene ongeloofelijke wijze, van verliezen na bloedige ſlagen. Men kon, volgens vele hunner opgaven, naauwelijks gelooven, hoe er nog een Pruisſisch leger beſtaan kon. Gelukte het evenwel ſomtijds, om, langs allerlei omwegen, Koningsbergſche dagbladen te bekomen, dan gaven deze toch ook maar weinig troost. Zij bemantelden de terugdeinzende bewegingen, en het dralen van het Rusſisch leger evenmin, als de ſchandelijke overgave van verſterkte plaatſen, en de, na den dapperſten tegenſtand, eindelijk gevolgde bezitneming van ſchier alle nog overige landen.

Hoe meer beneveld de gezigteinder werd, des te naauwer ſloten de eenſtemmig denkenden zich aaneen, en als men dan bij zoo menig eenen, vooral onder de edele veteranen, die vertrouwelijke onderwerping, of die wijsgeerige kalmte beſpeurde, welke dezelve bemoedigde, dan verliet men ze niet onopgewekt. Des te grievender waren juist in zulke tijden de verliezen van beproefde vrienden. Ook ik onderging een dubbel verlies in Februarij en Maart. Reeds eenen geruimen tijd was ik door eenen naauwen vriendſchapsband vereenigd met den hoogleeraar CARUS te *Leipzig*, van wiens ſteeds belangrijker werkzaamheden, inzonderheid in het gebied der zielkunde en der beoefenende wijsgeerte, men

men zich in het vak der wetenschappen, nog zulk eene rijke aanwinst had beloofd (*). Wij stemden in zoovele gevoelens overeen. Er was afgesproken bij een vorig bezoek, om den eerstkomenden helderen winterdag in zijn huis door te brengen. Een brief van beletvraging ging twee dagen vroeger af. Er was geen antwoord op noodig. Ik vertrok derwaarts in het vrolijk vooruitzigt op een Socratisch vriendenmaal, gelijk men zulks in zijnen kring gewoon was. Naauwelijks in het *hôtel de Bavière* afgestapt zijnde, kwam mij de kastelein, zijn boezemvriend te gemoet. „Hoe vaart onze CARUS?" was mijne eerste vraag; en het antwoord: „*morgen zullen wij hem begraven.*" Ik snelde naar zijne woning. Het eerste gezigt voor den welbekenden ingang was het deksel zijner doodkist. Mijn brief had hem stervende gevonden. De getrouwe nabuur en vriend van zijn huis Dr. KEIL — ook een der geleerde te vroeg ontslapene tijdgenooten — ontving ons in zijne plaats. Het vriendenfeest was in eenen treurmaaltijd herschapen.

Eene maand later (11 Maart) ging ook mijn hooggeschatte leermeester en zoo naauw met mij verbonden vriend Dr. J. A. NÖSSELT, over tot het land der eeuwige ruste. Hij ging des te dieper gebukt, hoe vruchteloozer alle pogingen waren, om

(*) Men heeft van zijne kollegiën bijna alles gedrukt, wat hij nagelaten heeft. Het is de vraag, of hij, die steeds naar volmaaktheid streefde, zulks wel goedgekeurd zou hebben.

om de univerſiteit weder te herſtellen: want alle voorſtellingen bleven zonder antwoord. Hij mogt het weder herleven zijner *Fredericiana*, (dat is: hoogeſchool van *Halle*) welke zijn ganſche hart boeide, niet beleven; maar te gelijk de ſmart niet, om mij zelven door vijandelijk geweld van zijne zijde geſcheurd te zien. Ach! hij was zoo vast aan zijne vrienden verkleefd!

Daags te voren, de verjaardag der koningin LOUISE, was ook onder ons, in allen opzigte, een dag van treurigheid. Met welke aandoeningen dezelve, na zulke harde beproevingen, in hare nabijheid zal gevierd zijn, daárover dachten wij met diepe ontroering. Had de geestdrift, die ook haar innerlijk gevoel van alle ſchrikbeelden, welke den koning en het vaderland hadden getroffen, in zoo menig eene borst opwekte, den uitſlag niet bekroond, de deelneming was echter des te levendiger, naarmate de koele minachting der overwinnaars het edel voorwerp poogde onder den voet te treden. Een gezelſchap van menſchen, die elkander meenden te kennen en verſtaan, kwam op den avond van dien dag in het logement den Kroonprins bijeen, waar reeds lang eene geſlotene, thans nog voortdurende, ſocieteit beſtond. Ieder wist, wien ditmaal het klinken der glazen, zelfs zonder woorden, gold. Velen meenden, zelfs de vijand moest gevoelens eerbiedigen, waarin niets anders dan liefde en trouw jegens een koninklijk huis lag opgeſloten, waarvan men ſlechts voor eenen korten tijd hoopte geſcheiden te zijn. Sommigen hebben echter ook daarin eene aanleiding meenen te vinden

van

van hetgene niet lang daarna, mij en anderen, welke deel aan dit gezelſchap hadden genomen, te beurte viel.

Kort vóór pinkſter rukten twaalfduizend man van het *Boudetſche* korps binnen *Halle*, en onderſcheidden zich door een voorbeeldig gedrag boven vele andere. Het bleek weldra, dat men derzelver aankomst had afgewacht, om verzekerd te zijn voor een misſchien te duchten oproer, als de bevelen tot in *hechtenis nemen en wegvoeren* van geachte ſtaatsburgers bekend zouden worden. Men had buitendien ook zeer gerust kunnen zijn. Alles was radeloos en verbijsterd. Men had geleerd, om de zwakke pogingen met de ontzettende magt te vergelijken, en de verſtandigen zagen in elken tegenſtand ſlechts vermeerdering van nieuwe lasten.

De eerſte Pinkſterdag, *den* 17*den Mei.*

Weinige jaren heugen mij, dat de natuur zelfs, als ſtemde zij overeen met de kerkelijke plegtigheid, dit feest zoo heerlijk verſierd had, als ditmaal. Alles ſtond in vollen bloei. Men ademde weder ruimer, toen de ſombere nevelen van eenen treurigen winter voor den koesterenden zonneſchijn waren verdwenen. Men gevoelde zich bemoedigd en verſterkt door het gezigt der verjongde ſchepping, volgens de oude orde der natuur, welke niets in haren loop vermag te ſtuiten.

Mijn dag werd verdeeld tusſchen bezigheden,

lezen, gesprekken met vreemdelingen en ingezetenen. Tegen den avond bezocht ik met de mijnen ons zomerverblijf in het *paedagogium*, hetwelk, dewijl de ruimte, vóór het ongeval, te bekrompen werd voor het met kweekelingen bijna overladen huis, vergroot zou worden; thans zou het ons bijna gespeten hebben, dat wij begonnen waren met bouwen. Wij vroegen elkander bedenkelijk, of er wel weder een tijd zou komen, dat de timmeraadje voltooid zou raken, en wij weder gerust en vrolijk hier konden wonen. Wij sloegen onze oogen biddende op tot God, en — wij hebben niet vergeefs gehoopt.

De avond werd in het huis van den consistoriaalraad Dr. WAGNITZ, eenen onzer oudste en meest beproefde vrienden doorgebragt. Het was het afscheidsmaal voor de hier nog aanwezige dochter van NÖSSELT. Hare vader ontbrak ons hier, zoowel als overal. In onze gesprekken en in onze harten leefde hij nog bestendig, en als de liefde treurde over zijn verlies, zoo prees zij hem echter gelukkig met zoovele anderen, omdat hij der ellende was ontkomen, te meer, dewijl zijne hooge jaren het steeds onwaarschijnlijker maakten, of hij op zijn best den dageraad van eenen gelukkigeren tijd zou kunnen aanschouwen.

Juist in die dagen was mij ARNDTS *Geist der Zeit*, (Geest des Tijds) ter hand gekomen. Het geestig, schoon op sommige plaatsen al te akelige tafereel van den *zich verheffenden*, (volgens het opschrift der laatste afdeeling) lag mij versch in het geheugen. Ik deelde den geslotenen kring eenige plaatsen mede. Slechts in dergelijke durfde men

zich

zich vrij uitlaten. Want ook onder ons vermeerderden de luisteraars en valſche broeders.

Het was reeds na middernacht, toen wij van elkander ſcheidden. De maan herſchiep den nacht bijna in den dag. Onverwacht voor ons ſtond de kommandant LAUTOUR nog aan het venſter van het belendend huis. Meer nog verwonderde ons zijne korte groet, uit hoofde men van hem ſteeds lange volzinnen pleegde te hooren. Doch hij wist, wat ons binnen kort te wachten ſtond, en ons ongewoon laat terugkeeren kan hem verontrust hebben. Des te rustiger en tevredener eindigden *wij* eenen zeer vrolijk doorgebragten dag, en ſliepen, gelijk LUTHER beweert, *ſluks en vrolijk in.*

De tweede Pinkſterdag, den 18den Mei.

Wij ontwaakten niet alzoo! Het zal ongeveer *drie* ure geweest zijn, toen in ons — toevallig naar den kant van het voorhuis niet geſlotene — ſlaapvertrek, een Fransch officier trad; en toen ik hem, daardoor wakker gemaakt zijnde, zeide: *dat hij dwaalde*, want dat de adjudant, dien hij waarſchijnlijk zocht, op de tweede verdieping woonde, antwoordde hij: „ hij dwaalde niet. Op bevel des keizers moest ik hem dadelijk als gijzelaar volgen (*).”

Mij-

(*) *Par ordre de S. M. l'Empereur vous me ſuivrez tout de ſuite en* OTAGE. Dit waren hoofdzakelijk zijne woorden. Ik breng dezelve bij, dewijl men dezelve naderhand niet wilde laten gelden.

Mijne vrouw, die hem al eerder zag binnen komen, en dit vernemende, in tranen en klagten losbarstte, poogde hij met de *billijkheid des keizers* gerust te ſtellen.

Ik was mij zelven niets bewust, dat mij ſtrafbaar kon maken voor eenige regtbank. Mijne verkleefdheid aan den Pruisſiſchen ſtaat, mijne ſmart over deszelfs val had ik nimmer verloochend, terwijl ik daardoor ook niets verloor in achting bij alle regtſchapene Franſchen. Van geheime aanſlagen ter verlosſing, welke in alle gevallen kwalijk berekend zijnde, bij menig eenen ſtrijdig zouden geweest zijn met den afgelegden eed, om niets tegen de beſtaande overheid te ondernemen, was mij niets bekend. Nog minder zou ik, naar mijne wijze van zien van hetgene, wat in tijden, als deze, elk op zijnen post geblevenen beambte verpligt is, volgens geweten te doen, daaraan deel genomen hebben. Voor mij inzonderheid was omzigtigheid een dubbele pligt, om aan een groot aantal leeraars, ſcholieren en kweekelingen een voorbeeld van een gelaten gedrag en eene ſtrenge naauwgezetheid, naar tijdsomſtandigheden, te geven. De bewustheid, van in dien geest gehandeld te hebben, verminderde ſchrik en benaauwdheid. Ik kon den neêrſlagtigen moed inſpreken, en hen de woorden van een oud uitmuntend kerkelijk gezang herinneren, welke mij, van jongs af, in hagchelijke omſtandigheden of bezwaarlijke oogenblikken, tot troost in het geheugen zijn geprent.

Niets kan mij overkomen,
Dan wat de Heer gehengt,
En mij ook voordeel brengt.

Ik

Ik begaf mij ijlings in de voorkamer bij den intendant. Hij was den ganſchen nacht opgebleven, en ontving mij met ongeveinsde deelneming. Eerst gisteren was het bevel gekomen, en als een donderſlag van den hemel neêrgedaald. Hij had mij eenige uren rust willen vergunnen. Slechts daarom had hij mij niet voorbereid. — En de reden? vroeg ik. — „ Hij wist dezelve volſtrekt niet. Maar het was niets buitengewoons, om perſonen, die in eene ſtad of gewest in aanzien ſtonden, in de achterhoede des legers, tot een onderpand van het rustig gedrag der burgerij in hechtenis te nemen. Elke oorlogvoerende magt vond zulks menigmaal noodzakelijk. Ook was ik niet de eenige. De postdirecteur VON MADEWEIS en de raadsheer KEFERSTEIN zouden mijn gezelſchap zijn. Onaangenaamheden hadden wij niet te vreezen, en zouden overal op het beste aanbevolen worden." — En waarheen? — Waarſchijnlijk naar *Mentz*. Of verder — was hem niet bekend (*).

De

(*) Naderhand heeft men vernomen, dat er in alle bezette wingewesten, aanteekeningen van perſonen gevonden werden, die in aanzien waren, en van invloed ſchenen te zijn op de ſtemming des volks. Zulks was ongetwijfeld ook geſchied in den *Saalkreits*, en dus was het opgeven van onze namen niet onverwacht. Ook weet ik uit latere ophelderingen, dat de order onmiddellijk was uitgevaardigd van het kasteel *Finkenſtein*, in *Pruisſen*, langen tijd het hoofdkwartier van den keizer, en den 17den Mei van *Berlijn* was aangekomen. Zij moet den gouverneur van *Maagdeburg*, den generaal EBELÉ even zoo zeer als de Hallifche beambten verrast hebben. Op denzelfden dag was ook de toenmalige kamerpre-

De overſte, die met het bevel ter gevangenneming was belast, drong intusſchen aan op beſpoediging. Terwijl mijne vrouw en oudſte dochter het onontbeerlijkſte van kleeding en linnengoed, onder heete tranen, bijeenbragten, bleef ik op mijne ſtudeerkamer, om mij aan te kleeden. Ware er iets dubbelzinnigs of gevaarlijks onder mijne papieren en brieven geweest, dan had ik tijds genoeg gehad, om het weg te maken. Maar men mogt alles lezen, wat ik geſchreven had, of wat aan mij geſchreven was. Voor het overige heeft men niets verlangd te zien, zoo als zulks het geval bij de anderen was, die tegelijk met mij in verzekerde bewaring genomen waren.

Ik zeg niets van het afſcheid van vrouw en kinderen. De jongſte waren de gelukkigſte, die van den laatſten kus naauwelijks ontwaakten. Sommige der oudſten waren juist op een feest bij bloedverwanten op het land. Aan den arm hunner moeder volgde ik den overſte naar de *paradeplaats*, waar de rijtuigen gereed moesten ſtaan. Nogtans vergunde men mij nog in het voorbijgaan, om mijnen eerwaardigen, uit den diepen ſlaap met ſchrik ontwaakten, opvolgenden ambtgenoot KNAPP, vaarwel te zeggen. Onnoodig was voor hem de aanbeveling der inrigtingen, die ons zoo naauw verbonden.

Ik vond de markt opgevuld met militairen. Daarbij werd het reeds levendig op de ſtraten, ſchoon de reden voor de meesten onbekend was.

De

preſident te *Bayreuth*, de tegenwoordige ſtaatsminister VON SCHÜCKMANN, in hechtenis gekomen en weggevoerd.

De Moritzburg.

Aan de westzijde der ſtad, digt bij eenen arm der rivier de *Saale*, verheffen zich de bouwvallen vanden ouden burg, waarin wij ons eerst als gevangenen te zamen bevonden. Op het einde der vijftiende eeuw werd dezelve door den aartsbisſchop van *Maagdeburg*, ERNST, eenen Sakſiſchen prins, gebouwd. *Giebichenſtein*, alwaar de aartsbisſchoppen, als zij zich in deze omſtreek ophielden, hunne reſidentie hadden, werd hem te eng, en ſedert het jaar 1503 was hier de zetel zijner hofhouding. Dezelve verwierf den naam van *Moritzburg* door den beſchermheilige van het aartsbisdom, onder welks kerſpel *Halle* behoorde. Nog tegenwoordig ſtaat zijne beeldtenis tegenover den ingang. Zelfs de puinhoopen getuigen, van hoedanigen omvang, hoe vast en ſtatig dezelve eens was, toen hooge muren en ronde bolwerken met puntige torens aan de vier hoeken, het langwerpig vierkant van het voorplein omgaven; toen de hooge zalen en prachtige kamers zich nog boven de drievoudige keldergewelven tot een wapenmagazijn en kaſematten beſtemd, verhieven, en de thans onaanzienlijke kapellen, waarin menig vorſtelijk lijk vergeten rust, nog niet van deszelfs ſieraden beroofd waren. Sedert eeuwen hebben brand en belegering de oude heerlijkheid verwoest, en de *dertigjarige* oorlog heeft er onherſtelbare verwoestingen aangerigt. Waar eertijds vorſten en aartsbisſchoppen woonden en zwelgden — want van zeer velen melden de jaarboeken weinig

lof-

loffelijks — daar is thans de bodem met hoog opgedragene aarde bedekt; men wandelt als in hangende tuinen, langs boomen en bloembedden; heestergewasſen en boomtakken bedekken de ledige ruimten der venſterbogen, en in de vermolmde overblijfſels van geſprongen torens nestelen de nachtuilen.

Over de breede grachten, welke het geheel tot aan de waterzijde omringden, leidt eene ſteenen brug door de oude, nog in hare oorſpronkelijke gedaante bewaarde poort, naar de binnenplaats, alwaar in de nieuwe huizen en paalwerken, omringd van bouwvallen, welke ieder oogenblik dreigen in te ſtorten, de *oude* en *nieuwe tijd* in wonderbaarlijke tegenſtrijdigheden het oog boeit.

In ſtede van, zoo als ik verwacht had, terſtond weggevoerd te worden, leidde men mij door de ſterk bezette poort in het binnenſte gedeelte van den ouden burg. Hier bewaakten reeds verſcheidene honderd Franſchen een transport van Pruisſiſche ſoldaten, die zich ſedert den terugtogt verſtrooid hadden, en in de ſtad en op het land opgevat waren. Zij waren, even als wij, ter wegvoering beſtemd. Terſtond bij mijn binnentreden werd ik reeds verſcheiden bekenden ontwaar. De heeren VON MADEWEIS en KEFERSTEIN waren mij niet onverwacht. Toen ik ook den majoor VON HEYDEN en den landraad VON WEDELL zag aankomen, meende ik, dat zij ſlechts kwamen, om van hunne zoo hartelijke boezemvrienden afſcheid te nemen. Weldra bleek het echter, dat zij met ons op gelijke wijze veroordeeld waren. Met de gevangene *Pruisſen* waren vrouwen en kinderen ingedrongen. Het weeklagen

en

en luid gejammer nam elk oogenblik toe. Velen naderden ons, om onze voorfpraak te verzoeken. Zij hadden geene gedachten, dat haar toeftand tevens de toeftand van onze eigene vrouwen en kinderen was. De toebereidfelen tot vertrek vertraagden. Nog niet alles, wat men wilde verwijderen, was verzameld. Derhalve vergunde men mij, door de hulp van den in mijn huis wonenden adjudant des generaals LAUTOUR, om nog eens, onder geleide van eenen korporaal, naar mijn huis te gaan.

Velen, die mij op ftraat ontmoetten, zagen mijne terugkomst voor een teeken van bevrijding aan. Ik had ten minfte den troost, nog menig eenen bekende de hand te drukken; de vrienden, van welke ik weinige uren vroeger zoo onbezorgd affcheid had genomen, nog eenmaal te zien, en hun troost in te fpreken, in mijn huis vele kennisfen en ambtgenooten bij de mij toevertrouwde inrigtingen, vergaderd te vinden, ook nopens vele dingen befchikkingen en affpraak te maken, waaraan in de eerfte oogenblikken van fchrik niet gedacht was. Overal, werwaarts ik kwam — ftomme verbazing, angstvallige bezorgdheid, zelfs voor het leven. Waar men gewelddadige maatregelen befpeurt, daar is de verbeeldingskracht fteeds werkzaam, om de akeligfte beelden in het geheugen te roepen, en PALMS wedervaren was nog in versch aandenken.

Het was mij — zoo fpoedig vervloog het mij toegeftane uur — even als of de wijzer vooruitgezet was. Mijn goedhartige en befcheiden geleider, die altijd, als ik ergens binnentrad, vóór de deuren bleef ftaan, vermaande mij, om fpoed te maken. Met klokflag van zes ure was ik weder op het

Burgplein. Welk, een bont gewemel onder den tot geluk helderen hemel. Alle, die betrekking hadden tot elkander schoolden bijeen. Hoe veel zou men elkander nog gaarne gevraagd en gezegd hebben. Maar bij de meesten was het gevoel sterker dan het verstand.

Ten *zeven* ure waren alle militaire zaken in orde. Men roerde de trommel en riep ons, om op te breken. In twee rijtuigen verdeeld, gaven wij onze vrouwen aan de bescherming der ons omringende getrouwe vrienden over, die ons op den *Moritzburg* achterna gesneld waren. Aldus namen wij afscheid.

De afreis en het reisgezelschap.

Een Fransch officier voerde den trein aan. Een sterk kommando omringde de gevangenen. Daarop volgde onze wagen met de pakkaadje. In de *Ulrichspoort* reikte professor REIL ons de hand toe. Drukkende voorgevoelens waren kenbaar op zijn anders zoo kloekmoedig gelaat. Hij kon welligt reden genoeg hebben, om een soortgelijk wedervaren te duchten. Voor de mijnen beloofde hij mij hulp en bijstand, als het noodig mogt wezen, en hij heeft woord gehouden.

Ik heb reeds de personen genoemd, met welke mij deze gedwongene reis zoo naauw verbond. Van sommigen was het gemakkelijk te verklaren, waarom men hen juist uitgekipt had. Wie aan het hoofd staat van het *postwezen*, dien treft in oor-

logstijden natuurlijk de argwaan, dat hij wel het eerst geheime berigten kan verleenen, mededeelingen gemakkelijk maken, verbindtenisſen aanknoopen en onderhouden. Van eenen *landraad* — te meer als hij zoo weinig zijne verbittering tegen den vijand des vaderlands kan verbergen, als onze vriend zulks verſtond — ducht men ligtelijk gevaarlijken invloed op alles, wat tot zijnen werkkring behoort. De majoor VON HEYDEN genoot het vertrouwen der burgerij, zoowel als der ſoldaten in eene hooge mate, ſchoon men volſtrekt ongelijk had, hem bekwaam te achten voor eene poging ter omwenteling. Daarentegen was de raadsheer KEFERSTEIN een ten allen tijde voornaam werkzaam lid der overheid, bijna altijd op het ſtadhuis tegenwoordig. Zijne kunde in de behandeling der zaken, alsmede het vertrouwen van den kant der burgerij, maakte hem echter eerbiedwaardig bij de Franſche ambtenaren, ja, bijna onontbeerlijk voor menige takken van beheer. Juist daarom had hij onder ons allen den minſten tijd, om buiten de perken van zijn beroep te treden, zoo als hij, bij de zachtheid van zijn gemoed, buiten ſtaat was, om iemand onvriendelijk te bejegenen. Waardoor *ik zelf* in verdenking ben gekomen, heb ik nimmer kunnen ervaren. Ik zal op het een en ander in het vervolg weder terugkomen.

Waren eertijds, wel is waar, ſommige der bovengenoemde, evenwel niet allen, door naauwere verkeering en gezelſchap met elkander verbonden geweest, zoo kenden zij zich onderling gemeenzaam genoeg, om elkander wederzijds te achten en te vertrouwen. Daarenboven droeg juist de

verſcheidenheid, zoo wel hunner beſchaving als der bedrijven van een ieder, de grondbeginſels, naar welke hij gehandeld, de bekenden, die hij in andere ſtreken en landen had, en ten deele op onzen weg ontmoette, eindelijk ook de zucht voor ons gezin, waarin wij alle overeenſtemden, niet weinig er toe bij, om het algemeene lot dragelijker te maken, en de verveling, welke zelfs eene meer vrije gevangenſchap medebrengt, te verminderen. De meerdere luchthartigheid des eenen verſtrooide de zwaarmoedigheid des anderen; het geſprek nam toe in verſcheidenheid, elk afzonderlijk door wederzijdſche mededeelingen, in kennis en ondervinding. Elk van ons kon toch op eenen reeds vrij langen levensweg terugzien, ſoortgelijke vroegere voorvallen met de tegenwoordige vergelijken, door uitwisſeling van denkbeelden, maatregelen en ontwerpen, die natuurlijk in zoodanigen toeſtand, het nadenken bezig hielden, volmaken of als onuitvoerlijk voorſtellen.

Wat alzoo het belangrijkſte was — ieder kon, ingeval iemand misſchien bij eene langdurige en verafgelegene ballingſchap, in nood, ziekte of verlegenheid mogt geraken, rekenen op hulpvaardige, hem vergezellende vrienden, zelfs in vreemde landen.

Moeijelijk kunnen lotgenooten vriendelijker met elkander omgaan; moeijelijk wederzijds meer voldaan over elkander ſcheiden.

Cön-

Cönnern.

Het voorſchrift was, om naauwkeurig op de militaire roûte te blijven. De pleisterplaatſen, *Etappes* (*), lagen zeer digt bij elkander. Maar het voetvolk maakte korte marſchen noodzakelijk, en zulks te meer, dewijl niet weinige zwakke en ſchier gebrekkelijke onder de gevangenen waren, welken dikwerf rust moest vergund worden. Uit hoofde men ons nogtans ſpoedig toeſtond, om vooruit te rijden, zoo bereikten wij de eerſte *Etappe Cönnern* reeds tegen den middag.

Wij ſtegen af in het toenmalig posthuis, waar wij ook voor de eerſte maal onthaald werden. De namiddag verliep met ſchrijven en beſtellingen naar *Halle*. Deze rusttijd was elk aangenaam. Want het was immers even onzeker, wanneer wij terug zouden kèeren, als ons leven aan duizenderlei toevalligheden blootgeſteld kon wezen. Daarom werden er *volmagten* voor alle mogelijke gevallen aan onze achtergeblevene betrekkingen opgemaakt, en de toenmaals te *Cönnern*, thans te *Merſeburg* aange-

(*) Het woord *Etappe*, hetwelk men in die tijden zoo dikwijls hoorde, beteekent oorſpronkelijk een *magazijn* of *voorraadplaats*. Vervolgens duidt men daarmede de verzorging der militairen aan, door dagelijkſche levering van levensmiddelen, welke zij op marsch of op zekere bepaalde plaatſen ontvangen. Deze plaatſen, het mogen dan ſteden of dorpen zijn, heeten *Etappe*.

gestelde, even zoo kundige als deelnemende gemeente-raad BESSEL, betoonde zich daarbij in den hoogsten graad behulpzaam.

Weldra begonnen wij ook te berekenen, hoe treurig het vooruitzigt was, om bestendig in het gezelschap van het opgepakte ten deele listig gemeen, de lange reis, die ons naar *Frankrijk* te doen stond, te vervorderen. Daarom rigteden wij een' brief aan den kommandant van *Halle*, met het verzoek, om den gouverneur van *Maagdeburg*, generaal EBELÉ, wien de bevelen der gevangeneming niet onbekend konden wezen, over te halen, om ons, ongebonden aan het transport, eene spoedigere reis te vergunnen. Niet minder verontrustend was de, op elke *Etappe* te voorziene verwisseling, zoo niet volslagen gebrek van chaisen. Gelukkiglijk was *Halle* nog zoo nabij, dat ik mijnen reiswagen kon laten komen, die ons uitmuntende diensten bewezen, tot *Mentz* vergezeld, en zelfs van daar teruggebragt heeft. De heer VON WEDELL verwierf zelfs de vergunning, onder zekere bedekking, den zijnen op zijn naburig landgoed *Piesdorf* zelf af te halen, en aldaar van zijne — men kan zich verbeelden hoezeer verraste — familie afscheid te nemen. Aldus kwam hij rijkelijk voorzien van alle reisbehoeften, te weten, ook met een' grooten koffer vol boeken, terug.

Inmiddels waren er toebereidselen gemaakt, om ons in de stad in te kwartieren, en dus zagen zich, ten minste de meeste van ons, voor den eersten keer in de omstandigheid, om in een vreemd huis als onwelkome gasten ingekwartierd te worden. Deze last, welken wij uit eigene ondervinding

had-

hadden leeren kennen, trof eenen welvarenden koopman den heer NAUNACHBAR. Niemand wilde gaarne de eerste wezen. Wij wisten, hoe boven alle verbeelding de kleine plaats reeds door onophoudelijke doormarschen had geleden. De ontvangst was tamelijk koel. Doch naauwelijks had onze gastheer vernomen, wie wij waren, en wat onze komst beteekende, of niets was hem te goed, om ons aan te bieden, en de goede luim, die hem zelven overviel, bragt hem zelfs in de beste stemming.

Op de nachtrust was, na zulk eenen dag, weinig te roemen, en de op den vloer gelegerde sterke militaire wacht, die bijna elken stap buiten de deur belette, een even ongewoon als onaangenaam gezigt.

Aschersleben.

Reeds te *Cönnern* ging de officier, die ons eerst, benevens het detachement, te *Halle* overgenomen had, met de helft daarvan terug, en een luitenant MORIZOT, die naar het uiterlijke reeds lang overste had moeten zijn, verving zijne plaats. Dit was eene groote winst. Wij bespeurden uit het eerste gesprek met hem, hoedanig hij ons zoude behandelen, en hoe wij hem aanbevolen waren. Zelf moedeloos, nedergedrukt en onverschillig wegens het leven zijnde, was hij er ver af, om ons met de oogen van eenen vijand onzer natie aan te zien. Sedert de omwenteling lang rondgezworven hebben-

de, ſteeds verongelijkt of vergeten, had hem deze tegenzin overmeesterd, welke den mensch ten eenemaal ongevoelig maakt, waar men hem plaatst, werwaarts men hem zendt, of hij een transport vergezellen, of in den ſlag moet gaan. Het eigen levensplan ſcheen voor hem afgeloopen te zijn, en hij zich zelven ſlechts nog te beſchouwen als een blind werktuig van eenen vreemden wil. Er ontſtond weldra tusſchen ons en hem een wedijver van vriendelijkheid en dienstbetooningen.

Te *Aſchersleben* verkregen wij op het inkwartieringskantoor billetten in het logement *de Zwaan*. Er verliep geen uur, of wij waren het geſprek der ganſche ſtad. Reeds in ons kwartier betoonden eenige aanwezige officieren van de troepen van den vorst *Primaat* — *Primaner* hoorde men ze dikwijls door het volk noemen — deelneming met ons; een kapitein CORNELI, door een zeer verſtandig onderhoud, een luitenant door eene ſchier lastige dienstvaardigheid, en, als wij naar de woningen van ſommige kennisſen vroegen, door de aanbieding, van terſtond alle degenen, die wij ſlechts wenschten te zien — zoo als hij zeide — herwaarts te ſlepen. Dit behoefde niet. Bekenden en onbekenden, vele der waardigſten en aanzienlijkſten der ſtad, geestelijke en wereldlijke beambten, ſnelden ons te gemoet. Ik noem de namen GREILING, DOUGLAS, SEILER en MICHAËLIS met onverminderde dankbaarheid. In hun gezelſchap werd de namiddag op de *Herrenbreite*, de meest bezochte uitſpanning der inwoners, doorgebragt. Aan het bezoek van het huis van SEILER hadden wij mededeelingen te danken, uit zijne met ſmaak uitgekozene

boek-

boekverzameling, welke ons een zeer aangenaam onderhoud op reis verſchaften, en het bevochtigd oog zijner jonge gade, bij het vernemen van onzen toeſtand, deed zelfs den geprangden boezem goed. Onzen goeden MORIZOT zagen wij naauwelijks. Dat wij ons niet zouden verwijderen, daarvoor was onze regtſchapenheid hem borg. Maar des te meer zorg baarde hem het bewaken van zijn transport, gelijk dan bij de telling reeds menigeen daarvan vermist werd.

Halberſtad.

Bij het uitmuntend weder en den ſchoonen weg, was den volgenden dag de derde *Etappe* ſpoedig bereikt. Geſprek en de medegenomene boeken verkortten de uren. Mij is zelfs het overluid lezen in den wagen nimmer lastig gevallen, en ik heb daardoor mij en mijnen reisgenooten, dikwijls de op lange reizen noodzakelijk inſluipende verveling kunnen beſparen. Wie ten minſte voor het oogenblik het leed wil vergeten, die leze, even als wij, JEAN PAULS *biographiſche Verlustigungen unter dem Gehirn einer Rieſin.*

Het verraste ons, reeds te *Halberſtad* aangekomen te zijn. Men gaf ons kwartier in het *Himmelſche* logement. Was mevrouw HIMMEL in October des vorigen jaars niet weinig verbaasd, mij in zulk eenen verſchrikkelijken tijd als *reiziger* te

zien, niet minder was zij het thans over den *gevangenen gast*. Ons was het flechts pijnlijk, de eerfte maal zonder betaling te zijn in het huis dezer, voor alle gemakken, zoo billijk zorgende vrouw. Alle uren van den namiddag bleven ons vrij. Wij gingen waar henen wij wilden. Ik befteedde den tijd tot het bezoeken van vele brave mannen, de prefidenten VON BIEDERSEE en VON WEDELL, den confiftoriaalraad NACHTIGALL en den — thans alleen nog in leven zijnde, algemeen kundigen en achtingwaardigen — dompredikant AUGUSTIN. Bij genen boezemde mij eene fchilderij van het oudfte echtpaar uit de vorige eeuw belang in. Ik deel hier mede, zoo als het verhaal op de achterzijde luidde. Het is zoo eenig in zijne foort, dat misfchien een naauwkeurig onderzoek, of hetzelve ten volle waar zij, voor menfchenkenners niet onverfchillig zou wezen.

„ PETRACZ CZARTAN werd te *Köfrösch*,
„ niet ver van *Temeswar*, in 1539 geboren en
„ ftierf honderd vijf en tachtig jaren oud, in 1724.
„ Hij had in *drie* eeuwen onder *tien* keizers,
„ van KAREL V tot KAREL VI geleefd. Zijn
„ zoon was, toen zijn vader ftierf, negen en
„ tachtig jaren oud. Ook zijne vrouw werd
„ honderd zes en zeventig jaren, en de familie
„ bereikte, over het geheel, eenen geheel
„ buitengewonen ouderdom."

Aldus luidde het berigt.

Ook een mijner vroegfte en meest beminde kweekelingen, de prefident VON HAGEN, te *Keulen*,

de

de broeder der dichteres te *Stöckey*, was toenmaals te *Halberſtad* aangeſteld. Wij riepen de ſchoone jaren van 1785—88 voor onzen geest terug, toen hij geen hooger doel kende, dan altijd de eerſte zijner klasſe te zijn. Ook bezochten wij tegen den avond den tuin van GLEIM en dachten aan den ontſlapenen, die eens

„ Zonder zucht naar loon maar tevens onbeloond,"

FREDRIKS zegepraal bezong, en nog te regter tijd ſtierf, eer de degen van zijnen held, wiens gepluimde hoed voor hem het kostbaarſte kleinood in den tempel der Muzen van zijn huis was, als zegeteeken te *Parijs* in het Invaliden-huis werd opgehangen. Een Badenſche overſte ging eenzaam rond. Wij raakten met hem in geſprek. Uit elk woord ſtraalde eene edele inborst door, gepaard met eene zwaarmoedige geſteldheid. Met eene eenvoudige roerende welſprekendheid, prees hij, toen wij op GLEIM kwamen, het geluk van hen, die nog te regter tijd eene wereld hadden verlaten, waarin geene vreugde meer te wachten was. In zoodanige ſtemming vond men toenmaals velen, die zich onder het juk van eenen opgedrongenen dienst zwaar gedrukt gevoelden.

Rocklum. Brunswijk.

Rocklum is ongeveer de helft van den weg naar *Brunswijk*. Hier had de overheid van *Halberſtad*, bui-

buiten ons weten, eenen middagmaaltijd voor ons laten bestellen. Ook vonden wij aldaar alleen menschen, die met ons in gezindheid en gevoel overeenstemden. Volgens de lijst der pleisterplaatsen hadden wij hier moeten blijven. Maar onze vriendelijke leidsman willigde onzen wensch in, en liet ons, onder geleide van eenen korporaal, nog denzelfden dag naar *Brunswijk* reizen, om tijd te winnen voor zoovele bekenden aldaar.

Men brenge toch nimmer, eigen voordeels halve, de goedheid van een ander, die aan eenen gebiedenden pligt is verbonden, in verzoeking, om uit beleefdheid daarvan af te wijken, en bedenke, hoe ligtelijk men zich zelven en anderen leed kan berokkenen. Reeds te *Rocklum* had de plaatselijke commandant BLANCHARD zwarigheid gemaakt, en toch eindelijk toegegeven. Maar des te onbereidvaardiger betoonde men zich, toen wij éénen dag te vroeg te *Brunswijk* kwamen, aan het bureau van inkwartiering, vooral onze volgende leidsman de overste LA ROCHE MAZÉ, in wien ik spoedig denzelfden erkende, die mij het bevel ter gevangeneming had aangekondigd. Hij had, op ons verzoek, door den generaal EBELÉ last bekomen, om ons naar *Mentz* te brengen, en ons van het lastig gezelschap van het transport te bevrijden. „De luitenant MORIZOT" — zeide hij — „had zich zeer veel verantwoordelijkheid op den hals geladen." Ook ons liet hij zijn wantrouwen ondervinden. Reeds had het bureau van inkwartiering, op ons verzoek, mij en den heer VON MADEWEIS, een billet gegeven aan het huis van den boekhandelaar VIEWEG, eenen vriend uit *Halle*. Doch wij moesten

ten de billetten weder afgeven, en men kwartierde ons gezamenlijk in het *Duitſche* huis onder ſtreng toezigt. Middelerwijl kondigde ons de overſte zijn bezoek tegen den volgenden morgen aan, met bijvoeging, „ dat wij hier eenen dag zouden vertoeven."

Een mijner oudſte bekenden, landslieden en vrienden, de predikant bij het garnizoen, JUNKER, dien de hertog uit *Maagdeburg* naar *Brunswijk* geroepen had, inzonderheid om hem, uit hoofde van zijne uitſtekende wijze van onderrigt, ter hervorming van het weeshuis aldaar te gebruiken, ſpoedde, op de eerſte tijding van onze aankomst, naar ons toe en bragt ons tevens zeer gewenschte aan hem geaddresſeerde brieven uit onze geboorteſtad mede. Hij, en de tegenwoordige bisſchop EYLERT bleven dien avond bij ons. Voor *acht* maanden had ik dien te *Hamm* gezien. Hij was toen naar *Potsdam* beroepen en thans op reis naar zijne beſtemming. Het toeval wilde, dat wij ſchier tegelijkertijd te *Brunswijk* kwamen. In het voorbijrijden had hij ons opgemerkt — zijne oogen naauwelijks geloovende, ſprong hij uit zijnen wagen. Hoe ongelijk was onze toeſtand, en toch ook weder in velen opzigte, hoe overeenſtemmend. Hij ging naar *Potsdam* als hofprediker, zonder een hof te vinden — wij gingen naar het vijandelijk land, zonder zelfs te kunnen raden, wat ons aldaar zou overkomen.

Den volgenden dag verwachtten wij den overſte, onder wiens opzigt wij geſteld waren, met reikhalzend verlangen, — doch vruchteloos. De korporaal, die met eenige gemeene ſoldaten voor

on-

onze kamer de wacht hield, had geene vergunning, om ons te laten uitgaan. Het werd middag, het werd avond, zonder dat wij wisten, hoe of wat. Gelukkiglijk was dit de eerste, maar tegelijk de laatste dag van eene strenge bewaring, op de gansche reis. Het weder was zoo uitlokkend; te paard en te voet was alles in beweging, om den schoonen meidag te genieten. De dwang verhoogde de bekoorlijkheid der vrijheid. De zon bescheen, wel is waar, vriendelijk onze woning. Maar wij gingen toch neêrslagtig in het groote hoekvertrek, mild van ramen voorzien, heen en weder, even als de opgesloten vogel door de schitterende traliën van zijne kooi, altijd slechts eenen uitgang zoekt.

Intusschen ging deze beproeving weldra voorbij, en was bij het bezoeken zooveler waardige vrienden vrij gemakkelijk te verdragen. Reeds den volgenden dag verscheen de overste, en zijne kwade luim was in enkele beleefdheid veranderd. Hij had ongetwijfeld van de beambten te *Brunswijk* vernomen, wie wij eigenlijk waren, en dat men op ons woord van eer staat kon maken. Aldus ontvingen wij, dewijl hem eene bezigheid te *Halberstad*, eenige dagen verhinderde, om terstond met ons te vertrekken, volkomen vrijheid, om dien tusschentijd naar believen te gebruiken.

De wedijver van zoovele ons dierbare personen, om ons te vervrolijken, kon niet zonder invloed blijven op onze stemming. Men weet het, hoezeer kleine dienstbetooningen en vriendelijkheden zelfs, welke men in dagen van voorspoed naauwelijks zou opmerken, als men zich in de magt van

vij-

vijandelijk geweld gevoelt, in waarde rijzen, en zelfs dagelijksche welgemanierdheid als verdienste wordt toegerekend. Trouwens hier was het meer dan dat! Het was opregte welwillendheid en medelijden, niet zoo zeer met onzen uiterlijken toestand — want van dien kant ontbrak ons weinig — als wel met de smart der scheiding en verwijdering, — en de onzekerheid van onze toekomende lotgevallen.

De toenmalige hertoglijke staatsminister van *Brunswijk*, VON WOLFFRADT, ontving ons met de kenmerken der opregtste deelneming. Bij de achting, die hij zich bij de Fransche beambten, welke te *Brunswijk* aan het hoofd stonden, verworven had, moest mij zijn aanbod, om met den intendant aldaar, den jongen DARU, over onze omstandigheden te spreken, ten uiterste welkom zijn. Ook hield hij weinige uren daarna woord, en leidde mij zelf bij den jongen levendigen man binnen. Na een kort gesprek, zette deze zich terstond neder, schreef eenen zeer langen brief, vol loftuitingen en aanbevelingen aan den maarschalk KELLERMANN te *Mentz*. Toen de laatste bladzijde van dezen brief door eene fout verongelukt was, schreef hij denzelven, zonder ongeduldig te worden, in groote snelheid nog eens af, las mij denzelven voor, en liet mij gaan, omdat ik, reeds voor dien avond bepaald zijnde, zijne uitnoodiging niet kon aannemen, met de vriendelijkste wenschen. Men scheen te *Brunswijk* even zoo tevreden met den heer DARU, als men te *Berlijn* zuchtede over de strengheid zijns broeders, den bekenden generaal intendant.

Te-

Tegen den avond van dezen dag ondervonden wij het thans des te levendiger, hoeveel de bevrijding uit onze gevangenis van gisteren waard was. Wij bragten hem door in den tuin van CAMPE, omringd van eene lagchende rijk getooide natuur, in het gezelſchap van deelnemende menſchen. CAMPE — alhoewel hem toenmaals reeds de arbeid aan zijn groot Hoogduitsch woordenboek zeer moeijelijk viel, zoo als dezelve dan ook onbetwistbaar eindelijk zijne krachten heeft uitgeput, — was, volgens het zeggen zijner vrienden, opgeruimder dan gewoonlijk; de eerwaardige huisvrouw kalm berustende; het geſprek aan de ronde tafel opwekkelijk en voor ons eene heilzame afleiding. Alles zweeg nogtans en luisterde, toen hetzelve door eenen der dischgenooten en hooggeachten huisvriend, den heer WIEDEMANN, met een gezang uit een goed gekozen zacht lied van SCHILLER werd afgebroken. Met welk eene uitdrukking der ſtem, droeg hij, onder anderen, *de gedaante-wisſelingen der wereld* voor. Welken indruk maakte reeds het eerſte kouplet door de voordragt!

De purpre wijn blinkt in de glazen
Der gasten oog van loutren gloed,
Men ziet den zanger voorwaarts treden,
Hij voegt het best bij het goed';
Want zonder zang in 's hemels zaal,
Verkwijnt de vreugd aan 't nectarmaal.

Wij

(*) *Wohl glänzt im Glaſe der purpurne Wein*
Wohl glänzen die Augen der Gäste,

 Es

Wij hoorden den liefelijken zanger den volgenden avond nog eens in zijnen tuin, waar zijn heerlijk talent door eene guitarre verhoogd werd, en het welbekende „ *Freudvoll und Leidvoll*," op eenen diepen toon en warm gevoel gezongen, des te ſterker aandeed, omdat zijn huis door het verlies zijner gade onlangs een huis van treurigheid geworden was; zoo alsdan over het geheel menige moeijelijke omſtandigheid de leden zijner waardige familie had getroffen. Ook hij zelf is niet meer onder de levenden.

Het bevel voor den volgenden dag luidde „ dat wij *precis à midi* zouden vertrekken." Des te meer bevlijtigde zich de boekhandelaar VIEWEG, die zooveel deel nam in onzen toeſtand, en de edele dochter van CAMPE, zijne echtgenoote, — die een toonbeeld levert, om zoo in ſtilte te werken en te handelen, als de *vaderlijke* en *moederlijke raad* haar geleerd heeft, — om ons de laatſte uren ook nog te veraangenamen. In den kring van uitgezochte vrienden werd het ontbijt tot den middag uitgerekt. Hoe moeijelijk het ons ook viel, wij moesten toch afbreken. Daarop kwam onverwachts de tijding, dat onze leidsman eerst na eenige dagen terug kon komen, om ons verder te ge-

Es zeigt ſich der Sänger, er trit hervort
Zu dem Guten bringt er das Beste.
Denn ohne Geſang im himmliſchen Saal
Ermattet die Freud' auch beym Nektarmahl.

geleiden. Hoe zou in zulk gezelſchap, in den ſchoot der echte, door ſmaak en welſtandigheid verhoogde huisſelijkheid, omringd van vrolijke kinderen, ons het uitſtel anders dan welkom hebben kunnen zijn? Immers wij hadden, in dezen of in eenen anderen verwanten kring, naauwelijks zoovele, in een of ander opzigt belangrijke menſchen, ontmoet. Zoo was POCKELS, de geliefkoosde menschkundige ſchrijver, de vrolijkſte man in gezelſchap. In de nabijheid der — door onwankelbare getrouwheid aan oude vrienden verkleefde — weduwe van EBERT, kon het aan gelegenheid niet ontbreken, om met haar het merkwaardig tijdvak te herhalen, toen almede haar echtgenoot, de vertaler van YOUNG, KLOPSTOCKS oudſte vriend, zooveel deel gehad had aan den nieuwen bloei der Duitſche letterkunde. JUNKER viel ſchier te dikwijls in het ernſtig geſprek met zijne geestige invallen. Maar in de opgeruimde geaardheid van den toenmaligen postſecretaris KELLNER, zou men wel nimmer den lateren leerling en leidsman van mevrouw VON KRÜDENER hebben kunnen vermoeden.

Het was juist zondag. Derhalve werd er eene wandeling naar de *Masch* beſloten. Zoo noemt men de weiden en tuinen, alwaar de Brunswijkers hun jaarlijksch groot volksfeest, het ſchijfſchieten vieren. De halve ſtad ſtroomde in de namiddagsuren als eb en vloed heen en weder. Bij de groepen in herbergen en priëeltjes, die zich bij het vrolijk genot der friſche lucht aan dartelende vermaken overgaven, zou men naauwelijks hebben kunnen vermoeden, in welke benaauwde uitzigten het land juist toenmaals verkeerde, toen met elke

nieu-

nieuwe overwinning de toeſtand der veroverde landen ſteeds zorgelijker werd. Men is bij zoodanig gezigt met zich zelven in tweeſtrijd — of men zich moet bedroeven, dat ook de verſchrikkelijkſte wederwaardigheden en verliezen zoo ſpoedig worden vergeten — of dat men zich zal verheugen, dat de mensch de zorg van het hart ſchudt, en het tegenwoordig oogenblik geniet, niet wetende, wat de volgende baren, ja of dezelve hem nog *toebehooren* zal?

De nabijheid van het *kruisklooster*, een Proteſtantsch geſticht voor dames, herinnerde mij de waardige abdis, de oudſte dochter van den abt JERUSALEM, hem zoo zeer evenarende in geestgeſteldheid en ſtemming. Ik had haar reeds in mijne vroegere jaren aan het huis van haren onvergetelijken vader gezien; eenen man, bij wien zich met den rijkdom van kundigheden en de gave des verſtands, tevens eene zeldzame fijnheid van zeden en van omgang paarde, welke, ſchoon zij ten deele eene vrucht was van zijne naauwe betrekking tot het hof, nogtans zich zuiver bewaard had van alle gemaaktheid. Hoevele herinneringen uit vorige tijden ontwaakten bij het gezigt dezer waardige *Domina* des geſtichts! Doch haar reeds lang ontſlapen vader — hij ſtierf in het jaar 1789 — bleef het voornaamſte onderwerp van ons geſprek. Toen zij zich uitliet: „ men moest hem reeds daarom *gelukkig* noemen, dewijl hij geſpaard was, om te beleven, hoe akelig zijn doorluchtige leerling geſtorven was (*)," overviel *mij* de gedachte,

(*) De thans reeds bij velen te weinig bekende „ verhan-

te, dat hij immers buitendien den bittersten kelk had moeten ledigen, toen zijn eenige zoon zich te kort deed. „ Het verlies" — schreef LESSING toenmaals — „ van zulk eenen zoon kan, wel is waar, ieder vader *gevoelen*; maar er niet onder bezwijken kan slechts *zoodanig* een vader (*)." Het is geen geheim, hoe ongelukkiglijk de jonge JERUSALEM in den vollen bloei en kracht zijner jaren, onder de streelendste uitzigten en verwachtingen, te *Wetzlar*, alwaar GÖTHE hem had leeren kennen, zijne loopbaan geëindigd heeft. Immers dit uiteinde is door het lijden des jongen WERTHERS in geheel *Duitschland*, en door vertalingen en dramatische vertooningen, van welke ik zelfs er eene in den schouwburg te *Venetië* zag, ook in *Italië*, *Engeland*, *Frankrijk*, het voorwerp van algemeene deelneming geworden (†).

De *maandag* ging tusschen briefschrijven, bezoeken der *Junkersche* school, en het aankoopen van kleine reisbehoeften voorbij. De avond werd weder aan het huis van eenen waardigen kweekeling,

van

handelingen over de voornaamste waarheden van den godsdienst," waren haar bestaan verschuldigd aan het onderwijs, hetwelk de abt JERUSALEM aan den hertog van *Brunswijk* had gegeven.

(*) In de voorrede voor de nagelatene *Philosophische Auffätzen von* K. W. JERUSALEM, *Braunschw.* 1775.

(†) Door GÖTHE zelven (in zijn *leben Th.* III. *f.* 237 en 385) weet thans het publiek, dat de aanleiding en de uitslag dier treurige geschiedenis historisch waar, en zelfs WERTHERS kleeding naar de natuur geteekend is.

van Dr. SPANGENBERG, doorgebragt, die als een uitſtekend arts, den gewonden hertog te *Ottenſen* den laatſten bijſtand heeft verleend. Hoevele der uit de voornaamſten der ſtad gekozene gasten, die ons de laatſte uren te *Brunswijk* veraangenaamden — HENNEBERG, ESCHENBURG, EMPERIUS, POCKELS, zijn nu reeds lang hunnen vorst gevolgd, met wien zij door ambt en verdienſten in zulk eene teedere betrekking geſtaan hadden.

Tegen den volgenden middag waren wij bij den minister VON WOLFFRADT genoodigd. Schoon hem de betuigingen des gouverneurs van *Brunswijk*, generaal RIVAUD, „ dat wij wegens *hoog verraad* (*de haute trahiſon*) aangeklaagd waren," niet onbekend konden zijn, zoo liet hij zich daardoor toch niet afſchrikken, om de Brunswijkſche geleerden rondom ons te verzamelen, en tevens een bewijs van deelneming te geven, gepaard met de betuiging, dat wij onſchuldig waren. Ook den intendant DARU, die, even als zijn ſtrenge broeder, een vriend der wetenſchappen en der geleerden was, had hij gevraagd. Doch ten eenemaal onverwachts kwam nog laat des avonds het bevel, om met het aanbreken van den dag te vertrekken.

Niet weinig werd ik verrast, toen ik in 1823 op eene reis naar *Rugen*, dezen zeer verdienſtelijken, alhoewel, gelijk in zulke tijden bijna onvermijdelijk is, dikwijls hard beoordeelden ſtaatsman, in zijne geboorteſtad *Bergen*, in eene waarlijk geleerde en wijsgeerige ontſpanning weder ontmoette,

 waar

waar hij thans uitrust van de moeijelijke taak zijner ſtaatkundige loopbaan. Hier heeft hij mij over het hem zelven geheel onverwacht bevel, de volgende oplosſing gegeven. „DARU" — zeide hij — „ kwam, juist nadat ik uwen brief om te bedanken, had ontvangen, bij mij. De gouverneur, zoo als hij mij ontdekte, had met hem, dewijl de aanklagten tegen ons toch zoo belangrijk ſchenen, overlegd, dat zulk eene vriendſchappelijke bijeenkomst aan eenen vertrouwelijken disch, zoo niet als eene *zamenzwering*, ten minſte als eene afkeuring der tegen ons genomene maatregelen zou kunnen aangezien worden, uit hoofde men overal *van de agenten der hooge policie des legers omringd was*. Om mij derhalve het verwijt van partijdigheid te beſparen, had men voor het raadzaamst gehouden, de reis te beſpoedigen." — „ Verbeeld u," voegde hij er bij, „ mijne ſpijt, van met de beste bedoeling der wereld, de onſchuldige oorzaak geweest te zijn, u zoo ſchielijk van uwe Brunswijkſche vrienden afgerukt te zien."

Reis van Brunswijk over Seeſen en Nordheim naar Göttingen

De overſte LA ROCHE MAZÉ trad nu in de plaats van onzen eerſten leidsman MORIZOT. Toen deze ons nog eens bezocht, nam hij eenige kleine reisbenoodigdheden, als eene geringe ſchadeloosſtelling voor het verdriet, hetwelk ons ongeduld hem had be-

berokkend, met de zigtbaarste ontroering aan. Een kapitein PERROT, wien men den ligtvaardigen, vlugtigen, onrustigen Parijzenaar in elke beweging aanzag, stond met ons in geene betrekking; nogtans waren beide doorgaans onafscheidbaar in hun rijtuig, en wij zagen hen dikwijls alleen, als men stil hield, wanneer zij ons niet slechts altijd met beleefdheid te gemoet kwamen, maar ook overal het eerst voor *ons* gemak zorgden.

Dus bleven wij derhalve meest onder ons, en verwisselden slechts van tijd tot tijd in de beide wagens van plaatsen. Ieder herdacht gaarne de aangename ontmoetingen der vorige dagen. Wij moesten zoovele blijken van goedwilligheid als eene zuivere winst beschouwen, hoe smartelijk ook de aanleiding er toe ware.

De weg liep door het van wege deszelfs groote salammoniak-fabrijk bekende *Salzgitter*, en wij zouden in *Nordheim* overnachten. Een zeer hevig onweder, toen wij juist te *Seesen* aankwamen, maakte verandering in het plan. Ditmaal werden wij gescheiden. Ik was bijna de gelukkigste. De drost of ambtman ZÖLLNER, tot wien mijn billet mij leidde, zorgde op alle mogelijke wijzen, ook door aangenaam gezelschap, voor onderhoud en opbeuring. Mij bleef nog tijds genoeg, om, van mijnen vriend den predikant der plaats den heer MITGAU, in het *Joodsche opvoedings- en onderwijzings-instituut* geleid te worden, een gesticht van den rijken JACOBSON, dien men steeds bereidvaardig heeft gevonden ter ondersteuning van algemeen nuttige ondernemingen en oogmerken. Inrigtingen van dezen aard moet men nimmer naar eene oppervlak-

kige bezigtiging beoordeelen. Toenmaals ſcheen evenwel de eerſte Christelijke onderwijzer HEINROTH de ziel van het geheel te zijn.

De volgende morgen begon onrustig. Het ontbrak door verkeerde beſtellingen aan toereikende paarden, waarvan men op iedere pleisterplaats *zestien* van nooden had. Want behalve de *drie* reiswagens, was de *vierde* voor de pakkaadje van het ganſche gezelſchap beſtemd. Eindelijk kwam alles in orde, meer door in bedaardheid zich onderling te verſtaan, dan wel door het woeste ſchelden van den kapitein.

Wij kwamen tusſchen *tien* en *elf* ure te *Nordheim* aan. Ik nam met den heer VON MADEWEIS het uur van het gebruikelijk groot ontbijt te baat, (*rafraichisſement*) om kennis met den Hanoverſchen generaal NIEMEIJER te maken, die mij dikwijls — misſchien reeds uit hoofde der gelijkheid van naam, waarom men ons ten onregte tot verwanten wilde maken — door reizigers als een even achtingwaardig mensch, als eertijds uitmuntend krijgsman was beſchreven, en aan wien wij groetenisſen van zijnen ſchoonzoon, den hofraad POCKELS te *Brunswijk*, hadden over te brengen. Wij waren er op bedacht, om in den toenmaals *acht en zeventigjarigen* man eenen afgeleefden grijsaard te ontmoeten. Doch, toen wij in het vertrek traden, kwam ons deze zoo hooge trap van ouderdom in zulk een bevallig voorkomen te gemoet, als mij nog nimmer bejegend was. Welk eene mannelijke houding, welk een vol edel gelaat, welk een helder oog boven de roodachtige wangen, welke kalmte, welke tevredenheid in alle trekken! Geen haar,

wel

wel is waar, meer op het hoofd, maar des te zigtbaarder naad aan naad op de kale kruin. En zijn gefprek hoe innemend, en zijn fchrift, dat juist voor hem lag, hoe zeker en vast! Het was een verkwikkelijk gezigt; men gevoelde zich zelven bemoedigd, naast zulk eene wel bewaarde levenskracht; de troost was opwekkelijker uit den mond van eenen, ook door zware verliezen beproefden en aan onderwerping gewonen man, die, zoo als hij zeide, onder aanhoudend denken, lezen, fchrijven, rustig het fein tot den aftogt verwachtte. Nog ftond de beste fteun des ouderdoms, eene geliefde gade hem verzorgende ter zijde. Het volgende jaar is *hij* haar voorgegaan. Een fchilder zou hier het model tot een fraai familie-tafereel gevonden hebben. Een bloeijende grijsaard — eene eerwaardige gade naast hem — achter beiden eene jonge vrouw, hoop dragende onder het harte, maar veel kommer op het zacht gelaat, dat, terwijl haar *de liefde der ouders* overgebleven was, vertrouwelijk op hen nederzag.

De overfte LA ROCHE MAZÉ kwam ons afhalen. Verbaasd en bewogen ftond hij daar, toen de grijsaard zijne hand nam, en hem verzocht, om de vingers in de diepe naden te leggen, die bijkans na eene halve eeuw, nog de nadrukkelijke fabelhouwen der Franfche dragonders herinnerden in den zevenjarigen oorlog.

De voorgefchrevene pleisterplaats was het kleine *Dransfeld*. Terftond na den middag kwamen wij

 te

te *Göttingen* aan, en onze leidsman was weder vriendelijk genoeg, om aan *drie* van ons te vergunnen, zonder eenige militaire bewaking hier achter te blijven.

Ik was zoo gelukkig, ook om in de weinige uren velen der geleerden aldaar te zien; verfcheidene nog op de toen nog opene bibliotheek, welker bloote aanfchouwing reeds eene verlustiging is; andere in hunne woningen, onder welke eenige der beroemdfte, de heeren EICHHORN, HEEREN, HERBART en HEYNE. Het langfte vertoefde ik bij dezen toenmaals ook reeds *acht en zeventigjarigen* grijsaard. Natuurlijkerwijze was de verandering zijner *Georgia Augusta* (*) in eene Pruisfifche, en in dit oogenblik nu zelfs onder Franfche heerfchappij ftaande akademie, het hoofdonderwerp van ons gefprek. Wie zou het hem, die zoovele draden, waarmede hij aan *Hanover* hing, eens vreesde te zien verbreken; die federt dertig jaren het groote, zoowel als het kleine, hoofdzakelijk beftuurd, en een fchier onbepaald vertrouwen zijner overheden had genoten — wie zou het hem kwalijk hebben kunnen nemen, dat hem eene dergelijke verandering op den avond zijns levens op het innigfte krenkte. Hij was niet de man, die de heilig-

(*) De naam der akademie naar den koning van *Engeland*, die er befchermheer over is, even als wij vroeger *Fredericiana* voor de univerfiteit te *Halle*, over welke de koning van *Pruisfen* het toezigt heeft, boven lazen.

VERT.

ligste gevoelens evens als de kleederen kon verwisselen.

Veel zachter intusschen als ik het had durven verwachten, vond ik zijn oordeel over het korte tijdvak der Pruissische regering, dat met de ongelukkige den staat opgedrongene in bezitneming van *Hanover* (1806) eenen aanvang genomen had. Alhoewel hij in de eerste kommissarissen wel te regt de eene en andere kleinigheid afkeurde, liet hij daarentegen den liberalen en wetenschappelijken geest der Berlijnsche ministeriën veel meer geregtigheid wedervaren, dan vele anderen. Ook zou hij zich ongetwijfeld met deze veel eerder verzoend hebben, dan hem zulks mogelijk was met eene regering, die steeds afhankelijk bleef van Franschen invloed en elke vrijmoedige betuiging met een staatkundig wantrouwen bewaakte, hoe veel zij ook bij voorkeur door den invloed van J. VON MULLER en VON LEIST, voor *Göttingen* gedaan mogt hebben. Het was HEYNE niet vergund, om de herstelling der vorige orde te aanschouwen. Hij stierf *tachtig* jaren oud, één jaar voor dat de slag der volken bij *Leipzig* ook *Göttingen* weder met *Engeland* vereenigde (*).

Op den avond van dezen dag zag ik mij weder van een groot getal voormalige leerlingen en toehoorders omringd, die hier zich aan hunne studiën toewijdden. Menig eenen snoerden verrassing en deel-

(*) Men zie het belangrijk, met name voor elken jongen student, zeer leerzaam leven van dezen onvergetelijken man in HEERENS *Biographische Denkschriften*. Met het portret van CH. G. HEYNE, *Göttingen* 1823.

deelneming den mond. Onderſcheidene zijn ſedert wakkere arbeiders voor den ſtaat en de wetenſchappen geworden. De waardige zonen van mijnen ontſlapenen vriend, den bisſchop SACK, herdenken nog wel deze uren.

Reis van Göttingen over Münden naar Kasſel.

Met den dageraad braken wij op. Ons gezelſchap had het kwartier te *Dransfeld* te ſlecht gevonden, en was tot *Münden* gegaan. Ook daar vonden wij hen niet meer. Gebrek aan paarden hield ons eenige uren op.

Wel verdient dit oord het paradijs van *Hanover* — welk land niet zeer rijk aan fraaije punten is — genoemd te worden. Men mag beneden in het dal, of op de hoogte des bergs vertoeven, of aan de landtong ſtaan, alwaar zich de *Werra* met de *Fulda* vereenigt en den *Wezerſtroom* vormt — overal wordt het duidelijk, waarom het een tijd lang twijfelachtig kon blijven, of men niet veeleer in *deze* ſchoone natuur, dan te *Göttingen* den Muzen eenen tempel zou ſtichten. Hier, denkt men, hadden zij in eene zeer bekoorlijke landouw gewoond; hier hadden zich dichters moeten vormen; hier had de geleerde, als hij na afloop zijner ernſtige ſtudiën zich aan het ſombere boekvertrek onttrok, eene friſche levenwekkende lucht ingeademd. Te *Göttingen* hield men het aanvankelijk zelfs noodig,

dig, om het verwijt van eene ongezonde ligging door geleerde verhandelingen van zich af te weren.

Eerst tegen den middag ontmoette het gezelschap zich weder te *Kasſel.* Alle markten en ſtraten waren vol van militairen — aankomende — afgaande — achterblijvende, om in de wapenen geoefend te worden. Naauwere verbindtenisſen had ik in deze ſtad, die ik ten derde male bezocht, nimmer kunnen aanknoopen. Wij hielden ons derhalve meer aan de heerlijke tafereelen, meer nog der natuur, dan der kunst. Het onophoudelijk wapenrumoer, het ſteeds voortdurend toeſtroomen van Franſche troepen, verzwakte zelfs dezen anders zoo weldadigen invloed. Het waren droevige voorteekens van eenen langen ſtrijd, wiens uitſlag, bij ſteeds nieuwe ligtingen van manſchap, buiten alle berekening was. Dat ik juist deze mij ſteeds koud en doods toegeſchenene reſidentie, weldra onder gansch andere betrekkingen wederzien, dat bij mijne terugkomst juist hier een keerpunt mijner naaste werkzaamheid des levens zijn zoude — welke ſtem eens profeets zou mij dit wel hebben kunnen voorſpellen?

Van Kasſel naar Marburg.

De volgende pleisterplaats was *Wabern*, een keurhesſisch kasteel, hetwelk toenmaals een Fransch kommandant bewoonde. Ten hoogſte gebelgd waren

ren onze leidslieden over het onthaal, hetwelk zij bij hem vonden. Hij zat juist aan een overvloedig ontbijt. Zij hadden er zeker op gerekend, om er op genoodigd te worden. Vergeefs! zij moesten zich met het weinige, dat wij toen bij ons hadden, vergenoegen — inderdaad een zeer ſober *rafraichisſement* voor zulke verwende. Schoon hun gedrag bij een opgewonden eergevoel, het gedwongen vriendelijk gelaat bij ſlecht ſpel en eene ledige maag, voor den oplettenden waarnemer iets belagchelijks had, zou nogtans haast daarop een droevig tooneel gevolgd zijn. Het regende ſterk. Maar geen dreigen der gebelgde heeren, geen bidden noch ſmeeken, waaraan ik het zelf niet liet ontbreken, kon den postmeester bewegen, om eenen overdekten wagen te geven. „Een was ſlechts nog voorhanden, en moest voor *aanzienlijker heeren* altijd gereed ſtaan.” Dus moest nu de voerman, wiens wagen den overſte en den kapitein herwaarts had gebragt, gedwongen worden, om den zijnen nog verder te laten gaan. Het was de knecht. Door zijnen meester verantwoordelijk geſteld zijnde, bleef hij, hoe hard men hem ook aanviel, onbewegelijk. Het was aandoenlijk de getrouwheid waar te nemen, die uit elk woord ſprak, en hem zelfs den moed ſcheen te geven, om de hevigſte ſcheldwoorden langs zich te laten neêrglijden. Toen hij eindelijk voor het geweld moest bukken, ſtond hij er op, nadat hem dubbele *fourage* was beloofd, ten minſte een certificaat te hebben, „*dat hij gedwongen was.*” Deze zeldzame ſtandvastigheid, die zelfs de aan requiſitiën en oogenblikkelijke gehoorzaamheid gewone Franſchen, een nieuw verſchijnſel ſcheen te

we-

wezen, hetwelk wij dan ook niet verzuimden, in het gesprek te doen uitkomen, bedaarde allengskens hunnen toorn. Zij lieten het zich, dewijl de regen aanhield, reeds op de eerste *etappe* welgevallen, om zich in onzen wagen te pakken, en zonden het arme mensch terug. In *Josbach* werd de nacht in verdeelde kwartieren dragelijk doorgebragt. De vriendelijkheid der menschen tegen *Duitsche* inkwartiering, de dagelijks afwisselende huisselijke tooneelen, waarvan men getuige was, zelfs menige in den stijl van *Nederlandsche* schilders, begonnen belangrijk te worden. Ook de thans dikwijls voorvallende scheiding van ons gezelschap, gaf aan het gesprek, als men weder te zamen kwam, verscheidenheid, omdat nu elk kon verhalen wat hij gezien en gehoord, ook wel — hoe zacht of hoe hard zijn legerstede geweest was.

Marburg.

Wij kwamen van *Josbach* hier vroegtijdig genoeg aan, om ten minste, dewijl men ons tot den middag tijd liet, niet zonder eenige aanwinst van daar te reizen. Slechts te schielijk verdwenen die weinige uren naast *levenden* en *dooden.*

Onder genen zag er ik vooreerst mijnen ouden schoolmakker, den welbekenden jager en houtvester VON WILDUNGEN (*), die, toen hij te huiswaarts

(*) Schrijver van eene reeks van jaarlijksche *Taschenbucher*

waarts keerde van zijne jagtpartijen, en zich vermoeid had in de groote wouddistrikten, die onder zijn opzigt ſtonden, geweer en jagerstas met de lier verwisſelde, en het lijden en de vreugde des jagers in liefelijke liederen bezong. Het was niet meer de ſchoone bloeijende jongeling, die in de jaren 1770 en 1771 met mij op ééne bank zat. Maar het hart — dat nu ook ſedert 1821 niet meer ſlaat — was nog jong en jeugdig, en verblijdde zich zonder wangunst over de bewaarde kracht van zijnen ſpeelnoot. Ook menige andere der waardigſten geleerden zag ik — onder hen MUNSCHER voor den eerſten en helaas! laatſten keer. Profesſor WACHLER ſnelde diep bewogen in het logement met gulle geſchenken toe, ten einde het ons onder weg aan geene verkwikking mogt ontbreken.

Daarop kwam de beurt aan de *dooden!* Onder de merkwaardigheden, die geen reiziger onbezien moet laten, behoort de overoude, omtrent het jaar 1283 aan de heilige ELISABETH toegewijde *Duitſche* ordeskerk, die ook het gebeente dezer heilige langen tijd bewaard heeft. Bij eenen karig toegemetenen tijd, verdeelde zich de oplettendheid hier tusſchen grafnaalden en het bezigtigen van het heerlijk gebouw, dat reeds zes eeuwen heeft getrotſeerd, en in hetwelk, volgens het gevoelen van eenen fijnen kenner van bouwkundige kunstwerken (*), na-

chen für Forst und Jagdliebhaber. Marburg 1794—1812 en van *Weidmanns Feyerabenden* 1815—1821.

(*) S. MOLLERS *Denkmäler Deutſcher Baukunst*, waarin in achttien platen het ganſche buiten- en binnengedeelte van deze heerlijke kerk is voorgeſteld.

nadat de vroegere Byzantinisch - Romeinſche bouwtrant uit den ſmaak geraakt was, de uit denzelven voortgevloeide eigendommelijke der dertiende eeuw in deszelfs eerſte eenvoudigheid, zonder alle inmengſelen van vreemde vormen, beſtendig zigtbaar bleef. Alles vertoont zich daarin in volkomen overeenſtemming als eene bijzondere en vrije ſchepping, zoodat het geheel als uit één gietſel ſchijnt voortgekomen. Het drievoudig koor bevat ten deele tegen de muren, ten deele op de vloeren, zuilen en grafzerken zonder tal, wel is waar, van zeer ongelijke waarde voor het gebied der kunst. Ganſche geſlachten van vorſten en landgraven van *Hesſen* zijn hier begraven. Vooral maakte ons de koster op de grafnaald van den landgraaf WILLEM III opmerkzaam, die in het jaar 1500, ſpoedig na eenen gevaarlijken val op de jagt geſtorven was. In het zuider- of zoogenoemd prinſenkoor ligt op eene omtrent vier voet hoogen, op vier opene bogen rustende plaat van albaster, de landgraaf met gevouwene handen in volle wapenrusting. Ook de onderſte vlakte vertoont eenen nedergevelden doode, maar in het afgrijsſelijkst beeld der vernietiging. Half vermoord ligt hij daar; ſlangen, hagedisſen en ander gewormte heeft reeds borst en ingewanden uitgevreten. Het hoofd grijnst, als of het gevoel er van had. „ In dezen toeſtand," zeide onze leidsman, „ heeft men den jongen landgraaf, die in het woud op de jagt, welke hij hartstogtelijk beminde, verdwaald was, eerst na verloop van maanden gevonden." Deze, met de oorzaak des doods, en de zoo ten eenemaal zonderlinge ordonnantie van het gedenkteeken ſchijnbaar overeen-

eenſtemmende vertelling, heb ik, en voorzeker vele met mij, zoo lang voor zuivere waarheid gehouden, totdat ik daaromtrent beter door de grondige opheldering van het onderwerp voorgelicht ben door het lid des kerkeraads JUSTI.

Had deze zeer verdienſtelijke geleerde toch onze gids kunnen wezen! Helaas! hij was afwezig! Aan hem heeft men verſchillende, met evenveel ſmaak als geſchiedkundige naauwkeurigheid opgeſtelde berigten te danken, zoowel van deze merkwaardige kerk en hare gedenkzuilen, als reeds vroeger een uit echte bronnen geput leven der H. ELIZABETH. Hij heeft het vertelſel van een laat opgeſpoord lijk van WILLEM, door de ten volle bewezene omſtandigheid, dat dezelve, wel is waar, aan de gevolgen van eenen val, maar op het ſlot *Rauſchenberg* is geſtorven, bondig wederlegd; daarentegen het walgelijk denkbeeld des kunſtenaars, uit den ſmaak van dien tijd, waarvan ſoortgelijke gedenkteekenen in *Frankrijk* getuigen, voldoende verklaard (*). Te *Parijs* zullen wij nog eens op dit onderwerp terugkomen.

De bezigtiging der kerk verlevendigde bij mij het aandenken aan deze *heilige*, die mij reeds van den *Wartburg* goed bekend was. Daar had zij immers hare ſchoonſte en hare treurigſte dagen doorge-

(*) Men vindt dit alles in den ſedert den jare 1820 jaarlijks uitkomenden hoogstbelangrijken Almanak: *Die Vorzeit*. De laatſte inhoudrijke jaargang behelst de beſchrijving der kerk en der grafnaald der heilige, door JUSTI. Het bovengemelde raadſelachtige monument, is in den jaargang van 1821 beſchreven en afgebeeld.

gebragt. Sommigen mijner reisgenooten was zij minder bekend. Ik was dus in ſtaat, hun, toen wij *Marburg* uit het gezigt verloren hadden, het volgend berigt nopens haar mede te deelen, hetwelk misſchien ook velen lezers niet onaangenaam zal wezen.

ELISABETH, de ſtammoeder van het vorſtelijk Hesſisch huis, was eene dochter des konings van *Hongarije* ANDREAS II. Vier jaren oud zijnde, werd zij reeds voor den prins LODEWIJK van *Thuringen* ter gemalin beſtemd, en rijkelijk uitgerust naar den *Wartburg*, zijne reſidentie, gebragt. De jaarboeken roemen hare vroegtijdig ontluikende ſchoonheid niet minder, dan hare ſtrenge deugd en vatbaarheid voor godsdienſtige indrukken. Nadat LODEWIJK de regering aanvaard heeft, wordt zij, eerst veertien jaren oud zijnde, met hem getrouwd (1218). Drie kinderen verſieren haren echt. Van eene harer dochters SOPHIA ſtamde de voorzaat des Hesſiſchen huizes af. Toen LODEWIJK door billijkheid, zachtheid en alle ridderlijke deugden zich den naam verwierf van eenen uitmuntenden vorst, daarenboven met onwankelbare trouw zijne jonge gade aankleefde, verdeelde zij *haar* leven tusſchen godsdienstoefeningen en weldadigheid. Nog dragen vele door haar geſtichte gasthuizen bij *Eiſenach* en *Marburg* haren naam. Trouwens, het was toch dikwijls een weldoen zonder verſtand, en de ſchrijvers der legenden hebben wonderen moeten uitvinden, om hetzelve als Gode welbehagelijk te doen voorkomen.

Zeer vroegtijdig werd het leven der jonge vorſtin met een rouwfloers overdekt. Haar gemaal trekt

met keizer FREDERIKS legers naar *Palestina* en keert niet weder terug. Zijn broeder, HENDRIK RASPE, van ruwe inborst, tot voogd aangesteld zijnde, behandelt haar, onder voorwendsel harer verderfelijke weldadigheid voor het land met betrekking tot de armen, die, wel is waar, alle grenspalen te buiten ging, met eene ontzettende strengheid. Zij neemt eindelijk, om zijner mishandelingen te ontgaan, van den *Wartburg* — alwaar men nog den gevaarlijken weg, dien zij genomen heeft, aantoont — met hare kinderen de vlugt, ziet zich in haar eigen land blootgesteld aan bespotting en smaad, en vindt eindelijk rust in haren weduwlijken zetel te *Marburg*. Doch rust heeft eigenlijk de vrome, maar zwakke ziel nimmer gevonden. Want onder het streng opzigt van haren biechtvader COENRAAD van *Marburg*, heeft zij alle zelfstandigheid verloren; boetedoeningen en kastijdingen voor het toppunt van deugd en heiligheid houdende, heeft zij zich zelve en de haar dienende vrouwen afgetobt. Het is ontzettende om te lezen, in welken maalstroom van verootmoediging en zelfverloochening de ijveraar haar al dweepende gestort, en de geheele lente van een leven, dat zoo waardig was, om zuivere vreugde te smaken, in eenen langen winterdag herschapen heeft. De gansche geschiedenis van haar verblijf te *Marburg*, is de geschiedenis eener beminnelijke, doch tevens beklagenswaardige, dweepster. Men verheugt zich, dat zij, schoon eerst *vier en twintig* jaren oud zijnde, vroegtijdig ontrukt is aan eene door bijgeloof en geestelijke overheersching verduisterde wereld.

Dat is nu de heilige, welker vereering *Marburg* ten minſte een heerlijk oudheidkundig pronkſtuk te danken heeft, hoezeer men moet betreuren, dat het bijgeloof juist hier een zoo rijkelijk voedſel in hare onverſtandige vroomheid heeft gevonden.

Tallooze wonderen heeft, volgens het gevoelen van het voorgeſlacht, haar naauwelijks ontzield lijk, en later nog, haar vermolmd gebeente verrigt; tallooze pelgrims zijn naar haar graf ter bedevaart gereisd. Vele, voorzeker, voor eene verſtandigere levenswijze geſchikte zielen moge haar voorbeeld verleid hebben, om in vrome ledigheid der wereld af te ſterven, in plaats van voor beroep en betrekkingen te leven. Dat gevoelde reeds de eerſte Proteſtantſche landgraaf FILIP *de grootmoedige* van *Hesſen.* Spoedig na zijnen overgang tot de evangeliſche kerk, maakte hij in 1539 een einde aan die domme bijgeloovigheid. Hij begaf zich zelf in de begrafeniskapel, liet, zonder acht te ſlaan op de ontevredenheid der hem omringende, den grooten grafkelder openen, daarop de kleine kist, die het gebeente bevatte, er uitnemen, nadat hij, naar luid der naauwkeurige vertelling, de woorden had uitgeſproken: „ Hier woont God! dat is St. ELISABETHS heiligdom. Mijn gebeente! Kom hier *tante* ELISE! dat is mijne overgrootmoeder." Zoowel het gebeente als het in eene bijzondere kast bewaarde hoofd, werd op zijn bevel op het ſlot gebragt, daarop alles geheel in ſtilte op eene ſlechts bij weinige perſonen bekende plaats van de kerk in de aarde nedergelaten. De kostbare grafzerk bleef echter achter, nadat

 het

het oogmerk bereikt was en er geene wonderkracht meer van deszelfs inhoud te verwachten bleef.

Gaarne zouden wij dit merkwaardig ſtuk der oudheid zelve gezien hebben. Maar men kon ons ſlechts de plaats aanwijzen, waar het achter ijzeren traliedeuren, met ſlot en grendels voorzien, bewaard wordt. Naderhand (in 1810) heeft de Westfaalſche regering deze ſloten wel weten te openen. Tot groot hartzeer der Marburgers, werd het naar *Kasſel* gebragt — volgens het zeggen — om als kunstſtuk in het muſeum ten toon geſteld te worden; zoo als andere vreezen, om het van deszelfs kostbaarheden te berooven. Want het monument was niet ſlechts met beeldtenisſen in *basrelief* van verguld zilver van alle kanten bedekt, maar overal met parelen, edelgeſteenten en ſieraden van Griekſchen, Romeinſchen en Oosterſchen arbeid, van uitſtekend hooge waarde verſierd; ſchoon het volksverhaal hetzelve op *f* 1,080,000 veel te hoog aanſloeg. Na de herſtelling der oude regering, is hetzelve, wel is waar, in 1814 van *Kasſel* teruggekeerd, maar ſchier van al deszelfs kostbaren tooi beroofd, en, men weet niet, in welke roofzuchtige handen deze gekomen zijnde, waarſchijnlijk tegen eenen hoogen, misſchien ook geringen prijs aan liefhebbers der oude kunst binnen- of buitenlands is verkocht (*).

Gies-

(*) Over dit alles geven de reeds gemelde zakboekjes *die Vorzeit*, even als JUSTI's ELISABETH *die Heilige, nach ihren Schickſalen und ihrem Charakter* (*Zurich* 1797) de volledigſte opheldering. Hiermede kan men over haar

vroe-

Giessen.

De landgrafelijk Hesſiſche Univerſiteit ligt zoo nabij deze hertogelijke Darmſtadſche, dat wij nog denzelfden dag, waarop wij tegen den middag *Marburg* verlieten, hier een goed gedeelte van den namiddag en avond konden doorbrengen, ten einde aangename kennisſen te maken en oude te hernieuwen. De heer VON MADEWEIS had intusſchen van den overſte LA ROCHE de vergunning verkregen, om zijnen broeder in het nabij gelegen *Wetzlar* te bezoeken en eerst te *Frankfort* weder bij ons te komen. Derwijze had zich het vertrouwen gevestigd.

Toenmaals, zoowel als nog tegenwoordig, behoorde onder de godgeleerden, de vernuftige SCHMIDT in de kerkelijke geſchiedenis, de geleerde uitlegkundige KUINOEL, en de letter- en menschkundige PALMER tot de ſieraden der hoogeſchool. Daarbij trof het zeer gelukkig, dat de dag mijner aankomst tevens de gezelſchapsdag der hoogleeraren in den tuin van BUSCH was. Er waren bijna te veel, om met elk hunner afzonderlijk genoeg in aanraking te komen, en dus werd ſpoedig het geſprek door de op-

vroeger leven het geſchrift van J. C. S. THORS, als zeer belangrijk vergelijken. *Schlosz Wartburg. Ein Beytrag zur kunde der Vorzeit*, 3te *Ausg. Eiſenach* 1815.

opwekking des wijns in het vrolijk avondgezelſchap des te levendiger; en ſchier ongemerkt naderde de middernacht. Ik verblijdde mij, bij het naar huis gaan, over de uitmuntende verlichting der ſtraten, gedenkende aan de ſobere in mijne geboorteſtad; meer nog over de nieuwe ondervinding van teedere gastvrijheid. In plaats van door den heer KUINOEL in mijn logement geleid te worden, vond ik mijn pakkaadje in zijn eigen huis, naast eene fraaije legerſtede, welke de liefderijke huisvrouw inmiddels gereed gemaakt had.

Het was even, als of ons lot alle huizen en harten voor mij opende. Dit is niet de geringſte aanwinst uit wederwaardigheden. Het zijn toch doorgaans de beste harten, die zich aan ongelukkigen hechten. Reeds in de kleine ſtad *Friedberg* tusſchen *Giesſen* en *Frankfort*, had ik weder dergelijke ondervindingen. De weg derwaarts viel ons door de harde mishandelingen van eenen postiljon, die den kapitein te langzaam reed, lang. De beſchaafdheid trad met de ruwheid in het zeldzaamſte kontrast. Ware Duitſche menschlievendheid verraste mij des te meer in het mij aangewezen kwartier bij den apotheker TRAPP. Het was zondag; onderſcheidene gasten waren bij de familie genoodigd. In de gastvrouw, eene moeder van, als ik mij niet bedrieg, *zes* dochters en *vijf* zonen, vond ik de zuster van eenen ouden vriend, den tegenwoordigen opperſchoolopziener SCHELLENBERG te *Wisbaden*. Ook de predikanten der plaats, de heeren PILGER en KOCH, mijne voormalige toehoorders, ſnelden ſchielijk naar mij toe. Tot den middag voerden wij hartelijke geſprekken en herdachten

ten de akademie-jaren. Daarop volgde een vrolijke maaltijd. Ik zag duidelijk, dat ik den — naar het voorkomen zeer gelukkigen — familiekring niet ſtoorde of belemmerde. Mij herinnerde dezelve ſchier al te levendig den mijnen, waarvan ik telkens verder werd verwijderd.

Frankfort aan den Main.

Ik zeg niets van de oude en nieuwe heerlijkheid dezer, in alle tijdvakken der geſchiedenis van *Duitschland*, zoo merkwaardige ſtad. Vroeger reeds leerde ik haar, in den jare 1799, op eene reis, langs den *Rijn*, kennen. Ditmaal was het verblijf ſlechts tot de avonduren mijner aankomst, en den enkelen volgenden dag bepaald. Toenmaals was het nog de *vrije rijksſtad*, de plaats van de krooning der keizers, beſtaande er nog een *Duitsch keizerrijk*; thans de zetel van den primaat des Rijnverbonds, welke hem het verlies van een keurvorſtendom moet vergoeden. Vele meenden, dat de vrijwillige terugkeering tot een ambteloos leven een' DALBERG gelukkiger gemaakt, ja zelfs in de algemeene achting zou hebben doen rijzen.

Zelfs eenige uren verblijf alhier waren toereikend, om te zien, hoezeer in *twaalf* jaren de ſtad van alle kanten verfraaid was, nadat de wallen geſlecht, de donkere poorten in ruime *barrièren* veranderd, nieuwe ſtraten, inzonderheid aan het zoogenaamde ſchoone gezigt (*belle vue*) over de helft

der Mainbrug zijn gekomen, en ſierlijke plantſoenen eene bevallige wandeling hebben doen ontſtaan. De avond was ſchoon; voor de poorten ontmoette men eene menigte menſchen. De brieven van huis, die ik bij den, in onzen weeshuisboekhandel gevormden, ſteeds met ons in vriendſchappelijke betrekking ſtaanden HERMANN vond, waren geruſtſtellend.

In het *Hollweg-Bethmanſche* huis bevond zich toenmaals nog de — door zijn uitmuntend aardrijkskundig werk (*), dit voortbrengſel van ware Duitſche vlijt — zoo verdienſtelijke Berlijnſche hoogleeraar C. RITTER. Hij was van mij, als mijn voormalige huisgenoot, aan de familie als onderwijzer aanbevolen, en ik heb zelden door aanbevelingen zooveel dank ingeoogst. De avond werd met hem en eenen anderen zijner akademiſche tijdgenooten, ENGELMANN, die beſtendig in het vak der opvoeding onverdroten bezig was, onder zeer afwisſelende gewaarwordingen, doorgebragt. Hetgeen ik van beiden, hetgeen ik naderhand zelfs op het groot kantoor van BETHMANN vernam, was weinig geſchikt, om mij moed in te boezemen. De uitgebreide betrekkingen van dit huis van koophandel, verſchaften hetzelve ſlechts al te zekere berigten. Steeds dieper verſpreidde zich de oorlog in de nog overige Pruisſiſche bezittingen; ſteeds nieuwe opgeſchrevenen uit *Frankrijk* volgden de legers, en de magt des vijands nam toe met elke aangewonnen ſchrede.

Ik

(*) C. RITTERS *Erdkunde im Verhältnisz zur Natur und zur Geſchichte des Menſchen*, *Berlin* 1817.

Ik bezag de ſtadsbibliotheek, waar ik den predikant KIRCHNER en den bibliothecarius ROTHE ontmoette. Geheel andere verwachtingen had men van eenen vorst gekoesterd, die zich van ouds af zoo gaarne aan de geleerden verbond, en als ſtadhouder te *Erfurt*, onder hunne Maecenasſen gerekend werd. Tot dus verre had hij althans aan geene verdere onderſteuningen der wetenſchappen kunnen denken. Men klaagde, dat de boeken niet eens, door de noodigſte herſtellingen, voor het inregenen beveiligd waren.

Ten uiterſte voldaan verliet ik het *gymnaſium*, aan welks hoofd de helaas voor de oude letterkunde te vroeg geſtorven MATTHIAE ſtond. Ik woonde een Grieksch kollegie bij. Grondigheid en klaarheid was het kenmerk van zijne voordragt; groote oplettendheid en belangſtelling in de zaak las men op het gelaat zijner leerlingen. Ook de burgerſchool, onder de leiding van eenen geachten onderwijzer en ſchrijver GRUNER, was in eenen bloeijenden toeſtand, hoezeer dezelve aanvankelijk ook met zwarigheden van allerlei aard had te worſtelen gehad.

De gastvrijheid alhier ontſloeg hem, bij wien ik ingekwartierd was, van alle zorgen. De middag en avond werd verdeeld tusſchen het huis van mevrouw HOLLWEG en den tuin hares echtgenoots. Groote welvaart en bezittingen kunnen ligtelijk de tafels der rijken met overvloed bedekken; maar niet altijd

vindt

vindt men gelegenheid, zoo als hier, om bij verſtandig onderhoud op zulke voorregten naauwelijks acht te ſlaan.

Ik kan *Frankfort* niet verlaten, zonder vooraf melding te maken van het bezoek bij eene zeer eerwaardige dame. Een enkele trek zelfs zou toereikend wezen, om zich een denkbeeld van haar gemoedsbeſtaan te vormen.

Het was de weduwe van SCHLOSSER, die, nadat hij onderſcheidene belangrijke posten had bekleed, hier door zijne geboorteſtad in 1798 tot Syndicus was verkozen. Wiens bekendheid met de Duitſche letterkunde, niet, gelijk bij velen het geval is, eerst met het laatſte tiental jaren eenen aanvang neemt, kent hem terſtond als eenen uitmuntenden geleerde en ſchrijver, inzonderheid in het vak van ſtaat-, zede- en opvoedingskunde, die gevormd door den geest der ouden, aan alles, wat goed en ſchoon was, het hartelijkſte deel nam, gelijk zulks door menige zonderlinge uitdrukking in zijne ſchriften geſtaafd wordt, die bij oorſpronkelijke vernuften ſchier nimmer uitblijven kunnen (*). De zuiverſte vriendſchapsband ver-

(*) Zijne belangrijkſte opſtellen vindt men verzameld in J. G. SCHLOSSERS *Kleine Schriften*, I—VI D. *Frankfort am Main*, 1779—1794. Zeer veel deelneming verwekte buitendien zijn *Katechismus der Sittenlehre für den Burger und Landmann* 1771; zijn *Antipope*; — zijne overzetting en omwerking van *Longinus*, over het verhevene. Daarenboven heeft hij ſchier deel genomen aan alle belangrijke tijdſchriften van zijn tijdvak.

verbond hem met JACOBI, STOLBERG en den ganſchen *Pempelfortſchen* kring. Zijne eerſte gade, GÖTHE's zuster, had hij vroeg verloren.

De tweede, die hem tot 1823 overleefd heeft, vond ik in den rouw over haren eenigen zoon, eenen jongen, zeer geachten doctor, die op eene reis voor de wetenſchappen te *Koningsberg*, op het tooneel des oorlogs was gekomen, en met grooten ijver had gearbeid in het *Lazaret.* Hier werd hij, gelijk zoovele voortreffelijke jonge lieden in dien verſchrikkelijken tijd, het offer zijner kunst. De moeder had dezen zwaren ſlag met groote ſtandvastigheid verdragen, en vermeed niet, om dit verlies in haar geheugen te roepen. Aldus kwam dan zeer natuurlijk het geſprek op den geliefden overledenen, dien ik zelf te *Halle* had gekend.

„Men gelooft doorgaans'' — zeide zij in den loop des geſpreks, — „dat het veel harder valt, kinderen in de volle kracht hunner jaren en de volle ontwikkeling hunner opvoeding te verliezen, dan in den teederen ouderdom, waarin alles toch naauwelijks bloeſem en onzekere verwachting blijft. Dit is echter niet mijn gevoelen. Men kan deze veelligt ſpoedig vergeten, dewijl minder bijzonderheden hunne vlugtige verſchijning in het geheugen roepen. Maar wil men dan *vergeten*, wat men bemind heeft? Ik heb immers de vreugde geſmaakt, de ontwikkeling der vermogens van mijnen EDUARD, de billijke aanwending zijner krachten te zien; ik weet, dat hij het oogmerk mijner opvoeding vervuld, althans getoond heeft, wat hij nog zou hebben kunnen uitvoeren, ik weet, dat hij roemrijk in den dienst van de zoodanige

zijn

zijn leven opofferde, die ook goed en bloed voor eene groote zaak veil hadden. Immers hij heeft niet ſlechts als hulpeloos kind in donkere denkbeelden, maar als knaap, als jongeling, zijne moeder met bewustheid gekend, en met liefde aan haar verkleefd geweest. Juist daarom verbinden zich aan zijn nu, wel is waar, voorbijgegaan aanwezen, zoo dikwijls als ik aan hem denk, zoovele bijzondere aangename herinneringen. — Dat heeft mij bemoedigd."

„ Wel" — hervatte ik — „ is ieder moeder zelfs in hare ſmart gelukkig te noemen, die in dier voege over haren zoon mag ſpreken. Aldus gevoelden immers ook de groote vrouwen van het voorgeſlacht, als men haar de lijken van in een eerlijk gevecht geſneuvelde zonen weêrom bragt. Daarom — zeide die Spartaanſche vrouw, toen men haar over het verlies van haren eenigen roemrijk geſneuvelden zoon beklaagde — daarom *heb ik hem ter wereld gebragt* (*). Als HOMERUS bij de vermelding van in hunne jongelingsjaren wegſtervende helden, meer dan eens treurende er bijvoegt: „ kort ſlechts was de bloei zijns levens, en zijnen ouderen kon hij de zorg zijner opvoeding niet beloonen (†)," heeft hij er niet aan gedacht, dat het im-

(*) Men vergelijke daarmede vele grootmoedige gezegden, die PLUTARCHUS in de *Apophthegmata* der Spartaanſche vrouwen opgeteekend heeft.

(†) Gelijk bij den dood des jongelings SIMOISIUS *Il.* IV. 478 en van HIPPOTHEUS *Il.* XVII. 307.

οὐδὲ τοκεῦσι,
θρέπτρα φίλοις ἀπέδωκε, μινυνθάδιος δέ οἱ αἰών.

immers niet de eenige belooning der opvoeding is, de verzorgers onzer kindschheid in den ouderdom te *voeden*, dat er nog eene veel hoogere zelfvoldoening beſtaat, — *den opvoederen waardig geleefd te hebben en geſtorven te zijn.*"

Intrede in het Fransch gebied.

De afſtand van den linker Rijnoever aan de Franſche republiek, was, gelijk bekend is, een der ſmartelijkſte gevolgen der Franſche omwenteling, en van dien ongelukkigen oorlog, waardoor *Frankrijks* magt, die men gehoopt had te zullen breidelen, ten koste van *Duitschland*, zoo zeer de overhand verkreeg. De overoude vaderlandſche ſteden, *Keulen*, *Trier*, *Mentz*, waren ſedert 1797 in vreemde magt, en thans de hoofdplaatſen der Franſche regeringen. Schoon wij, wel is waar, nog ver achter *Frankfort* op *Duitſchen grond en bodem* waren, moesten wij toch, na de toenmalige ſtaatkundige grensſcheidingen, reeds achter *Hochheim* van het vaderland afſcheid nemen.

Deze gedachte veranderde onze geheele ſtemming. Tot dus verre waren wij immers in den eigenlijken zin van den eenen vriend tot den anderen gegaan, hadden overal kennisſen gevonden, zelfs den kring van ons toegenegen menſchen door aanwinst van nieuwe vrienden zich zien uitbreiden. Werwaarts ons *nu* voortaan de naaste weg zou leiden, kon men naauwelijks op dien troost meer rekenen. Steden

den en menfchen waren ons bijna geheel onbekend; daarenboven naderde het oogenblik telkens, dat over onzen toekomenden toeftand, als de oorlog niet weldra eindigde, en misfchien voor jaren, zou beflisfen. Wat — vroegen wij ons zelven — zullen wij onzen achtergeblevenen in de volgende brieven hebben te melden? Misfchien het begin van regterlijke onderzoekingen? Misfchien ftrengere bewaring? Misfchien zelfs verwijdering van elkander, nadat wij naauwelijks ooit zoo naauw verbonden geweest waren? Zal ons niet zelfs elke mededeeling van onzen toeftand aan onze betrekkingen verboden of die althans onder het fcherpst toezigt gebragt worden? — De zuivere bewustheid kon, bij zulke genakende bekommeringen, niet gerustftellen. Want verklikking en laster vinden in zulke tijden gemakkelijk gehoor, en fchoon er geene *bastille* meer beftond, en men den naam van *lettres de cachet* niet meer hoorde, wist men evenwel bijzonder goed, hoe duur menig eenen zelfs woorden waren te ftaan gekomen.

Het gefprek begon op te houden; zelfs onze anders zoo kloekmoedige landraad, dien wij fomtijds zelfs wel te groote ligtzinnigheid fchier verweten hadden, werd ftil en in zich zelven gekeerd. Hij wilde er zelf geen geheim van maken, dat hij inderdaad deel genomen had aan patriotschgezinde plannen en verbindtenisfen, die, bijaldien zij bekend waren geworden, in het oog des vijands als verraderij en misdaad tegen den ftaat moesten aangemerkt worden, en dat flechts de omftandigheid, van juist in *ons* gezelfchap vervoerd te worden, hem eenigzins gerust gefteld had, dewijl hij het beste inzag, dat wij gezamen-

lijk van alle medepligtigheid volſtrekt vrij waren gebleven.

Ik bleef, in het vertrouwen op de welvoegelijke behandeling tot hiertoe, en de allerwege herhaalde verzekeringen, dat niets voor ons te duchten was, een der bedaardſten. Ook kwam mij mijne natuurlijke gelijkmatigheid van humeur en de vaste overtuiging zeer te ſtade, dat alles wat ons overkwam, onder eene hoogere leiding ſtond. Het gelukte mij zelfs ſomtijds wel mijne reisgenooten op te beuren. De heerlijke natuur, die ons van alle kanten omringde, waardoor de omſtreek der ſtad — behoudens zoovele verwoestingen — nog ſteeds paradijsachtig bleef, werkte vervrolijkend en vertroostend op mij. Het opgewonden gemoed gaf aan mijne gedachte eene vlugt over het tegenwoordige henen in de toekomst, en verhief mijne verwachtingen en uitzigten, dat uit het lijden des tegenwoordigen tijds eindelijk nog geluk en vrijheid voor de volken kon ontſpruiten, als eerst voor menige ſchuld des tegenwoordigen geſlachts, die niet te ontkennen viel, geboet zou wezen. Allengskens veranderden de denkbeelden in dichterlijke tafereelen, en aldus ontſtonden, tusſchen *Hochheim* en *Mentz*, in het gezigt van den vaderlandſchen ſtroom, eenige coupletten, die wij dikwijls, gedurende den tijd onzer gevangenis, eenige malen zelfs in den vertrouwelijken kring van ook andere Pruisſiſche gevangenen hebben gezongen, en die, als vlugtige uitboezemingen mijner toenmalige gewaarwordingen, ook hier wel eene plaats mogen vinden.

Een vrolijk lied op onze pelgrimsreize
Bij 't ſcheiden van den *Rijn!*
Wij brengen hem nog eerst op Duitſche wijze
Een offer van zijn' wijn.

—

Getroost! — een zuiver hart beeft voor geen banden,
Het vreest geen menſchenmagt.
Het tooit met roos en bloem de kerkerwanden,
Met ochtendgloor den nacht.

—

Werwaarts zij ons van 't vaderland verdrijven,
Verſchille ons niets het oord!
Het ligchaam ſlechts — moet, waar men wil, verblijven,
De geest blijft ongeſtoord.

—

Het vaderland — waar onze vrouwen wonen,
Met kroost op arm of ſchoot! —
Wij gaven 't niet voor alle koningskroonen,
Of wat ook *Peru* bood.

—

Wij groeten u, op iedren nieuwen morgen,
Houde onze blik daar ſtand!
Ja u, ach u, in elken nacht vol zorgen,
Gefolterd vaderland!

—

O! laat het toch zijn' eedlen wijn ſteeds geven,
Vergeet niet zijnen ſmaad! —
Dan zal ſteeds de oude geest het graf omzweven,
De nacht wordt dageraad.

Ziet op tot God! — Hij leidt der ſterren banen,
Hij ſtuurt ook zelf ons pad;
Vergeet het leed — mijn voorgevoel moet wanen,
Dat onſpoed heil bevat.

Het leed des tijds veredelt onze kindren
En redt het nageſlacht,
Door 't drukkend juk der zonden ſteeds te mindren,
En fnuikt des hoogmoeds magt.

De vrijheid dale op *Duitschlands* oorden neder
En breek' des dwinglands ſtaf;
Ja kracht en trouwe ſchraag' de troonen weder,
En wend' de boosheid af.

Ontwaak' in 't licht van deze ochtendſtralen
Ook eerst het nakroost, blij,
Dat bij den druk der vaadren te verhalen
Een traan het offer zij.

Dat lentebloemen de bokaal bekranſen,
En klinkt verblijd in 't rond,
Als dauw moog' vreugd in de oogen glanſen,
Reeds daagt de morgenſtond (*).

Mentz.

(*) *Ein fröhlich Lied zu unſrer Pilgerreiſe*
Und edle Frucht vom Rhein!
Wir nahen ihm — laſst uns nachVäterweiſe
Ihm Gruſz und Offer weihn.

Mentz.

De douanen, digt bij de ongeveer achthonderd ſchreden lange, op *zes en vijftig* ſchuiten rustende brug, die den regter en linker *Rijn*-oever vereenigt,

Getrost! — Ein reines Herz bebt nicht vor Ketten,
Und trotzt der Menſchen Macht.
Ihm wandeln Dornen ſich in Blumenbetten,
In Morgenroth die Nacht.

Wohin ſie uns vom Vaterlande bannen,
Uns kümmre nicht der Ort.
Den Körper nur — den führen ſie von dannen,
Der freye Geist bleibt dort.

Im Vaterland — wo unſre Weiber wohnen,
Wo unſre Kinder blühn! —
Wir gäbens nicht für alle Kaiſerkronen,
Und Peru's Schätze hin.

Sein denken wir an jedem jungen Morgen,
Den Blick nach ihm gewandt.
Ja dein, ach dein, in jeder Nacht voll Sorgen,
Bedrängtes Vaterland.

Auf!

eenigt, herinnerden ons nog alleen, dat wij op Fransch grondgebied waren. Intusschen was de visitatie binnen weinige minuten afgeloopen.

Het

Auf! lasst es hoch bey seinem *Weine leben,*
Vergesst nicht seiner Schmach! —
Dann wird der alte Geist der Gruft entschweben,
Der Nacht ein schöner Tag.

Blickt auf zu Gott! — Er lenkt der Sterne Bahnen,
Er lenkt auch unsern Pfad;
Vergesst des Harms — ein stilles heil'ges Ahnen
Enthüllt mir seinen Rath.

Des Schicksals Zucht veredelt unsre Kinder
Und rettet das Geschlecht.
Vom Jock des Wahns befreyt kämpft es gesünder
Für Vaterland und Recht.

Die Freyheit steigt auf Deutschlands Gauen nieder,
Des Drängers Stab zerbricht,
Die Kraft und Treue stützt die Thronen wieder
Und sitzet zu Gericht.

Und wacht in dieses Tages goldnem Strahle
Auch erst der Enkel auf,
So schmückt mit Lorbeern Er der Väter Male
Und opfert Thränen drauf.

 Brecht

Het *bureau* van inkwartiering lag digt bij de ſtadspoort. De overſte LA ROCHE MAZÉ meldde onze aankomst, en wij verwierven gezamenlijk billetten in het logement *in de drie Rijkskroonen*. Derwaarts reden onze wagens vooruit. Wij moesten onzen leidsman naar het beſtuur volgen.

Ik overhandigde aan eenen ouden hardhoorigen kolonel, die op het *bureau* de bezigheden ſcheen waar te nemen, den brief van den Brunswijkſchen intendant DARU, welken hij terſtond naar den gouverneur, den maarſchalk KELLERMAN bragt, en vervolgens heen en weder loopende, zich met ons onderhield. Spoedig daarna verſcheen de maarſchalk zelf, een klein, toenmaals *twee en zeventigjarig*, man, die ons met waardigheid en beleefdheid ontving. Hij ſcheen wel bij ondervinding te weten, hoe een gevangene te moede moest wezen: want hij was in oorlogs- en ſtaatkundige betrekkingen van allerlei ſoort grijs geworden. Als gemeen huzaar had hij reeds in den zevenjarigen oorlog, daarop in den Poolſchen confederatie-oorlog zijne eerſte wapens gedragen; gedurende de omwenteling den bloei en den val van alle partijen beleefd; de kanonade van *Valmy* (van daar hertog VAN VALMY) doorgeſtaan. Naderhand werd hij wegens verraad aangeklaagd, en onder het ſchrikbewind van ROBESPIERRE in de gevangenis van de abdij gebragt. In *Italië* had hij, wel is waar, in het kommando van BUONAPARTE moe-

Brecht Frühlingsblumen den Pokal zu kränzen,
Und ſtosſet freudig an.
Wie Thau laſst Freude in eurem Auge glänzen —
Der Morgen bricht ſchon an.

moeten wijken, was echter vervolgens bijzonder door hem geacht en met den *Johannesberg* vereerd geworden. Hij zal wel altijd tot de gematigden, ten minste tot de voorzigtigen behoord hebben. Toen NAPOLEON van *Elba* terugkwam, wees hij de aangebodene rangschikking onder de *Pairs* van de hand. Nogtans is hij in het vervolg door den tegenwoordigen koning tot deze waardigheid verheven, hetwelk hij echter slechts korten tijd overleefd heeft. Zulk een ervaren man kon wel niet gestemd zijn, om onergdenkende menschen, als wij, met wantrouwende of vijandelijke oogen aan te zien.

Hetzij, dat de brief van DARU, of, gelijk waarschijnlijker is, eene onmiddellijke aanschrijving hem zoo uitstekend zacht maakte; althans hij ontving ons met de verzekering: „ dat wij ons allerwege over het beste onthaal zouden mogen verblijden; hij had medelijden met onzen toestand, maar hij zou denzelven op allerlei wijze pogen te verligten. Als mannen van eer zouden wij de vrijheid niet misbruiken." Vervolgens voegde hij er bij „ hij had aanvankelijk aan *Bitsch* gedacht; dat was echter eene vesting, waarin men zich altijd ongemakkelijk gevoelde. Hij had derhalve *Pont à Mousson* (menigeen van ons hoorde dezen naam voor het eerst) tot ons verblijf bestemd — een open aardig stadje, alwaar eertijds ook eene akademie was geweest." Welligt had hij geruchten van onrustige bewegingen in onze provincie, die *ons*, wel is waar, onbekend waren, vernomen, en voer — als geboren *Straasburger*, nu *Hoogduitsch* — dan *Fransch* sprekende — voort: „ Het

is zeer edelmoedig, zeer prijsſelijk, *très-honnête*, *très-louable* aan zijnen koning verkleefd te zijn. — Gij zijt ook, hoor ik, goede patriotten geweest, *c'est bon*, *c'est bon mesſieurs*, maar het is in zekere omſtandigheden toch veel raadzamer, liever te — hier leide hij, even als de ſtandbeelden van *Harpokrates*, den vinger op den mond — „ want, eindigde hij, het ſpreken is nergens goed voor.”

Wij uitten den wensch, in geval van eene lange verwijdering van het vaderland, *Parijs* te mogen bezien. „ Dat vind ik zeer natuurlijk,” — antwoordde hij — „ maar dat hangt niet van mij af;” terſtond echter droeg hij den ouden kolonel op, eenen brief op te ſtellen aan den minister van oorlog. Voor *Mentz* ſtond hij ons, op ons verzoek, *twee* dagen toe. „ Wat wilt gij hier doen?” — vroeg hij ſchier verwonderd. — „ Het nieuwe Franſche ſchoolwezen leeren kennen,” hervatte ik: „ *Ah mesſieurs*,” zeide hij, „ *vous ne verrez pas grand' choſe. Restez, mais vous ſerez de mon avis.*”

Ik durf niet zeggen, hoeveel geruster wij heengingen, dan wij gekomen waren. Maar nogtans — met welke aandoeningen zag ik de ſtad weder, waar ik, op mijne eerſte reis langs den *Rijn*, voor *dertien* jaren (1794) van den toenmaligen gouverneur, den Pruisſiſchen veldmaarſchalk VON KALKSTEIN, zoo luisterrijk ontvangen en onthaald werd. Ook toen was, wel is waar, het gezigt van de ſtad *Mentz* een ten uiterst droevig toonbeeld van verwoesting. Het was niet meer die levendige ſtad, waar kunſten en neringen bloeiden, waar de rijkdom zooveel beſchaving en levensgenot verſpreid-

ſpreidde, waar de handel voor alles, wat nijverheid gewrocht had, de geſchiktſte ſtapelplaats vond; waar eene ruim begiftigde akademie, in liberaliteit ook jegens niet-Roomsch-Katholijken, alle hare zusters overtrof. Alles was verlaten en neêrſlagtig. Elke beweging had betrekking op oorlog en verdediging. Hier werd men aan de woede der Jacobijnſche balddadigheid, ginds aan de gevolgen der Pruisſiſche belegering indachtig gemaakt. Gedenkteekenen der kunst waren beſchadigd. Kerken en paleizen lagen in puinhoopen, en de gemoederen hadden zich naauwelijks van eenen toeſtand der bedwelming herſteld. Zelfs de bleeke gedaanten der gevangene of gewonde Franſchen, die om de wallen rondwaarden, verwekten meer medelijden dan haat. Maar de Pruisſiſche wapenen hadden toch de overwinning behaald, en palen geſteld aan de woeste geestdrijverij, die zelfs zoovele edele mannen en vrouwen had bevangen. En nu — hoe was alles veranderd! De *Rijn* had opgehouden tot *Duitschland* te behooren, en zijne golven voerden ſlechts werktuigen des verderfs in het ongelukkig vaderland.

De beide dagen, welke wij hier als gevangenen, evenwel zonder door eenige beperking zulks te kunnen beſpeuren, doorbragten, werden door de bezigtiging van deels openbare inrigtingen en verzamelingen, deels door het bezoeken van bekwame mannen uit verſchillende ſtanden beſteed.

Van MATTHAEI te *Frankfort*, had ik eene aanbeveling aan den toenmaligen hoogleeraar der oude letterkunde aan het *lyceum*, den heer BUTENSCHÖN. Eenen vriendelijker, doch tevens door

zijne eigene lotgevallen meer deelneming verwekkenden leidsman had ik niet kunnen vinden. Ik twijfel niet, of laatstgemelde zal — zelfs zonder persoonlijke kennismaking — het geval bij mijne lezers wezen, als ik sommige trekken uit de geschiedenis zijns levens hier opteekene.

In het *Holsteinsche* (1764) geboren zijnde, werd hij van zijnen vader, eenen tolbediende, in weêrwil zijner onoverwinnelijke neiging tot hoogere beschaving, lang van het studeren afgehouden. Slechts ter sluiks kon hij zich boeken aanschaffen. Om eene Latijnsche spraakkunst te bekomen, loopt hij eens in eenen nacht *vijf* uren heen en weêrom. Eindelijk verlaat hij het vaderlijk huis en gaat naar *Altona*; beoefent aldaar met de uiterste inspanning oude en nieuwe talen; bezoekt vervolgens *Kiel* en *Jena*, waar juist bijna uitsluitend de studie der *Kantiaansche* wijsgeerte onder REINHOLD, aan de orde van den dag is. Door deze studie gewoon, om zich met het *denkbeeldige* bezig te houden, versterkt zich zijn zedelijke aanleg; en daarbij van eene bloeijende, maar eene, door zijne zeer vertroetelde jeugd, verhoogde prikkelbaarheid van zenuwgestel bezittende, kon het schier niet missen, of de verheven denkbeelden, welke ten grondslag lagen van de Fransche omwenteling, en zoo lang zij *onbesmet* bleven, zoovele der uitstekendste verstanden en gevoeligste harten hadden aangetast, ook hem met geestdrift vervulden. Hierbij kwamen nog vriendschappelijke verbindtenissen met *Straasburg*. Aldus kwam bij hem het besluit tot rijpheid, om zelf voor de zaak der vrijheid te strijden, te meer, dewijl uit het lezen der ouden, hem eene republi-

kein-

keinſche als de eenige volmaakte ſtaatsinrigting was voorgekomen. Slechts in deze, meende hij, kon de ware vrijheid wonen.

Te *Straasburg* was juist toenmaals de woedende republikein, die ook eindelijk in *Parijs* nog onder de *guillotine* ſneuvelde, EULOGIUS SCHNEIDER, bij de oprigting eener vergadering tot algemeen welzijn in volle werkzaamheid; en BUTENSCHÖN, misleid door de hoogdravende leerſtellingen, bij eene huisſelijke zoo eenvoudige levenswijze des mans, vond zich zeer vereerd, na verloop van eenigen tijd, lid daarvan te worden. Met blijdſchap vat de opgewonden jongeling zelf de wapens op, wordt gemeen ſoldaat, naderhand officier; vervolgens getuige van alle de verſchrikkingen des oorlogs in de *Vendée*. Omdat hij ſlechts het goede wil, en de ontzettende misbruiken der vrijheids-herauten hem tegenſtaan, komt hij meer dan eenmaal in verdenking wegens onvaderlandſche gevoelens; wordt ten tijde des ſchrikbewinds in de gevangenis der conciergerie in hechtenis gezet; ontkomt echter eindelijk aan het over zijn hoofd zwevend moordſtaal. Nadat de ſtormen der omwenteling eenigzins bedaard zijn, verſchaffen zijne kundigheden hem eerst een profesſoraat der geſchiedenis bij de centraalſchool van *Colmar*, en ſedert den jare 1803 het hoogleerambt der oude letterkunde aan het *lyceum* te *Mentz*, waar ik hem tevens als directeur der ſtudiën ontmoette.

Om te weten, door welke moeijelijkheden deze man gekomen, hoe hij zich in de verſchrikkelijke golven des tijds, in de hem misleidende geestdrift gewikkeld, naar geest en ligchaam afgetobd had, —

be-

behoefde men hem flechts in het vroegtijdig verouderde aangezigt te zien, ten einde de diepe fporen daarvan te erkennen. Voorzeker heeft hij zelfs bij de grootfte dwalingen, een zuiver gemoed bewaard. Men las uit zijn *oog*, hetgeen hij van zich gefchreven heeft: „ Over mij fchreeuwt geen bloed tot God. Ik heb, toen ik de magt in handen had, niemand laten gevangen zetten onder het fchrikbewind, maar wel menige gevaarlijke geheime aanklagt heimelijk verfcheurd; menige onfchuld of zwakheid verdedigd, menigen traan afgedroogd (*).” Juist zoodanige gemoederen heeft het allergrievendst gekrenkt, herdachten zij de gruwelen, waarin datgeen, hetwelk zich aanvankelijk zoo fchoon liet aanzien, misvormd was; en de herinnering der bloedige tooneelen, tot welke zij zoo nabij in betrekking geftaan hadden, heeft hen als fchrikbare droombeelden bij dag en nacht vervolgd. Het was een zonderling toeval, dat door dezelfde omftandigheid zijn leven eens beveiligd een andermaal bedreigd werd. „ Waar het eenigzins mogelijk was — verhaalde hij — had ik altijd eenige boeken bij mij. Ik kon mij nimmer geheel aan wetenfchappelijke bezigheden onttrekken. Zeer veel was mij onder anderen SCHMIDTS wijsgeerige zedeleer waard. Ik droeg dezelve op mijn hart. Een musketkogel zou mij ongetwijfeld nedergeveld hebben, bijaldien dat boek mij niet gered had. Dat zelfde *boek* bragt mij eene andere reis in verdenking, een Engelsch fpion te wezen. Men hield den Latijnfchen druk voor Engelsch, en flechts met groote moeite ontging ik den dood.”

Ver-

(*) Men zie nog eenige plaatfen in de bijlage No. 2.

Vergezeld van dezen door groote ondervindingen geoefenden man, die nog ten huidigen dage als regeringsraad te *Spiers* werkzaam is, bezag ik eerst het in het voormalig klooster der Jezuiten in den jare 1804 door NAPOLEON gesticht, thans in eene kazern veranderd *lyceum*, en maakte persoonlijke kennis met den directeur of *proviseur*, in wien zich, bij een waardig voorkomen, fijnheid van zeden en toon paarde. Door hem verkreeg ik eene voorloopige algemeene kennis der inrigting, die ik naderhand door eigene bezigting kon uitbreiden. Dewijl het echter juist *donderdag* was, wanneer in alle Fransche scholen de uren van onderrigt vervallen, zoo vond men de leerlingen slechts op de plaats, alwaar zij op den militairen voet in de wapens geoefend werden. Een man, die als BUTENSCHÖN met het Duitsche schoolwezen zoo bekend, in onze letterkunde zoo te huis was, en zoo veelvuldige kundigheden uit de stormen zijns levens had gered, kon zich met de nieuwe inrigtingen en de Fransche eenzijdigheid en oppervlakkigheid slecht vereenigen, en bevestigde schier ten volle de uitdrukking van den ouden maarschalk: „*Vous ne verrez pas grand' chose.*"

Ik had mij terstond bij mijne intrede tot stelregel gemaakt, om mij in *Frankrijk*, zooveel mogelijk, met het nieuw ingerigte Schoolwezen bekend te maken, hetgeen mij ook, ten minste in sommige opzigten, beter dan in *Engeland* gelukt is. Intusschen bespaar ik den uitslag mijner waarnemingen voor eene volgende afdeeling, om niet bij de oogenschijnlijke gelijkheid der grootere en kleinere in-

inſtituten, die ik op onderſcheidene plaatſen bezag, door herhaling te vermoeijen.

Inzonderheid bekoorlijk was de, in een groot gewelf des *lyceums*, opgerigte verzameling van *oudheden*. Dezelve is geheel haar ontſtaan verſchuldigd aan de verdienſten van eenen door oudheidkunde uitſtekenden man, den hoogleeraar LEHNE, die er nog tot op dit oogenblik het opzigt over heeft. De omſtreek om *Mentz* is zoo rijk, het lang verblijf der Romeinen heeft zoovele ſporen achtergelaten, dat het den heer LEHNE reeds vroeger gelukt is, eene eigene kleine verzameling te maken, die ons, vooral door de menigvuldigſte zelfs kleine werktuigen en gereedſchappen, geheel in het huisſelijk leven van dien ouden tijd verplaatst. De grootere verzameling behelst thans reeds bij de *zeventig* grafzerken van Romeinſche ſoldaten, ook van eenige *Centuriones*, die men, naar het getal der benden wel gerangſchikt, aan de muren geplaatst heeft, en welker opſchriften ſprekende bewijzen opleveren, hoe geſchiedkundig naauwkeurig TACITUS en andere historieſchrijvers de *legioenen* beſchreven hebben, die juist in deze ſtreken het langst hunne garnizoenen gehad hadden. De meeste ſteenen noemen derhalve het veertiende weinige het tweede, dat ſlechts korten tijd hier bleef; vele het twee en twintigſte legioen, dat onder TITUS voor *Jeruzalem* geſtreden had, en daarop als bezetting aan den *Rijn* werd verlegd. Zelfs aan ſommige lijfeigenen had men gedenkſteenen toegewijd, wier getrouwe dienſten de dankbaarheid nu nog, na duizenden van jaren, aan de nakomeling-

lingſchap overlevert. Eens derzelven bepaalde den ouderdom eener ſlavinne LYCNIS op honderdveertig jaren en vier maanden. De opſchriften zijn gedeeltelijk zoo ongeſchonden bewaard, en de trekken van het ſchrift zoo regelmatig, dat men bezwaarlijk het tijdvak van AUGUSTUS en GERMANICUS daarin zou vermoeden. Gedurig nieuwe opdelvingen vermeerderen de verzameling. In de omſtreek van *Zahlbach*, zeer digt bij de ſtad, werd eene geheel nieuwe voorname begraafplaats der Romeinen ontdekt; zelfs aan de ſtraat zag ik eene reeks van ſteenen van het legioen opgerigt. Behalve deze gedenkzuilen der ſterfelijkheid ziet men zich van grootere en kleinere amphoren, altaren, gelofteſteenen, ſarkophagen, basreliefs en vele andere merkwaardige voorwerpen omringd. De keizerin JOSEPHINE had, gedurende haar verblijf te *Mentz*, de verzameling bezien, waaruit men het winderig opſchrift kon verklaren, waarin de *ombres illustres de l'antiquité* opgeroepen werden, *de s'incliner et de reſpecter ſa majesté*, die na verloop van tweeduizend jaren dit ſtille heiligdom wilde naderen. Volgens de jongſte brieven des hoogleeraars LEHNE, die zich met betrekking tot deze oudheden zoo verdienſtelijk heeft gemaakt, is zijne beſchrijving dezer klasſieke ſchatten hare voltooijing zeer nabij (*).

De aan de ſtad behoorende *boekverzameling*, riep de gedachtenis aan JOHANNES VON MULLER en GEORG FORSTER in ons geheugen terug (†).

De-

(*) Zie nog eenige bijzonderheden over dit onderwerp in Bijlage No. 3.

(†) De beroemde ſchrijver der geſchiedenis van *Zwitſer-*

Dezelve was ſedert de omwenteling zeer verwaarloosd. Men was weder bezig, om de begonnen werken ten minſte voort te zetten. Zulks is ook thans nog het geval.

In den dom zag ik verſcheidene gedenkteekenen van oude en nieuwe kunst, die echter ten deele in de onrustige tijden van het Jacobinismus door de volkswoede min of meer beſchadigd waren. Niet bijzonder verminkt was de grafnaald van den beroemden kardinaal en aartsbisſchop ALBERT. Het was zeer natuurlijk, dat een akademisch leeraar juist van de univerſiteit, die *hij* had *willen* ſtichten, hier het langst vertoefde. Ook zullen mijne lezers gaarne een oogenblik bij dezen hoogstmerkwaardigen man verwijlen (*).

Misſchien zou men kunnen zeggen: had deze ALBERT niet beſtaan, dan zou er ten minſte in dien tijd geen LUTHER opgeſtaan zijn. Van hem ontſtond immers de *aflaatkraam*, die dezen het eerst opwekte. Dewijl hem de pausſelijke bul voor de helft der winst gewaarborgd had, zoo predikte in *zijnen* naam en onder *zijn* zegel de dominikaan J. TETZEL te *Halle*. *Maagdeburg* en de omſtreek van *Wittenberg* hoorden de verderfelijke leer, dat de Hemel voor geld te koop was. LUTHER vervoegt zich het eerst bij ALBERT, en dringt, aanvankelijk ootmoedig, vervolgens bitter en hevig aan,

ſerland kwam in 1786 als bibliothecaris te *Mentz*, alwaar hij tot 1796 bleef; — GEORG FORSTER in dezelfde betrekking 1788.

(*) Men zie wegens ALBERT de Bijlage No. 4.

aan, op affchaffing. Deze beproeft alle middelen, beantwoordt zelfs verwijten en bedreigingen met zachtheid, maar kan evenwel den geest des Hervormers niet buigen. Hij, de magtigfte Duitfche prelaat, keurvorst van *Mentz*, aartsbisfchop van *Maagdeburg*, geleerd, verftandig, fchrander en welfprekend, moet zijn te *Halle*, met oneindig veel onkosten, begonnen werk, dat hij in den eigenlijkften zin gefticht heeft, om LUTHERS werk te ftoren, na verloop van naauwelijks twintig jaren ontbonden, en zich genoodzaakt zien, den geheel eenigen fchat van oud- en kostbaarheden naar *Mentz* te redden. Reeds heeft de kardinaal CAMPEGIUS eene oorkonde ter ftichting voor de te *Halle* op te rigtene akademie uitgevaardigd. Te vergeefs. De Hervorming neemt zulk eenen fnellen loop, dat ALBERT ten uiterfte neerflagtig de ftad verlaat; en aan alles, wat die oorkonde behelst, en wat het *nieuwe gefticht* uitvoeren moet, is heel fpoedig niet meer te denken. Eerst in het *zevende geflacht* (*) vat een vorst uit zijn ftamhuis het voornemen weder op, en fticht in dezelfde Domkerk, die ALBERT gebouwd had, ons *Fredericiana*. Welk eene ruime ftof tot overdenkingen, toen ik voor het marmeren ftandbeeld van den zoo gehuldigden primaat ftond. Het was wel te bejammeren,

(*) ALBERT was een zoon van den keurvorst van *Brandenburg* JOHANNES CICERO, en een jongere broeder des in zijnen tijd regerenden JOACHIM I. Van dezen ftamde in het *zevende* geflacht de *laatfte keurvorst*, naderhand *eerfte koning* van *Pruisfen*, FREDERIK I af, en werd in 1694 de ftichter der univerfiteit van *Halle*.

Bayerische Staatsbibliothek München

ren, dat zoovele vlekken van dat tijdvak zulk eenen mild begaafden aanleg bezoedelden, en overdrevene zucht tot pracht en zinnelijkheid andere voortreffelijke eigenſchappen verdonkerde. Zelfs voorſtanders der Proteſtantſche partij hebben zich in zijnen lof uitgeput (*), en zelfs MELANCHTONS ſchoonzoon SABINUS, heeft in een gedicht zijne nagedachtenis vereeuwigd.

Van eenige Evangeliſche predikanten, namelijk den

(*) Zoo noemt hem ULRICH VON HUTTEN, LUTHERS boezemvriend, in zijne *Aula*, een geſchrift over het leven aan het hof: *Omnium quos haec natio habet principum benignisſimum, humanisſimum — qui in primis bonarum litterarum ſtudia, eorumque adſertores reverenter ſuscipit ac liberaliter fovet. Quis* — voegt hij er bij — *quis nunc recte per Germaniam eruditus est, quem ille non novit? aut a quo tali unquam ſalutatus est, quem non largo munificentiae ſuae imbre consperſerit? A nobis crebro percontatur, ex doctis quid quisque faciat, quid patiatur.*

Dat is: „ Onder allen, welke deze natie bezit, de „ weldadigſte, de menschlievendſte der vorſten — die „ vooral de beoefening der fraaije letteren, en derzelver „ voorſtanders met eerbied ontvangt en mildelijk begunſtigt. Wie — voegt hij er bij — wie is er nu waarlijk door gansch *Duitschland* geleerd, die hem niet „ kent? Of van wien zoodanigen is hij ooit begroet, „ wien hij niet als met eenen vloed van zijne milddadigheid heeft overdekt? Van ons wordt menigwerf verhaald, onder de geleerden wat elk te doen, wat hij te „ lijden hebbe."

den heer NONNWEILER, die te *Mentz* den dienst in de Gereformeerde en Lutherſche gemeente waarnam, en den heer WEYGAND uit *Günthersblum*, ontving ik nadere berigten nopens den toenmaligen toeſtand van de Proteſtantſche kerk. Nog zeer weinig was daarvoor ſedert de Franſche heerſchappij gedaan, alhoewel aan alle geloofsbelijdenisſen gelijke regten zijn verleend, en weldenkende mannen de ongeloofelijk ver gaande misbruiken krachtdadiglijk tegenwerken. Alles was een tijd lang te koop; de ellendigſte, gedeeltelijk zedeloosſte menſchen, vonden middelen, om zich in geestelijke ambten in te dringen. Het ſcheen dikwerf, als of men opzettelijk, om het Proteſtantismus eenen kwaden naam te geven, de ſlechtſte verkoos. Zulks was toch reeds lang in andere geestelijke ſtaten het geval. Zelfs in het Hildesheimſche moeten eertijds Joden in het bezit van Christelijke patronaten geweest zijn, en de posten aan den meestbiedenden verkocht hebben.

Sommige van ons gezelſchap ontboden hunne wijnen van het zoo voordeelig bekende kantoor van MAPPES, en de eigenaar beijverde zich, om ons eenen aangenamen middag in zijn met ſmaak ingerigt huis te bezorgen, terwijl er, bij de gastvrijheid, een aangename familietoon heerschte, en daarenboven het gezelſchap werd vervrolijkt door eenige zeer opgeruimde gasten. Hier hadden wij ook gelegenheid, om ons een begrip te kunnen maken van het redenaarstalent van eenen voormali-

gen echten klubbist, den hoogleeraar HOFFMANN, die in eenen tijd, toen fchier geheel *Mentz* in eene vrijheids- en gelijkheids-bedwelming verkeerde, naast eenen DORSCH, BLAU, WEDEKIND, BÖHMER, en FORSTÈR, eene der voornaamfte rollen fpeelde.

Wij eindigden den dag met eene wandeling door en om de ftad. Eerst werd de bekende *Eichelftein* bezocht (*), een wanftaltige aard- en fteenklomp, welken het volksverhaal als eene gedenkzuil van DRUSUS, die hier voor achttien eeuwen een kasteel ftichtte, wil doen gelden. Men heeft denzelven uitgehold. Langs eenen trap bereikt men de oppervlakte, het fchoonfte ftandpunt, om de zoo bijzonder rijke omftreek, en het inftroomen van den *Main* in den *Rijn* te befchouwen. In de citadel verwekten omfluipende Rusfifche gevangenen treurige herinneringen.

Wij namen den terugtogt over *Zalhbach*. Op het in de nabijheid gelegen algemeen kerkhof — hetwelk de buitengewone groote fterfelijkheid tot eene dringende behoefte gemaakt had — was het dikwerf geopperd denkbeeld, om door een huis voor de lijken het te vroegtijdig begraven voor te komen, in werking gebragt. De doodgraver is niet flechts verpligt, geene dooden, alvorens hij de kennelijke fporen der verrotting heeft waargenomen, te begraven, maar het ftaat ook elke familie vrij, hare lijken in een daartoe ingerigt, groot,

(*) Deze ontving zijn beftaan door eenige plaatfen der ouden, b. v. van EUTROPIUS: DRUSUS, *qui apud Mojuntiacum monumentum habet*. Dat is: DRUSUS, die bij *Mentz* eene gedenkzuil heeft.

groot, helder, in den zomer koel, in den winter in een verwarmd en met eene ſtookplaats voorzien vertrek te laten brengen. De doodkisten worden open op eene verhevenheid geplaatst; men vouwt de handen der dooden en omwindt de vingers met een koord, waardoor bij de geringſte beweging eene ſchel wordt overgehaald, die in de woning van den digt er naast wonenden opziener hangt. Wij vonden ſlechts *een* lijk. Evenwel er ontmoetten ons meerdere op onzen weg naar huis, welke men tot de laatſte beſtemming van al het aardſche vervoerde. De inrigting beſtond toen reeds *drie* jaren. Er was nog geen voorbeeld voorgekomen, van weder ontwaken. Nogtans moest zulks niet voor de onmogelijkheid waarborgen. Immers kan een medemensch ooit te zorgvuldig beveiligd worden voor den allerverſchrikkelijkſte van alle toeſtanden? Moest men niet, vooral in alle volksſcholen, den kinderen zeer dikwijls de oude Duitſche ſpreuk diep in het geheugen prenten:

„*Eh ich todt bin begrabt mich nicht,*
Sonst klag' ich es vor Gottes Gericht."

Voortzetting der reis van Mentz.

Uittrekſels uit brieven en dagboeken,
benevens aanhangſels en bijvoegſels.

Landſtuhl, den 6den Junij.

Onze Franſche leidslieden hebben ons verlaten. Sedert onze intrede te *Mentz*, houden ook alle

 ſcha-

ſchadeloosſtellingen op. Dus vallen wij althans ook geenen gastheer meer lastig. Tot op de plaats onzer beſtemming, zullen wij buiten ons zelve nog eenen man te onderhouden hebben. Want men heeft toch goedgevonden — „ voor onze eigene veiligheid" zoo als men zich uitliet — ons eenen *gens d'armes* ter bedekking mede te geven; eenen beſcheidenen rustigen Duitſcher, die ons meer kosten dan hinderen zal.

Wij waren met *twee* huurkoetſiers overeengekomen, die ons in *vijf* dagen tot *Metz* wilden brengen. De weg liep eerst over *Werrſtadt* en *Alzey*, eertijds eene hoofd-ſchouwplaats der *Nibelungen* — vervolgens over *Kirchheim-Poland*, eene kleine, maar door hare regte ſtraten en hechte huizen bevallige ſtad, met tuinen en lanen fraai omringd, waar eertijds, bij beurtwisſeling met *Weilburg*, de vorst van *Nasſau* woonde; thans was zij ſtil en verarmd. Tot het eerſte nachtkwartier *Mohringen* was de weg zoo uitlokkend, dat men hem verkoos te voet te doen; wij hadden den *Donnersberg* ter regterzijde vruchtbare dalen en kloven door bergen ter linkerhand, en hier en daar bouwvallen van oude burgen. Daarbij was de lucht zoo helder, de avond zoo koel, diepe ſtilte heerschte in de ganſche natuur.

Keizerslautern — voormaals tot den *Paltz*, vervolgens tot *Frankrijk* behoorende, thans tot *Beijeren* — bereikten wij den volgenden dag tegen den middag. Wij betraden hier en ginds het ſlagveld, waar de hertog KAREL van *Brunswijk* in den jare 1793 de luisterrijke overwinning over een gedeelte van het Franſche leger behaalde; toenmaals de roem onzer ſoldaten, thans ſlechts een

weemoedig herdenken der gesneuvelde oorlogshelden.

Tegen den avond naderden wij *Landſtuhl*. Reeds van verre zagen wij de overblijfſels van den merkwaardigen burg, alwaar voor drie eeuwen FRANS VAN SICKINGEN zijn verblijf hield. Wij verlieten onze wagens, om des te vrijer de omſtreek te overzien, die dezelve eertijds beheerscht had. Digt aan den weg liggen drie groote vierkante ſteenen boven elkander; de bovenſte met een raadſelachtig opſchrift, hetwelk waarſchijnlijk reeds lang de zucht tot onderzoek der oudheidkenners heeft bezig gehouden, welks beteekenis mij echter onbekend is gebleven.

Terwijl het overig gezelſchap de noodige toebereidſels voor ons nachtverblijf in het kleine oude ſtadje op zich nam, nam ik met den heer V. WEDELL eene proef, om iets naders nopens de geſchiedenis van het ſtamhuis des ridders en zijnen burg op te ſporen. Men verwees ons naar den voornaamſten geestelijke of deken der plaats, den heer MICQ. Ook was hij juist de man, dien wij zochten, aangezien hij reeds zelf een' geruimen tijd aan eene verzameling van berigten over het oudheidkundige der omſtreek arbeidde, en daarenboven met groote bereidvaardigheid onze wenſchen voorkwam. Hij ſprak zoo goed Hoogduitsch, dat wij aanvankelijk den Franſchen emigrant alleen aan de fijnheid van zeden beſpeurden, waardoor zich de meesten dezer geestelijken, ook bij geringe en beperkte kundigheden, van vele Duitſche Roomsch-Katholijke landpastoors in het oog loopend onderſcheiden. Zijne boekverzameling was klein, maar uitgezocht, en een bewijs, dat hij met de heden-

daagſche en oude, Duitſche en buitenlandſche letterkunde bekend was.

Wij konden onze wandeling in zijnen tuin beginnen: want hier eindigde het laatſte muurwerk van het oude kasteel van den ouden rotsburg, thans nog ſlechts een groote bouwval. Men ziet ondertusſchen de overblijfſels der oude ridderzaal en wijst het gewelf aan, waarin de gewonde ridder overleed. Den kenner der geſchiedenis van dien tijd behoef ik niet te zeggen, dat FRANS VAN SICKINGEN, LUTHERS tijdgenoot, in de reeks dier vrijmoedige mannen, als ULRICH VON HUTTEN en eenigermate ook GÖTZ VON BERLICHINGEN behoorde, voor wie de onderdrukking van kleine vorſten, inzonderheid der zwelgende bisſchoppen en geestelijke regenten, onverdragelijk werd; en die juist daarom ook de zaak van den grooten Hervormer zeer ſpoedig tot de hunne maakten, ſchoon hij zelf nimmer wenschte, dat men voor hen met andere wapenen dan het *zwaard des Geestes*, het Woord Gods, mogt ſtrijden. Eenen twist met *Trier*, *Paltz* en *Hesſen* eindigde zijn dood (1523). De overmagt omſingelde zijnen burg. Een kogel verbrijzelde in de nabijheid, waar hij op den muur ſtond, eenen balk. Doodelijk gewond droeg men hem naar beneden. Het kasteel werd overgegeven. De vorſten drongen naar binnen. De toeſtand des ridders, wien niemand anders in dapperheid, moed en geest evenaarde, verzoende hen met den ſtervenden. Zij omringden hem met deelneming en vriendelijke toeſpraak. Na vier en twintig uren verdween zijne laatſte levenskracht. Hij werd eerst in de kapel van het ſlot begraven.

De

De deken leidde ons in de kerk. Zij was later gebouwd. Voor het altaar zagen wij het familiegraf, waarin thans ook SICKINGENS overblijffels rusten. Een ftandbeeld, meer dan levensgrootte, was door de opgewonden volkswoede niet verfchoond, nogtans lagen de brokftukken in het voorportaal onder den toren. Misfchien heeft de heer MICQ, die met zulke groote achting van den ontflapenen fprak, zich beijverd, om het ftandbeeld te herftellen. Hij had — fchoon Katholijk — evenwel zorg gedragen, dat de oude kapel voor de poort, in welke de verdreven Straasburgfche godgeleerde BUCER, dien SICKINGEN in zijne befcherming had genomen, de eerfte Evangelifche Leerrede in het *Hoogduitsch* heeft gedaan, in goeden ftaat wordt gehouden.

De gedachtenis aan den eeuwig merkwaardigen tijd der kerkelijke verbetering, waaraan ook deze edelfte van alle Duitfche ridders zulk een hartelijk deel heeft genomen, had mij, bij de wandeling in de bouwvallen der voormalige magt en grootheid, zoodanig opgewonden; mij was de kracht der *Duitfche natie*, in de daden en woorden der groote mannen van het voorgeflacht, in zulk eene groote tegenftrijdigheid met de onmagt en zwakheid van het overheerschte *Duitschland* voorgekomen; dat het mij bij zoodanig eene ftemming niet veel anders mogt gaan, dan het zoovelen lofredenaars der middeleeuwen gegaan is. Zij vergeten, aan welke gebreken dezelve mank gingen, welke ruwheid en onwettigheid van het vuistregt en de geweldenarijen, welke de ridderfchap fchier tot een ftelfel gemaakt had, onaffcheidelijk waren, en zouden,

ſlechts indachtig aan de enkele trekken van onverſchrokkenheid, kloekmoedigheid, trouw en godsdienſtigheid, dien tijd gaarne terugwenſchen. Ook FRANS VAN SICKINGEN, hoeveel edels en grootmoedigs er ook in zijnen aanleg was, ſtond in zijne vroegere dikwijls zeer wreede en gruwelijke krijgstogten, ook ſlechts op den trap der beſchaving van *zijnen* tijd. Ondertusſchen was hij toch meer dan een enkel geducht en woest krijgsman. Schoon zijn ijver hem menigwerf te ver vervoerde, had nogtans achting voor waarheid en regt groot aandeel daaraan. Daarom onderwierp zijn vrije geest zich voor den verheven ſmaak en de rijke kennis van REUCHLIN, eenen der voornaamſte geleerden van zijnen tijd, den herſteller der Griekſche en Oosterſche letterkunde, en werd, om met HUTTEN te ſpreken: *de vaste onverwrikbare muur*, waartegen alle vervolgden konden leunen. Daarom waren zijne kasteelen *Ebernburg* en *Landſtuhl* de toevlugtsoorden van allen, die, om der waarheidwille vervolgd werden. Daarom bood hij aan LUTHER, toen deze naar *Worms* ging, eene veilige vrijplaats aan. Daarom wilde hij goed en bloed er aan wagen, bijaldien het Duitſche volk ſlechts niet meer door den koning der Franken verſchalkt, en van *Rome* in ſmadelijke ſlavernij werd gehouden. Men ſtaat verbaasd, bij het lezen, hoe de, door geene ſchoolgeleerdheid bevooroordeelde geest des mans, terſtond de verſtandige godsdienſtige begrippen der Hervormers opneemt; — hoe gereed hij is, om mede te werken, dat van de leer en den eerdienst de oorſpronkelijke eenvoudigheid; — aan den laatſten, in plaats van onverſtaanbare woorden, de taal des

 volks;

volks; — aan allen, die in de kloosters eene vrije levenswijze en een betamelijk levensgenot op eene onnatuurlijke wijze ontbeerden, — de vrijheid weder werd gefchonken (*).

Doordrongen van deze denkbeelden, fchreef ik aan den voet van den burg, waar hij leefde en ftierf, de volgende regels, en zond dezelve, benevens eenige van den ouden muur gebrokene bloemen, aan mijne kinderen.

Verhef u, o held, uit uw ftille graf,
Zie van de puinen uws burgs in 't rond
Op de puinhoopen van uw *Duitschland.*

Bezweer, voor hij zich geheel van ons fcheidt,
Den ouden geest, die u tot werken dreef,
U vast aan HUTTEN bond en GOTZ en LUTHER.

Verheft u, o geweldigen! beroert
Met uw' adem, wat ons nog ovrig bleef
Van HERMANNS ftam, die u het aanzijn fchonk.

Ach! het verdwijnt anders wat gij bevocht,
Ter onder gaat vrijheids heiligdom
Met Duitfche zeden, met de Duitfche kracht.

En

(*) Men vergelijke Bijlage No. V.

En onze taal, nog onze trots en roem,
Snelt ras in *Frankrijks* woordenweeffels weg,
En met het *woord* verdwijnt aldra de *geest*.

Maar is 't te laat — rust dan ftil voort in 't graf,
Opdat gij de ellenden van den tijd niet ziet,
Noch den traan, die aan mijne oogen ontrolt;

Een vriendfchapsoffer, dat hier ongezien
Een pelgrim brengt, wien, ver van eigen haard,
De ftorm des tijds in 't land des dwinglands fleurt.

Courcelles, den 8ften Junij.

Van *Landftuhl* tot *Saarbruck* hadden wij twaalf Franfche *lieues* of mijlen af te leggen, en hielden in het dorp *Erbach* middag. Ter linkerzijde van den weg zagen wij de droevige overblijffels van den *Karelsberg*, voormaals een der fraaifte Tweebrugfche lustverblijven, niet ver van de kleine ftad *Homburg*. Wie dien aanleg ten tijde vóór de omwenteling gekend heeft, fpreekt er met verrukking van. Thans verfpreiden zich eenzame en vervallene bouwvallen verre weg langs het gebergte, en ieder fpoor van het voormalig vrolijk leven is verdwenen. Ook was eertijds juist het dorp, waar wij ftil hielden, de vergaderplaats aller vreemdelingen, die *Karelsberg* wilden bezoeken. Dit kon

men

men ook wel bemerken aan de inrigting van het logement. Men vond daar nog eenige overblijfselen van aanſtalten voor aanzienlijke gasten, als men op onze dorpen vruchteloos zou zoeken. Schoon wij eerst tegen den middag aankwamen, bragt echter de dochter des huizes met buitenwonen ſpoed en bereidvaardigheid eenen maaltijd in gereedheid, waarvan wij aan de helft zouden genoeg gehad hebben. Het ſchoolgebouw, dat ik in den tusſchentijd bezocht, liet de treurigſte beeldtenis achter. Alles — hoe woest en onwaardig! Hoe ſcheen elke voorzorg tot het onderwijs en de opvoeding der aankomende jeugd verdwenen!

Drie uren achter *Saarbruck* werd er in een klein gehucht voeder aan de paarden gegeven. Voor het logement ſtond een ledig rijtuig op twee wielen. Op drie kanten las men : *Service de Patache de Mayence à Paris.* Men reist in deze *Pataches*, die *vier* gemakkelijke zitplaatſen opleveren en eenige uren des nachts in goede logementen blijven, ſchielijk en goedkoop. Het uitwendige heeft weinig bekoorlijks; het inwendige vond ook de heer VON MADEWEIS, voor wien natuurlijk alles, wat betrekking had op het *openlijk postwezen*, bijzonder van aanbelang was, gemakkelijker dan het uitwendige beloofde. Ik was met hem vooruitgegaan; en de uitnoodiging des conducteurs, die ons eerder dan onze wagen inhaalde, om met hem tot *Saarbruck* te rijden, was niet te wederſtaan. Er is mij wezenlijk in lang geen jonge, zoo welopgevoede, vrolijke postillon voorgekomen, als deze gulle DOMINICUS. In weêrwil van den beſtendigen galop, waarin de

bei-

beide lang gespannen paarden door hem werden gehouden; in weêrwil van het gedurig afspringen van zijnen inderdaad zeer ongemakkelijken bok, om dezelve *toe te spreken* — hetgeen, volgens zijne grondstelling, veel meer indruk maakte dan de zweep — onderhield hij zich met ons, zoodra hij zich met groote behendigheid weder op zijne plaats gezet had, nu in het Hoogduitsch, dan in het Fransch. Hoe lastig was hem niet, als wij bij de schielijke beweging en het geratel der wielen niet terstond alles begrepen, en hij zijn Elzasch *schaun's*, (ziet gij), waarmede hij elke zinsnede aanving, moest verdubbelen. En wat had hij niet al uit zijn leven te verhalen, dat zijn vader een bekwame zadelmaker was, die nog *twee* zonen buiten hem had; hoe zij alle *drie* bij de conscriptie aangeloot hadden, hoe de vader hen echter afgekocht had; hoe hem de eigenaar van de *Patache*, wegens zijne beroemdheid in het rijden, in zijn' dienst genomen, maar nog niets er voor betaald had. Zulke heeren als ons zou hij gaarne willen dienen, en met ons door de gansche wereld reizen; er was immers zooveel te zien in de wereld. Maar altijd van *Mentz* naar *Parijs*, en van *Parijs* naar *Mentz*, dat werd men zoo moede. — Er ontmoette ons dan ook geen voorwerp, waaromtrent hij niet zijne opmerkingen maakte — nu eens vol luchtige vrolijkheid, dan weder ook ernstig en nadenkend. Zoo liep de weg langs eene ijzerhut. De onlangs overledene eigenaar had zich in zijnen tuin laten begraven. Dat was onzen DOMINICUS gansch niet naar den zin. Waarom niet liever op een kerkhof? Dat was toch eene *Christelijke* begrafenis.

nis. Een goed Roomsch-Katholijk Christen moest ook bij zijnen dood zijn geloof getrouw blijven. Aldus ging het voort, totdat wij te *Saarbruck* kwamen. Het originele jonge mensch, in wien eene zekere beschaving, benevens eene goede onbedorvene geaardheid, inzonderheid echter datgene, hetwelk men ronde openhartigheid zou kunnen noemen, in ieder woord doorstraalde, heeft ons een paar zulke aangename uren verschaft, en door zijne onuitputtelijke spraakzaamheid, bij het gevoel, dat zich daarin openbaarde, zoo weinig vermoeid, dat het wel verdiende hier opgemerkt te worden. Slechts met de grootste moeite konden wij hem de kleine fooi opdringen, welke hij reeds als zulk een wakkere voerman had verdiend. Want daardoor werden een paar — voor mij bijzonder aangename — uren van den avond uitgewonnen.

Saarbruck — in vorige tijden de zetel der Nassau-Usinger vorsten, sedert de omwenteling onder Fransch, sedert den vrede van *Parijs*, onder Pruissisch bewind, in het gebied der regering van *Trier* — ligt ten uiterste bekoorlijk aan de rivier, van welke het zijnen naam ontleent. Van *Mentz* af komt men eerst naar *St. Johannes*, hetwelk eene kleine stad op zich zelve vormt, maar door de brug over de *Saar* reeds lang met de hoofdplaats naauw is verbonden. Aan deze zijde van dezelve werden wij opgenomen in het zeer goed ingerigte logement van den heer FRIMONT, een

naar

naar het geheele voorkomen, zeer welvarend man, die ons terstond bij onze intrede met zijne gansche huishouding, het opkomen zijner brandewijnstokerij uit aardappelen, vervolgens, echter, ook met den treurigen toestand der stad, welke eertijds zoo bloeijend en gelukkig was, bekend maakte. Het door fraaije plantsoenen omringde slot vormde thans, door vorstenhaat verwoest, slechts nog eenen grooten bouwval. Aan huizen, in eenen edelen smaak gebouwd, ontbrak het niet; slechts was het werkzame leven, dat de koophandel, inzonderheid met staal- en ijzerwaren, eertijds veroorzaakte, verdwenen. Nogtans bejegenden ons, toen wij eene wandeling langs de straten deden, vele schoone, vooral vrouwelijke gedaanten, over het geheel eene menigte goed gekleede en welgemanierde menschen, die van de zondagsche wandeling weder te huiswaarts keerden. In een ten uiterste treurig contrast met de gezonde bloeijende jeugd, trad een korps juist uit *Frankrijk* aangekomene, op het plein voor het slot geschaarde, opgeschrevenen; bleeke, magere gezigten, afgemat door de spoedige marschen in de hitte des dags. Ook was men genoodzaakt, dezelve meerendeels op wagens verder te vervoeren.

Om ook hier iets van den toestand van school en kerk te vernemen, zocht ik den eersten geestelijke der plaats op. Men opent mij de deur en leidt mij onaangediend in het woonvertrek. Ik vind de familie aan den avondmaaltijd. — Patriarchaal zit de eerwaardige huisvader onder zijne kinderen, eenen jongen arts, twee bloeijende dochters, eenen jongeren zoon, en onderscheidene bloedverwanten des huizes. Ik vrees hen te storen.

Maar

Maar, zonder alle lastige pligtplegingen, verzoekt de *zeventigjarige* man mij plaats te nemen, laat een bord voor mij zetten, en, ter verwelkoming, het glas vullen. Hij vraagt niet, wie ik ben, van waar ik kom, juist volgens het gebruik, ten tijde van HOMERUS, toen ook, nadat de aangekomen gast

Genoeg van ſpijze en drank genoten had,

de grijze NESTOR zich laat hooren:

Nu betaamt het toch wel te onderzoeken en te vernemen,
Wie de vreemdelingen zijn, nadat zij van ſpijs zijn verzadigd.

Mijn toeſtand verwekte weldra algemeene deelneming. Perſoonlijke belangſtelling verhoogde dezelve. De geestelijke inſpector RÄCHLING was *vier* jaren onderwijzer te *Halle*, in het weeshuis, geweest. Mijn oom, de toenmalige opziener van het opvoedingsgeſticht, had hem aan deze inrigting vóór *vijftig* jaren een' post als onderwijzer opgedragen. De oudſte zoon had aanvankelijk de godgeleerdheid en opvoedingskunde beoefend, ik was hem niet onbekend door mijne ſchriften.

Dewijl ſommige leden der familie te *Pont à Mousſon*, de plaats onzer beſtemming, zeer bekend waren, zoo ontving ik door hen vooraf reeds menige verblijdende opheldering over de ſtad en hare bewoners. Ook ſchreef men terſtond aanbevelingsbrieven, die mij zeer te pas zijn gekomen. Toen ik naar de nieuwe ſchoolinrigting vroeg, haalde men de ſchouders op. „ Men moet zich ſchik-

ken — zeide de patriarch. Voorheen was het *weeshuis van Halle* ſchier berucht van wege deszelfs ſtrenge tucht en de beperking der ſcholieren. Men moet nogtans de *Franſche ſcholen* kennen, om te weten, wat ſtrengheid en beperking is."

De ſinds lang ontſlapen huisvader kan mijnen dank niet meer vernemen voor zulk een gastvrij onthaal. Den kring zijner — zoo ik hoop — gelukkige nazaten zal dezelve misſchien bereiken.

De *vierde* dag, ſedert wij *Mentz* hadden verlaten, bragt ons tot *Courcelles*. In de eerſte Lotharingſche ſtad *St. Arold*, waar wij middag hielden, ſprak men in het logement reeds Hoogduitsch en Fransch. Hier, in het kleine dorp, alwaar men in het posthuis vernacht, hoort men ſlechts het laatſte. Een jong predikant uit *Metz*, de zoon van den waard, nam juist de zaken van den afwezigen predikant waar. Hij had ſedert de omwenteling buitenlands gereisd, en zijne levendige beſchrijvingen van zoovele ſchriktooneelen, welke hem voorbijgegaan waren, verkortten ons den avond. Men werd hier reeds ontwaar, hetgeen zich naderhand dikwijls bevestigde, hoezeer het aandenken aan dien ontzettenden tijd overal den druk van het tegenwoordige verzacht.

Metz.

Metz.

Den 10den Junij.

Eerst een uur van de ſtad begon de landouw door de wijnbergen, en inzonderheid door de groote kweekerijen van vruchtboomen, die ten deele nog in vollen bloei ſtonden, bekoorlijk te worden. De ſtad telt bijna drieduizend haardſteden, doch draagt overal het kenmerk der oudheid. Vele naauwe ſtraten, wel is waar, enkel hechte, maar meest antieke huizen; echter veel leven en gewoel op de ſtraten en markten.

Wij kwamen reeds tegen den middag aan. Ons eerſte bezoek bij den kommandant der ſtad, den generaal ROUSSEAU, bevrijdde ons van het geleide van onzen *gens d'armes.* Hij gaf terſtond zijne toeſtemming, om ons, op ons woord van eer, naar de plaats onzer beſtemming alleen te laten reizen. Men had ons te *Metz* in onze marschroute gezamenlijk begroet als *officiers prusſiens* met den rang van kapitein. Wij zouden, indien men ons daarbij ſlechts de gebruikelijke vrije tafel toegeſtaan had, daardoor ten minſte eenige verligting der onkosten hebben gevonden. Toen wij daarop aandrongen, verwees hij ons tot den kommanderenden generaal GILLAUD te *Nancy*, in wiens departement wij zouden komen. Nogtans is elke poging van dien aard vruchteloos geweest.

Zulk eene oude en in vele opzigten zoo merk-

waardige ſtad, verdiende wel, dat wij, behalve den dag onzer aankomst, nog eenen aldaar vertoefden.

De reeds bij de Romeinen goed bekende en in het verbond begrepen *Metis*, of het *Diviodurum* van TACITUS, was onder de heerſchappij der Franken, toen zich, gelijk bekend is, het rijk na den dood van CHLODWIG in Oost- en West-Frankenland verdeelden de hoofdſtad van *Auſtraſië*; zij was onder den achterkleinzoon van KAREL *den grooten*, LODEWIJK, tot eene vrije rijksſtad verheven, en in het jaar van den Westfaalſchen vrede (1648), tevens met *Toul* en *Verdun* onder Franſche heerſchappij gekomen. De overblijfſels van het oude koninklijk paleis, herinneren die bloedige tijden der Merowingers, die van hier hun gebied uitſtrekten, en wier regeringsgeſchiedenis zulk eene treurige ſchilderij van zedeloosheid en dwingelandij, ongehoorde wreedheid en woeste wraakzucht aanbiedt, die overervende, even als in het huis van ATREUS en THYESTES, ſteeds nieuwe wanbedrijven voortbrengt, en zelfs vorstinnen, zoo als de verſchrikkelijk omgekomene BRUNHILDE, en hare onverzoenlijke vijandin FREDEGONDE, die van de natuur door ligchamelijke en geestelijke voorregten uitmuntten, in helſche *furiën* heeft herſchapen. De rijke historiële kunde van onzen weder vrolijk gewordenen vriend VON WEDELL, kwam bij ſoortgelijke gelegenheden het geheugen uitmuntend te ſtade, en, waar wij in twijfel ſtonden, gaf ook de handbibliotheek, die hij bij zich had, ſtellige opheldering.

De boekverkooper COLLIGNON leidde mij in het

ly-

lyceum, dezelfde, dien ik naderhand dikwijls te *Kasſel* als bezitter der koninklijke drukkerij weder ontmoette. Ik werd, wel is waar, veel bekender met het inwendige dan te *Mentz*, doch beſpaar ook de hier gemaakte opmerkingen voor de afdeeling van het ſchoolwezen.

De *kathedrale kerk* is een uitmuntend Gothisch gebouw, dat men echter door het aanbouwen van een portaal in den hedendaagſchen ſmaak, meer misvormd, dan verfraaid heeft. Zij ſtond, gelijk zulks bij de groote katholijke kerken doorgaans is, den geheelen dag open. Het gewelf rust op *vier en dertig* ronde zuilen, tusſchen welke twee rijen venſters, deels met geſchilderd glas verſierd, een heerlijk licht verſpreiden. Het buitengewoon groote venſter aan den voorgevel, zou ik haast vergelijken met dat, hetwelk ik te *Oxford* in het nieuwe kollegie zag (*). Ik trad meermaals in het voorbijgaan den hoogen dom binnen, doch bevond mij ſteeds alleen. Slechts hier en daar knielden door ouderdom gebogene, ſchamele mannen en vrouwen in eene onbewegelijke houding voor het altaar. Eens was er echter eene groote menigte, inzonderheid van de vrouwelijke kunne, om den predikſtoel vergaderd. Welligt waren er duizend, die zich, trouwens, in een klein beſtek voor het hooge koor te zamengepakt zijnde, in het groot geheel van den dom verloren. Er was een nieuwe predikant aangekomen — de heer MAZURE, — als ik goed gehoord heb. Men meende voor een tooneel te ſtaan, derwijze werd zijne redevoering geleid door

(*) Zie II. D. bl. 276.

door de kunstmatige gebaren van een' perſoon in geestverrukking. Over den inhoud zijner *leerrede*, durf ik niet oordeelen, uit hoofde ik bij den verren afſtand, en het gedrang en den wederklank der voetſtappen der gaanden en komenden, ſlechts enkele woorden kon verſtaan. Een oude geestelijke, die, benevens andere, op het hooge koor ſtond, knikte den redenaar onophoudelijk zijnen bijval toe. Deze levendigheid in de uitdrukking des gevoels, verlaat in *Frankrijk* zelfs den ouderdom niet. Ook ſchenen bij velen, die om mij henen ſtonden, reeds de klanken zelfs van onverſtane woorden hare werking te doen, gelijk men zulks ook dikwijls genoeg in onze kerken ontwaren kan. Men zeide mij naderhand, dat het niets buitengewoons was, dat bekwame redenaars van tijd tot tijd rondreisden, of ook wel voor plegtige gelegenheden opgeroepen werden.

Metz heeft een groot geregtshof voor burgerlijke en lijfſtraffelijke zaken. Daardoor verkreeg ik voor het eerst gelegenheid, om een' openlijken regtshandel, volgens de Franſche inrigting, bij te wonen. Ware het onderwerp ſlechts onderhoudender geweest. Het betrof ſlechts de aanſpraak eener rijke vrouw op een goed, hetwelk men haar betwistte. Haar advokaat las zijne aanklagt (*plaidoyer*) voor. De partij ſprak voor de vuist en met groote levendigheid. Hoe men ook over het openlijk houden der regtspleging moge denken — men zal ten minſte algemeen daarin overeenkomen, dat het ten uiterſte geſchikt is, om bekwame redenaars te vormen. Zelfs in het korte Westfaalſche tijdvak was zulks in het oogloopend. Het werd evenwel zeer

ver-

vermoeijend voor het gehoor, om den loop der handelingen te volgen, inzonderheid om den somtijds zeer zacht tusschen beide sprekenden voorzitter te verstaan. Des te meer werd het oog door den uitwendigen vorm des geregts bezig gehouden, die ons uit de noordelijke landen schier alleen door den schouwburg bekend was; — voorzitter en regters op verhevene zitplaatsen aan den hoofdmuur des vertreks; beneden hen binnen de balie de procureur, griffier en deurwaarder; voor de balie in een halfrond drie rijen banken, welke de advokaten bezetten, alle de personen jong en oud, gekleed in zwarte toga's, het hoofd bedekt met groote paruiken, of in den vorm van allongeparuiken opgemaakt, waarbij de kappers poeder zoo weinig gespaard hadden, dat bij elke beweging van het hoofd de rug en mouwen rijkelijk werden bestrooid. Dit vaste volharden bij gebruiken en zeden van den ouden tijd, dubbel te verwonderen bij eene natie, van welke, van ouds af, de bestendige afwisseling der mode afkomstig is, veroorzaakte onder ons eenen levendigen strijd, of het plegtig kostuum, gelijk sommige beweerden, andere loochenden, den indruk van de waardigheid eener regtbank, die dikwijls over leven en dood beslist, verhoogt, of als pedante verkleefdheid aan het oude meer aanleiding tot spot geeft, gelijk immers wel zelfs bij ouderwetsche geestelijke versiersels het geval is. Mij scheen *deze* vrees slechts uit de ongewoonte ontstaan. Eerder zou ik toegeven, dat de gewoonte zelfs omtrent het plegtigste weldra onverschillig maakte. Het blijft zeker, dat bij openlijke handelingen de persoonlijkheid en de ernst en redenering

 en

en voorkomen ſteeds den meesten invloed heeft op den indruk, en waar beide ontbreken, zulks noch door koorkleed, noch door bef kan vergoed worden. Trouwens, het is evenmin te ontkennen, dat met het verdwijnen van alle ook uiterlijke waardige omkleedingen en vormen, bij hetgene, dat in zijnen aard plegtig is, gelijk ieder geregtshof en iedere godsdienſtige handeling, ten minſte bij een groot gedeelte der menſchen, die zinnelijke opwekkingen niet kunnen ontberen, achting en ſchrik allengskens verloren gaan.

Ik kan *Metz* niet zonder de opmerking verlaten, dat voor ons hier het eerst het ſprekend onderſcheid der zuidelijke wijze van bediening, waaromtrent wij nu dagelijks ondervinding hadden, helderder in het oog ſprong. Als wij de, in onze noordelijke ſteden en badplaatſen dikwerf zoo ſchaars en ſober bezette, en toch zoo dure tafels der gasten, vergelijken met hetgeen ons hier werd aangeboden, dan zal de naar evenredigheid zoo geringe prijs, volgens welken men twaalf geregten, benevens eene flesch goeden Bourgogne-wijn, met drie franken betaalde, ſlechts begrijpelijk worden, uit de zooveel grootere goedkoopheid en de menigte der voortbrengſels, waarmede de natuur den ſchoot van dezen gelukkigen grond heeft gezegend. Wie voor het eerst eene Franſche ſpijskaart, die reeds hier, hoeveel meer nog te *Parijs*, *eene* ſomtijds ook *twee* zijden in folio vult, in de hand neemt, kan inderdaad ligtelijk den tijd verſpillen met het lezen en kiezen der ſpijzen. Ik heb gasten er kwartieruren mede zien doorbrengen, vooral Duitſche, voor welke vele kunstnamen — die eene afzonderlijke

ſtu-

ſtudie vereiſchen — ten eenemale onverſtaanbaar waren. Dikwijls kozen zij eindelijk op goed geluk, en vaak door den naam misleid, wat hun verhemelte het minſte ſtreelde.

De Waterleiding (Aquaduc), bij Metz.

De weg naar *Pont a Mouſon* munt uit door eene bijzonderheid, welke van die bewonderingwaardige werken van Romeinſche bouwkunst, waarvan zelfs de grootſte architekten van *Griekenland* geen denkbeeld gehad hebben, ook zoodanige reizigers een vrij duidelijk begrip kan geven, die niet zoo gelukkig waren, om de beter onderhoudene waterleidingen in en om *Rome* te zien. Uit hoofde ik mij zelf in dit geval bevond, verliet ik *Metz*, waarop ik daar opmerkzaam gemaakt was, met de meest geſpannen verwachting; aanſchouwde ook ſpoedig in de verte de overblijfſels, en had naauwelijks drie uren gereden, toen de wagen onder eenen nog volledigen boog ſtil hield. De kunstſtraat loopt regt door het dorp, waar de meeste bouwvallen overgebleven zijn, en dat juist daarvan den naam *Jouy aux arches* heeft verkregen.

Het zijn niet ſlechts Romeinſche ſchrijvers, die van deze *waterleidingen* als gedenkteekens der grootheid hunner natie gewag maken, en dezelve, met betrekking tot hare nuttigheid, den meestberoemden wonderen bij het voorgeſlacht, den pira-

miden van *Egypte*, den praalgebouwen van *Thebe* en *Athene*, op zijde ſtellen. Ook de bouwkundigen van alle latere eeuwen ſtemmen dit toe (*).

Om *Rome*, naderhand ook andere groote ſteden in de provinciën, met de onontbeerlijkſte van alle behoeften te voorzien, ondernam men het, om den rijkdom des waters dikwijls uren ver van afgelegene wellen te gebruiken, bergen te doorgraven, dalen op te vullen en op hooge bogen het water naar groote vijvers te leiden. Eene zoodanige wel vond men, toen de Romeinen dit gedeelte van *Gallië* in bezit hadden, in deze ſtreek in het dorp *Gorze*. Men leidde dezelve eerst in hoogopgemetſelde zeer ruime onderaardſche kanalen, vervolgens over de *Moezel* in de over hooge bogen aangelegde ſteenen bakken tot in de ſtad, niet ſlechts om den inwoners het noodzakelijke toe te voeren, maar hen zelfs door het geliefkoosde ſchouwſpel van *nauma-*

(*) „Als men" — zegt onder anderen PLINIUS in zijne *Hist. Nat.* XXXVI. 15, waar hij van de Romeinſche waterleidingen ſpreekt — „de veelheid van water met oplettendheid beſchouwt, welke tot algemeen welzijn in de baden, kommen, woongebouwen, kanalen, tuinen, buitenplaatſen en landgoederen worden gebragt; als men die door breede ſtraten voortgeleide bogen, die doorgegraven bergen, die opgevulde dalen aanſchouwt, dan moet men bekennen, dat er niets zoo verwonderlijks op den ganſchen aardbodem wordt gevonden." Men vergelijke daarmede onder de latere ſchrijvers FABRETTI *de aquis et aquaeductibus vett. Romanorum:* onder de nieuwſte C. L. STIEGLITZ, *Archaeologie oder Baukunst der Griechen und Römer*, II. *Th.* I. *Abth. ſ.* 79, en HIRT, *Geſchichte der Baukunst bey den Alten. Berl.* 1821.

machieën of zeegevechten, in ontzettende kunstvijvers te vermaken. Te *Jouy* telt men alleen nog zeventien bogen, van welke de bij de zeven en vijftig voet hooge, waardoor de ſtraatweg loopt, gelijkt naar een prachtig portaal. In de verte, tot op de hoogte, waar de wel haren oorſprong had, ziet men nog enkele pilaren, waarop die bogen rusten, over welke in de ſteenen, overwelfde kanalen, het water in eene zachte nederdaling naar den hoofdvijver, of, — volgens den kunstnaam — het *castell*, ſtroomt. Het meerendeel heeft zeker de tijd verwoest, maar zelfs door datgene wat overgebleven is, verkrijgt men een volledig duidelijk denkbeeld van den aanleg. Ook hebben onderſcheidene dingen de verwoestingen des tijds op eene verwonderlijke wijze getrotſeerd. Het volk noemt het trotsch gevaarte *le pont du diable*.

Welk eene aanwending van kosten, welk een onnoemelijk getal van menſchelijke krachten moet de uitvoering van ſoortgelijke werken vereischt hebben! Wij weten immers uit het tot ons gekomen geſchrift van FRONTINUS (*), die onder NERVA en TRAJANUS als *curator aquarum*, het oppertoezigt over de gezamenlijke Romeinſche waterleidingen had, dat er in *Rome*, behalve de onderopzieners, bij de zevenhonderd ſlaven beſtendig bezig waren, om dezelve in goeden ſtand te houden, en elke ſtremming voor te komen. Maar juist door de duizenden van lijfeigenen, ook wel, buiten oorlogstijden, door de legerbenden in de provinciën, kon de uitvoering zeer verligt en bevorderd worden.

Aan-

(*) *De aquaeductibus urb. Romae*, uitgegeven van ADLER.

Aankomst te Pont à Mousson.

Den 10—12den Junij.

Het naaste ons voorgestelde doel is bereikt, en de eerste indruk van onze inderdaad vrolijke gevangenis, is niet zonder invloed op onze eigene vrolijkheid gebleven.

Hoe meer wij naderden tot deze plaats, des te meer won de omstreek in bekoorlijkheid en bevalligheid. De lente scheen op de weiden en wandeldreven, welke de beide oevers der *Moezel* omringen, de gansche volheid harer bloemen uitgestort te hebben. Aan den voet van eenen hoogen berg lag de stad. Vele witte gebouwen gaven haar van verre een bevallig aanzien. In het *Hôtel Imperial*, een der grootste logementen, stegen wij af.

Toen wij ons des morgens na onze aankomst aanmeldden, waren wij voor den maire der plaats, den heer NICOLAS, een onverwacht verschijnsel. De tijding van *Mentz* kwam eerst later over, dewijl men kortere dagreizen te voren bepaald had. De man was beleefd genoeg, maar in het oogloopend bevreesd. Onaangenaamheden zou hij ons op alle mogelijke wijzen besparen. Maar hij was toch slechts het werktuig eener hoogere magt. Het zou noodzakelijk wezen, dat wij ons dagelijks op het stadhuis vertoonden. De angstvalligheid scheen toe te nemen, toen daags daarna de officiële berigten van den kommandant van *Nancy* aangekomen

men waren. Wij werden daarin als *ſtaatsgevangenen* opgegeven, „ die aangeklaagd waren, verſtandhouding met den koning van *Pruisſen* gehouden, en de inwoners van *Halle* tegen de Franſchen verbitterd te hebben," derhalve wij zijner bijzondere *ſurveillance* waren aanbevolen. De indruk van deze ontdekking kon niet aangenaam wezen. De heer NICOLAS deed zich intusſchen moeite, om ons gerust te ſtellen. „ *Aangeklaagd* was daarom nog niet *bewezen*. Men bediende zich dikwijls van dergelijke ſpreekwijzen, om de eigenlijke reden te verbergen. Wij zouden hier zeer gerust leven, misſchien zelfs kleine uitſtapjes kunnen maken." Hij verſchoonde ons van de dagelijkſche verſchijning des ganſchen gezelſchaps. *Een* voor *allen* was genoeg.

De waardin van het *hôtel*, *Madame* MONTAGNE, die de huishouding, gelijk haar man het keukenvak beſtuurde, vernemende, dat ons verblijf onbepaald was, beijverde zich zeer, om ons een goed ruim huis met gemeubileerde kamers voor te ſlaan, ook tevens met de aanbeveling, die ik uit *Saarbruck* aan eenen welvarenden koopman, den heer MARTIN DEMANGEOT, had medegebragt, volkomen overeenſtemmende. Reeds op den derden dag waren wij hier huisſelijk ingerigt. Wij bewonen de middelſte verdieping van een zeer aanzienlijk digt bij de markt gelegen huis, tegen eene maandelijkſche huur van *zes en dertig* guldens. Behalve de gemeenſchappelijke zaal ter bijeenkomst, heeft ieder een gemakkelijk woonvertrek. Niemand ſtoort den anderen, en toch kan ons ieder oogenblik vereenigen. De heer landraad VON WEDELL bewoont het vertrek naast mij; reeds is zijne boekverzameling gerangſchikt,

ſchikt, gelijk mede in een klein ſierlijk kabinetje, met een fraai gezigt, mijne werktafel ingerigt. In de benedenſte verdieping is de winkel in ſtoffen van den eigenaar. Wij eten in het *hôtel* van den heer MONTAGNE. De overige behoeften worden des morgens en des avonds door de beide bedienden, die ons vergezeld hebben, zeer ſtiptelijk bezorgd. Op zooveel gemak had niemand onzer gerekend.

Pont à Mousſon.

Mijne ſtudiën — als ik het zoo mag noemen — begon ik in de mij zoo onverwachts verleende vrije uren met de plaats zelve, waarmede zich, gelijk ik nog te voren reeds inzag, in het vervolg zoovele herinneringen zouden verbinden. Hoe gelukkiger dezelve voor onzen toeſtand was uitgekozen, des te billijker was het, haar ook, naar hare inwendige geſteldheid en geſchiedenis, naauwkeuriger te leeren kennen. Slechts het hoofdzakelijkſte, dat ik uit geſprekken en geſchriften heb verzameld, kan hier eene plaats vinden. *Dom* CALMETS uitvoerig werk over *Lotharingen*, dat beſtendig op de tafel mijns nabuurs lag, zal elk, die meer begeert te weten, de beste opheldering geven (*).

De ſtad behoorde van ouds af tot *Lotharingen.*

Ha-

(*) *Histoire Eccleſiastique et civile de Lorraine p. Dom* CALMET *a Nancy* 1728. Drie dikke Deelen in folio, met platen.

Hare geschiedenis klimt, schoon onzeker, tot zeer vroege eeuwen op. Het staat vast, dat THIEBAUT, graaf van *Bar*, het westelijke gedeelte aangelegd heeft. Hem behoorde het slot op den hoogen berg, waarop in oude tijden, toen de Romeinen dit gedeelte nog in bezit hadden, een tempel van *Jupiter* stond, waarvan hij, volgens het vrij eenparig gevoelen, den naam *Mons Jovis*, doch allengskens — door verbasterde uitspraak — *Mousson*, heeft ontleend. Eene goed onderhoudene steenen brug, vereenigt de door de *Moezel* gescheidene *oude* en *nieuwe stad*. Van daar de naam der stad *Pont à Mousson*, in oude oorkonden *Mussipontium*.

Onder keizer KAREL IV werd zij tot rijksstad verheven, en met groote voorregten voorzien, ook sedert het jaar 1572 de zetel der universiteit, welke tot de meestbezochte hoogescholen behoorde, en dikwijls van drie- tot vierhonderd studenten in de regtsgeleerdheid, ook zeer vele in de medicijnen telde. Bijna tweehonderd jaren na hare stichting, trof haar hetzelfde lot, hetwelk in onze tijden zoovele hoogescholen, ook ons *Halle* heeft getroffen. Onverwachts werd zij in het jaar 1768 gelijktijdig met den val van de orde der Jezuiten, in welker groote kollegie-huizen hare hoofdzetel was, opgeheven. Eene nieuwe hoogeschool ontstond sedert in het naburig prachtig *Nancy*, even als in de Pruissische koningsstad, toen men *Halle* voor altijd verloren had geacht. Eene groote *militaire school* werd in het jaar 1776, maar gedurende de omwenteling een *lyceum* in hare plaats opgerigt, welke naderhand door eene *school van den tweeden rang*

ver-

vervangen is. Aldus hebben eenige tiental jaren driemaal dat geen eene gedaantewisſeling doen ondergaan, hetwelk *twee eeuwen* had verduurd.

Benevens de univerſiteit vereenigde de ſtad nog twaalf andere, ten deele zeer rijkelijk uitgeruste geestelijke geſtichten in hare muren, abdijen, ſeminariën, monniken- en nonnenkloosters der onderſcheidenſte ordes. Sedert de omwenteling zijn zij allen — vele zonder ſporen na te laten — verdwenen. In twee derzelven vervaardigt men thans ſuiker van beetwortelen, waar men anders ledig liep en *hora's* zong.

Reeds hieruit wordt het begrijpelijk, dat de ſtad in vroegere tijden zeer bloeijend, welvarend en volkrijk was. Thans is zij, na het opdroogen van zoovele bronnen van nijverheid, de verwoesting en ontrooving van alle kerkelijke eigendommen, bij eene bevolking van ten hoogſte zevenduizend zielen, tot den rang eener kleine ſtad teruggekeerd.

De *maire* en zijne *adjuncten* bezorgen de ſtadsaangelegenheden; een *vrederegter* de regtszaken, — beide op het ſtadhuis, een zeer aanzienlijk gebouw op de markt, waarin ook eene zeer bruikbare handbibliotheek voorhanden is.

Fraai is *Pont à Mousſon* niet, maar niet zonder enkele zeer goede, bijzonder hechte, ten deele heel ruime huizen. Groot en deftig is de markt. Eene aan de huizen belendende ſteenen gewelfden gang omringt dezelve. Deze bogengangen verleenen in elk jaargetijde eene bedekte en gemakkelijke wandeling.

Opzigtelijk de ligging mag de ſtad zich met veel prach-

prachtiger ſteden meten. Geen wonder derhalve, dat juist hier de ſtichters der kloosters, die altijd zoo goed wisten te kiezen, zich vestigden, en dat ook thans nog familien, die der wereld moede of voor een ſtil leven geſtemd zijn, hier, waar men aangenaam en goedkoop kan leven, verteren, hetgeen zij van hun vermogen hebben overgehouden. Zoodanige familien vonden wij onderſcheidene, onder andere de ouders van den maarſchalk DUROC. Maar zij leefden afgetrokken en men zag hen zelfs maar zelden op wandelingen.

Het meerendeel der inwoners beſtaat uit kooplieden, fabrijkanten en arbeiders, handwerkslieden en wijngaardeniers. Geſtudeerden zijn er weinige — geleerden nog minder. Kleine boekwinkels vindt men hier wel is waar, maar zij bepalen zich grootendeels tot ſchoolboeken en ſtichtelijke geſchriften. Nogtans ontmoet men ſomtijds ook grootere werken, die het toeval, even als wel bij onze oudheidkundigen, te zamenvoegt. De *vrouwen* drijven het verkoopen en den handel van boeken, gelijk zulks ook in veel grootere ſteden, zelfs te *Parijs* het geval is. Madame MANGEOT, eene vrij digt bij ons wonende buurvrouw, handelt in boeken en nanking. Belangrijke werken, vooral geſchiedkundige weet zij toch ook op prijs te houden, terwijl andere voor een' ſpotprijs te koop zijn. Zij heeft het gaarne, dat men zich met haar onderhoudt, en ik ben goedwillig genoeg, om tusſchenbeide bij hare lange en uitvoerige geſprekken te verwijlen. Maar onze vriend VON WEDELL, een groot liefhebber van boeken, verwondert zich daarover. Hij heeft haar reeds lang, wegens het onbeduiden-

de van hare waren verlaten, en zich, wel is waar, geheel andere schatten bij den heer COLLIGNON uit *Metz* weten aan te schaffen, waartegen wij echter als reispakkaadje reeds plegtig ons verzet hebben.

Van het inwendig huisselijk leven worden wij weinig gewaar. Men zegt ons, dat het vrij algemeen stil, matig en op zich zelf ingetogen is. De ware lust en vrolijkheid is met de omwenteling verdwenen. Vele thans zeer rustig en vergenoegd ronddolende lieden, waren zelfs — volgens het zeggen — woedende republikeinen. Daarbij ontdekken zich nog genoeg sporen der verwoestende volkswoede, die niets, wat het voorgeslacht heilig was, verschoond heeft. Het jonge volk bevangt toch somtijds eene vlaag van blijdschap. Dan verheft zich een luidruchtig geschreeuw op de markt, en zij vermaken zich met vrolijke dansen.

Ons bekoorde niets zoo zeer als de boven alle beschrijving schoone natuur, die ons van alle kanten omringde. Kon ik slechts schilderen als CLAUDE LORRAIN, of beschrijven als WALTER SCOTT en FREDERICA BRUN, om het aanvallig tafereel van dit landschap mijnen lezers levendig af te malen. Rondom de stad vindt men schaduwrijke gewelven van hooge linden- en beukenboomen. Nevens vruchtbare en in den weligsten groei staande vlakten, beemden en veeweiden, verheffen zich op eene zeer schilderachtige wijze de zorgvuldig bebouwde terrassen van hooge wijnbergen. Van een groot getal van dorpen — in de nabijheid dikwijls armzalig — schijnt uit de verte het witte muurwerk der kerken, pachthoeven en zelfs der ne-

nederigste hutten bevallig door. En hoe wordt al die schoonheid verhoogd, als zij door de morgen- of avondzon wordt verlicht, of in den maneschijn, vooral wanneer de ronde schijf zich spiegelt in de stille stroomen:

Dan ademde de boezem vrijer,
In 't licht der troostende natuur.

Herinneringen uit mijn leven te Pont à Mousson.

Men zou vruchteloos onder dit opschrift eene reeks van voorvallen of ontmoetingen verwachten, welke bijzonder waardig geweest waren om opgeteekend te worden. Zulk eene kleine stille plaats kon daarenboven weinig aanleiding daartoe geven, en in het uitwendig leven van, van hun ambt en beroep verwijderde, personen, moest al zeer spoedig eene eentoonigheid komen, welke slechts diegenen geene verveling veroorzaakte, die ook geleerd hadden, zich zonder bepaalden noodzakelijken arbeid bezig te houden, en vooral *met zich zelven om te gaan.* Juist in dergelijken toestand kan trouwens geest en hart, uit hetgene klein voorkomt, zoodanig voordeel trekken, als in den drang der dagelijksche bezigheden, schier niet opgemerkt wordt. In dit geval heb ik mij dikwijls bevonden, ja de *zeven* weken van mijn verblijf zouden nog schielijker voor mij voorbijgegaan zijn, als de onzekerheid over de openlijke aangelegenheden, en

 de

de zorg, welke lotgevallen mijn vaderland en mijner geboorteſtad te wachten ſtonden, niet naast vele opgeruimde, reeds door de natuur genotvolle uren, ook vele andere vervelend, droevig en lastig had gemaakt.

Behalve den ſteeds openhartiger en vertrouwelijker wordenden omgang met zulke waardige reisgenooten, droeg niets meer bij, ter verligting van onzen toeſtand, dan de onafgebrokene briefwisſeling. Ook ten dezen opzigte hadden wij zeer veel aan den heer VON MADEWEIS te danken. De naauwkeurigheid der *Hallische* postbeambten in het verzenden der brieven, derzelver bekendheid met de aanzienlijkſte postkantoren, inzonderheid de te *Frankfort* gemaakte afſpraak, verſchafte ons doorgaans *tweemaal* 's weeks het genoegen, berigten van huis te ontvangen, die naauwelijks *acht* of *negen* dagen oud waren; en wij waren van tijd tot tijd zoo verwend, dat, als de briefbeſtelder een uur later dan gewoonlijk kwam, wij reeds verlegen werden, om ons in onze verwachtingen teleurgeſteld te zien. De blijdſchap werd ook meestal door den inhoud der dikwijls zeer dikke pakketten verhoogd. Het oorlogstooneel was zoo verre van *Halle* verwijderd, de uitwendige toeſtand aldaar ten minſte dragelijk, meer verontrustend door de gedachte aan de toekomst, dan door het tegenwoordige; men ondervond zooveel raad en hulp, dat men zelfs geruster werd. Daarenboven lag er in de telkens herhaalde bevestiging, hoe men gemist, hoezeer naar ons verlangd, hoedanig men bemind werd, een — wel is waar, met bitterheid gemengd — genot. Dit alles verlevendigde de ge-

ſprekken en wederzijdſche mededeelingen bij het ontbijt, of in de latere avonduren. De *briefdagen* waren onze *feestdagen*.

Behalve dezen tijd behield ieder zijne eigene levenswijze. Mijn buurman verdeelde zijnen tijd tusſchen lezen en ſchrijven. Onze KEFERSTEIN begon een Fransch werk *over de kunſtige ſteenen* te vertalen, ſchreef ook dikwijls lange brieven vol levenswijsheid aan waardige zonen, in wier midden hij zich, als het ware, beſtendig bevindt. Voor den heer VON MADEWEIS was veel beweging behoefte; lezen en briefſchrijven hielden ons de overige uren onledig. De brave majoor VON HEIJDEN, vond, als het lezen zijne oogen vermoeide, reeds genoegzame uitſpanning in het levendig gewoel van menſchen voor ons huis. Hetgeen in *Wallenſtein*, *Max Picolomini*

het in den dienst altoos gelijkloopend uurwerk

noemt, had ook hem, zoowel als velen van zijnen ſtand, ongevoeliger voor verveling gemaakt.

Ik had den ledigen tijd aan onderſcheiden letterkundigen arbeid willen beſteden; maar de onverwachte gelegenheid, om nieuwe of mij onbekende oudere werken te lezen, veroorzaakte, dat er weinig tot ſtand kwam. Nogtans werden er eenige bijdragen voor de *levensbeſchrijvingen*, namelijk het leven der ongelukkige LAMBALLE, naar *Halle* gezonden. Daarenboven was de ſchoone landouw zoo uitlokkend, dat, als, na de zeer heete dagen de avond viel, ſchier niemand de verzoeking kon weêrſtaan, om in de lommerrijke lanen, of aan

de boorden der *Moezel*, zich onder den zuidelijken hemel te verlustigen, welken hier, naar onze gedachten, en ook volgens de betuiging van andere reizigers, een geheel bijzonder blaauw, even als het fraaiste azuur, versierde. Aldus ontmoetten wij elkander dikwijls, schoon wij verschillende wegen waren ingeslagen. Na zoodanige wandelingen, was dan het genot der kostelijke aardbeziën, welke in ontzettende hoeveelheid dagelijks te koop werden aangeboden, met den ligten wijn of de aromatieke melk gemengd, ten uiterste verkwikkelijk; en wij konden ons dikwijls niets heerlijkers voorstellen, bijaldien onze vrienden en kinderen dezelve met ons hadden kunnen deelen. Want *derwaarts* rigtte zich toch bestendig onze blik.

Wij gevoelden ons aanvankelijk weinig gestemd, om kennisfen te maken; ons trouwens kwam niemand opzoeken. Wij waren nu eenmaal verdachte personen, en zoo mogt, bij de wel bekende oplettendheid eener door geheel *Frankrijk* verspreide geheime policie, zelfs dengenen, die in hun hart daarover ontevreden waren, eene naauwe aanraking gevaarlijk toeschijnen; ook wel eenige ijverige Roomschgezinden, van welke hier vele waren, in de nabijheid van vijf Duitsche Protestanten zich niet gemakkelijk bevinden. *Over ons* werd er ongetwijfeld veel meer dan *met* ons gesproken. Wij heetten in de gansche stad *messieurs les cinq* — en dikwijls hoorden wij in het voorbijgaan, hoe, op ons wijzende, de een tegen den ander zeide:

voi-

voilà un des cinq. Van lieverlede maakten wij toch verbindtenisfen, en wij moesten bij fommigen ons bedroeven, dat het eerst zoo laat gebeurde.

Wij zagen menfchen genoeg, vooral in het huis waar wij aten, dewijl alles, wat van *Mentz* over *Metz* naar *Parijs* reisde, of uit de hoofdftad kwam, hier doorging, maar doorgaans bij den fchielijken loop der *diligences* flechts kort vertoefde. Onmiddellijk van de ftraat trad men in de eetkamer. Men onthaalde hier alles, wat aankwam, aanzienlijke en geringe, aan onderfcheidene tafels. De onze, die men, bij het aankomen van fatfoenlijke gasten, fomtijds verlengde, ftond digt bij het venfter, en niets ontging ons, wat in den morgen voorbijkwam. Uit hoofde wij voor den dagelijkfchen middagmaaltijd van twaalf fchotels, die in *drie* geregten opgezet werden, met den wijn, zoo veel als ieder begeerde, flechts vijftig *fous* (vijf en twintig ft.) betaalden, zoo verwonderde het ons weldra niet meer, als wij aan arme reizigers, tegen betaling van eenig geld, dat bij ons naauwelijks toereikend zou geweest zijn, om den nooddruftigften te voeden, *twee* of *drie* fchotels voorgediend zagen. Wij zelve zouden gaarne eenvoudiger geleefd hebben. Maar men verzekerde ons, dat de orde des huizes het nu eens omtrent gasten, als wij waren, zoo medebragt, en het ftond ons immers volkomen vrij, om uit de geregten te kiezen. Daarop was ook ongetwijfeld gerekend. De in de keuken weggedragene overblijffels van onze tafel maakten haast weder den tweeden en derden omloop voor de andere tafels, zelfs de tafel der familie MONTAGNE niet uitgezonderd,

die doorgaans eerst plaats nam, als wij bijna gedaan hadden.

Het gansche, somtijds zeer talrijke, dikwijls in een uur zich meermalen afwisselend gezelschap, werd, gelijk zulks zeer dikwijls in *Frankrijk* aan de tafels en in de logementen het geval is, in plaats van door onze *marqueurs*, door een jong welgemaakt dienstmeisje, FANCHETTE BEAUMONT bediend, die door hare buitengewone behendigheid, niet minder dan door de waardigheid, waarmede zij de onbescheidenheid van menigen reiziger wist af te weren, algemeene goedkeuring verwekte. Zij was voornemens het huis te verlaten, om uit het toch altijd gevaarlijk leven in zulk een drok bezocht logement, naar hare geboortestad *St. Michel*, tot eene stille familie, waardoor zij opgevoed was, weder te keeren.

Schoon vele doorreizenden zich weinig om ons bekreunden, trokken wij nogtans dikwijls de nieuwsgierigheid, en de dames des huizes bleven dan niet in gebreken, om dezelve te bevredigen. Sommigen waren ons ook regt welkom aan onze tafel, maar het minste de staatkundigen. Maar er kwamen ook veel bereisde personen; deze hadden groote ondervindingen opgezameld; gene gaven menigen nuttigen raad, als men sprak over de voortzetting onzer reis. Wij vreesden aanvankelijk, maar zonder grond, voor de balddadigheid der militairen. Over het geheel is het slechts eens eenen jongen kantoorbediende ingevallen, om met het ongeluk van ons vaderland te spotten. — „ Wij reisden denkelijk naar *Parijs*. De *Colonne de Rosbach* was een onderhoudend stuk, dat wij vooral niet moesten verzuimen." — Gelijk bekend is, was de

weg-

wegvoering der gedenkzuil van het *Rosbachſche ſlagveld* naar *Frankrijk*, het onderwerp geworden van een klein ſtuk voor het tooneel. Het was niet noodig op een antwoord te denken. Twee zeer verſtandige officieren wierpen zulk eenen ſtrengen blik op hem, knoopten onmiddellijk een ander geſprek aan, trokken hem terſtond na den maaltijd ter zijde, laakten zijnen ſpot, dat wij het hoorden, zoo ſtreng, en betuigden, toen hij de kamer had verlaten, dat zijne jeugd ſlechts eene verſchooning kon opleveren voor zulk eene ongemanierdheid; dat wij ons door zulk een edelmoedig gedrag veel meer verblijd, dan door den inval van een jong, anderzins zeer ſchrander, mensch, beleedigd gevoelden. In allen opzigte was de fierheid, de gedachtenis van die ſchandelijke nederlaag, in den jare 1757, door de glorierijke overwinning zijner natie in 1806, uitgewischt te zien, toch verſchoonlijker, dan de bittere ſpot, welken zich eens onze landsman KÄSTNER tegen eenen, wel is waar, ſlecht onderrigten Franschman veroorloofde. Deze had betuigd, *zijne* taal bezat eene menigte van zeer ſchoone woorden, die een Duitſcher niet kon vertalen. Bij voorbeeld? vroeg KÄSTNER. — Wel, *Hippokrene!* „ Het is waar, hervatte de puntdichter, alles kunnen de Duitſchers niet vertalen. Maar dit toch! Wij hebben immers *Rosbach.*" (*) Bij-

(*) Voor lezers, die geen Grieksch verſtaan, zij herinnerd, dat het woord, waarvan men zich, gelijk bekend is, in de *Hoogduitſche* poëzij even zoo goed als in de *Franſche* bedient, uit ἵππος het paard of ros, en κρηνη de wel eener beek (*quell eines Bachs*) te zamengeſteld is.

Bijna al te bescheiden sprak eens een andere dischgenoot over zijne natie, toen ik hem naar menige wetenschappelijke inrigting en geleerde mannen te *Parijs* vroeg. Wij zouden niets vinden, dan eene *profonde superficialité.* Ik voerde hem daartegen de namen aan van zeer diepe onderzoekers, inzonderheid in sommige vakken van wetenschappen; LA PLACE, LA GRANGE, CUVIER, FOURCROY, SYLVESTRE DE SACY. Maar hij had lust om tegen te spreken, en kwam telkens op de *diepe oppervlakkigheid*, met eenige weinige uitzonderingen, terug. Hij sprak overdreven, maar toch zeer aangenaam en welsprekend. Ook werden zijne harde oordeelvellingen begrijpelijker, toen wij vernamen, dat hij een *Straasburger* was. Zulke en soortgelijke tafelgesprekken waren ten minste voor de kennis van het volkskarakter niet ongunstig.

Wij deden na den maaltijd doorgaans eene wandeling om de markt, onder de arkaden of portalen, welke ook in de hitte schaduw gaven, en de benedenste verdieping der huizen koel hielden. Daardoor ontstond er eene menigvuldige verkeering met handwerkslieden en kunstenaars van allerhande soort, wier winkels en werkplaatsen gezamenlijk achter groote, in het zachter jaarsaizoen geheel opene glasramen liggen. Reeds te *Metz* viel mij dit in het oog, waar men in vele straten schier huis aan huis, het een of ander ambacht in werking ziet, en menigvuldige gelegenheid vindt, om werktuigkundige kennis op te doen. Ongetwijfeld leven de men-

menſchen hier, gelijk overal in de zuidelijke landen, veel meer in de opene lucht. Hoe geheel anders is dit in vele van onze kleine en groote ſteden. Als zelfs bij welgeſtelde handwerkslieden, de naauwe, lage, vunzige werkkamers, dikwijls in morſige tuinen of in het ſlechtſte gedeelte van het huis liggen, waarin zoo vele jonge ſterke arbeidslieden het grootſte gedeelte van hun leven, in volkomene afzondering, ſlechts tot hunnen kring bepaald, doorbrengen, dan kan men gemakkelijk begrijpen, vanwaar ten deele die vele bleeke, magere, aangezigten, met ingevallen wangen, vooral wanneer er in den aard des bedrijfs reeds iets gezondheid verwoestends ligt, en ten deele den engen kring, waarin zich hunne gedachten ronddraaijen. Hier daarentegen moeten de ſteeds afwisſelende beelden des menſchelijken levens, die voor de, bijna zoo goed als op de opene ſtraat arbeidende, menſchen, voorbijtrekken, deze ten minſte verwijderde verbindtenisſen, waarin zij met de buitenwereld ſtaan, de menigvuldige vriendelijke en onvriendelijke geſprekken, die zij almede aanhooren, in het werktuigelijke der dagelijkſche eentoonige bezigheid, eene zekere afwisſeling brengen, en dit alles kan naauwelijks zonder invloed op hunne beſchaving blijven. Ook voor den voorbijganger heeft het gezigt van zulke menigvuldige verſchijnſels van menſchelijke kracht en nijverheid iets onderhoudends en aantrekkelijks. Men wint gedurig in menſchenkennis, hoe ongelijkſoortiger de gedaanten der wezens zijn, die zich aan het oog vertoonen. In elke volkrijke ſtraat verſchijnt, wel is waar, het leven ook in eene levendige beweging,

ging, in elke werkplaats echter is eene *geregelde* bezigheid, derhalve het eigenlijke echte kenteeken der beschaving.

Hier en daar kon men ook wel een oog op het leven in den huisselijken kring slaan. De plaats is uitstekend rijk aan kinderen. Men zou zich kunnen verlustigen in schoone kinder-aangezigten. Dikwijls zag men ze op den arm der vaders. De meeste waren vrijpostig en spraakzaam. Daar was een kleine ALEXANDER, wiens vader bij het leger is, die elken schilder tot een model had kunnen dienen, in eene kindergroep. De behandeling der kleinen, is, zoo ver ik kan bespeuren, zeer vriendelijk. Ik heb geen tafereel van hardheid en ruwheid bijgewoond, en nooit een kind zien slaan. De natie heeft misschien voor geene gewaarwordingen zoo veel vatbaarheid als voor liefde tot den huisselijken kring, zelfs in de lagere standen, en bij de grootste armoede.

Een zeer treffend voorbeeld daarvan zal mij nog lang in het geheugen blijven. In de avondkoelte besteeg ik, spoedig na onze komst, de hoogte van den *Mousson;* minder om de zeer onbeduidende bouwvallen van het eertijds lang verwoest kasteel te zien, dan wel om het bij uitstek fraaije en ruime gezigt te genieten, hetwelk voor het oog in de verte *Metz*, — vervolgens ten minste bij de honderd kleine en groote dorpen en buitenplaatsen vertoont, welke tusschen de welige door de *Moezel* doorsnedene weilanden en met wijnstokken beplante heuvels, ginds en elders verstrooid liggen. Aldaar trof ik, digt bij eene bron, een zeer arm huisgezin aan. Vader, moeder, zes kleine kinderen,

het

het jongste door den vader gedragen wordende, de moeder bij de bron zittende, eenige der kleinen heel en half nakend om hen henen. „ Wie zijt gij?" — vroeg ik. — Arme wijngaardeniers. — „ Wat doet gij hier?" — Wij hebben rijshout verzameld, het naar de stad gedragen, en het daar, voor een paar brooden, verkocht! De moeder heeft inmiddels gewasschen; wij wachten nu tot het droog is, om de kinderen weder aan te kleeden. Ach! goede heer! wij zijn zoo arm, zoo arm. Ziet gij, dat is alles, wat wij hebben. — „ Gij zijt toch zeer rijk, gij hebt zoovele lieve kinderen." Ja, mijnheer, wij wilden ook geen er van missen, als wij er slechts altijd brood voor hebben. Gij hebt denkelijk ook kinderen? — „ Meer nog dan gij, maar zij zijn verre van hier," zeide ik, en reikte hun eene gift toe. De oude man zag deze kleinigheid verwonderd aan, en droogde zijne oogen af. De moeder gebood de kinderen op te staan, om mij te bedanken. Ook het kleinste, op des vaders arm, stak de blanke handjes uit. De andere kwamen met hunne schoon gewasschen vriendelijke aangezigtjes, en hun *Dieu vous le rende!* om mij henen, en de ouden riepen mij nog lang na: *adieu, adieu monsieur. — Nous prierons le bon Dieu pour vous et vos enfans.*

Zulke behoeftige menschen ontmoet men zeer dikwijls. De wijngaardeniers zijn meerendeels onbeschrijfelijk arm. Over het geheel heeft hier het voorkomen des volks op de dorpen niets bekoorlijks. Armoede, morsigheid en ellende ontdekt men vóór en in de hutten. Daarenboven is de ar-

beid

beid in de wijnbergen zeer moeijelijk, en in de heete maanden, bij den flechten kost, afmattend. Daarom worden vooral ook de vrouwen zeer vroegtijdig oud, en men ontmoet zelden frisfche en blozende aangezigten. Milde oogften verbeteren den toeftand niet. De overvloed heeft goedkoopheid ten gevolge. Hoe weinig immers al te lage prijzen der met moeite geteelde levensmiddelen eene weldaad zijn, dat leert de ondervinding onzer tijden maar al te duidelijk.

Als foortgelijke ontmoetingen, als de groep van kinderen aan den *Mousfon*, die op wandelingen niets buitengewoons waren, het gemoed door de befchouwing van zooveel ftille ellende tot treurigheid ftemden, dan had ook daarentegen de natuur weder iets zielverheffends en zacht ftreelends. Wij zouden juist in deze omftreek in geen beter jaargetijde hebben kunnen leven. Niet weinig droeg daartoe bij, dat alle wijnftokken in vollen bloei ftonden, en de uitwafeming der wijngaard-heuvelen de ganfche ftreek doorftroomde. Altijd is het mij voorgekomen, alsof de reukzenuwen door niets fijner en aangenamer geroerd konden worden. Want het is juist, alsof dan ook de *geest* van het edelfte gewas in deszelfs eerften trap van ontwikkeling ftond. Even als KLOPSTOCK de uitwafeming des Rijnwijns met de geuren der Specerij-eilanden vergelijkt, kon men wel met hetzelfde regt zijne woorden ook op deszelfs bloefems toepasfen:

Zij wafemen balfem, als in de avondlucht
De bloem der fpecerijen van den oever riekt
Dat zelfs de kramer de geuren
Ademend inzwelgt, en flechts glijdend voortvaart.

De

De Praemonstratenser-abdij.

De stichter van die beroemde orde, NORBERT, geboren te *Xanten* in het Kleefsche, was uit een voornaam geslacht ontsproten, en reeds vroegtijdig door zijne godvruchtige ouders voor den dienst der kerk bestemd. Ook bleef hij aan deze bestemming getrouw, en eindigde dezelve (1145) als *aartsbisschop* te *Maagdenburg*, alwaar in de kerk des kloosters van onze lieve vrouw, hetwelk hij aan de orde had toegewijd, zijne asch eenen langen tijd heeft gerust (*). In zijne jongere jaren, aan het hof te *Keulen*, vervolgens aan het meer luisterrijke van keizer HENDRIK V levende, verflaauwde, wel is waar, de ijver voor een hooger beroep, wijl hij te zwak was om de verzoekingen der hoovaardij en der zinnelijkheid te wederstaan. Maar een toeval — de val van zijn paard bij een hevig onweder — brengt hem eensklaps van zijne afdwalingen terug. Hij maakt zich op heeter daad los van de wereld en hare vermaken, en vindt inzonderheid door de, alle verbeelding te boven gaande, zedeloosheid der kloostergeestelijken, alsmede door de ergernis, welke de vrijdenker TANCHELIN door leer en voorbeeld in de *Nederlanden* heeft gesticht, zich gedrongen, om de hervormer van zij-

(*) Naderhand (1626) werd het lijk van keizer FERDINAND II teruggevorderd, en behoort thans tot de heiligdommen van de kerk des gestichts van *Strahof* te *Praag*.

zijnen tijd te worden, en vooral de volgens hun doel eerwaardige geſtichten, tot de oude geſtrengheid terug te brengen. Al zeer ſchielijk ziet hij in, hoe moeijelijk het is, zulke diep ingewortelde ondeugden uit te roeijen, en aldus komt zijn beſluit tot rijpheid, om zelf eene nieuwe ſtrenge zedelijke maatſchappij van godsdienſtigen te ſtichten. Een woest dal, *Premontre* in *Champagne*, niet ver van *Laon*, wordt tot den eerſten opbouw uitgekozen, waarvan de orde ook naderhand den naam der *Prämonſtratenſer* orde heeft ontvangen. NORBERT zal wel nimmer gedacht hebben, dat deze geringe beginſels binnen korten tijd zich zoo buitengewoon zouden uitbreiden, in dier voege dat zelve reeds in den loop der naastvolgende eeuw, de orde zich zou uitſtrekken tot naar *Syrië* en *Palestina*, ja dat er zich bij de duizend kloosters en abdijen aan zijnen regel zouden onderwerpen. Toen hij zijne voormalige — naar luid der geſchiedenis — ten uiterſte prachtige met goud en juweelen geborduurde gewaden, met een uit ſchapenvachten te zamen gelapt kleed, en eenen groven ſtrik als gordel verruilde, ja zelfs, nog na zijne verkiezing tot aartsbisſchop, blootsvoets in de gedaante van eenen bedelaar *Maagdenburg* binnentrok, — zou men bezwaarlijk hebben kunnen vermoeden, dat eens onmetelijke rijkdommen tot zijn geſticht toevloeijen, uit zijne abten hier en daar regerende vorſten, en de kleine woningen in *Premontre* in groote paleizen veranderen zouden.

Ook in *Pont à Mousſon* was dit het geval geweest. Voor de Franſche omwenteling kon men hier zoodanig een waarlijk vorſtelijk paleis bezien, het-

hetwelk het eigendom der orde was. Zelfs na de verwoesting in het binnenfte gedeelte, laat het ook thans nog door zijn uitwendig voorkomen den indruk na van voormalige grootheid.

Zoo even kom ik terug van de weinige overblijffels der oude heerlijkheid. Voor oude inwoners moet het gezigt des te bedroevender zijn, dewijl, hetgeen een verfchrikkelijke brand eertijds verwoest had, bij hun leven nog zoo heerlijk opgebouwd was. Maar de woede der hedendaagfche Franken kende ook hier geene verfchooning. Het was een *geestelijk* gefticht — dit was genoeg, om hetzelve aan allen moedwil ter prooi te geven. Het naauwelijks uit de asch verrezen gebouw werd van al deszelfs tooi, te gader met alle zijne rijkdommen, beroofd. Slechts de prachtige trappen herinneren nog, tot welke corridors en vertrekken zij eertijds geleid hebben. Van alle muren der groote zalen en kamers was het fierlijk tapijtwerk afgefcheurd; aan de bekleeding der kerk al het marmer verbrijzeld en befchadigd; het hooge koor in eenen puinhoop veranderd. De verwoesting werd nog algemeener, toen men het gebouw tot een lazaret voor krijgsgevangenen beftemde, waarvan ik nog allerwege de walgelijke fporen ontdekte. Het eenige wat — waarlijk onverwachts — in den ouden toeftand bleef, was de boekerij, eene zaal bij de honderd voet lang, rondom van uitmuntend met hout befchotene kasten omringd, in de hoogte eene galerij, met een hek van fierlijk bearbeid ijzeren traliewerk. Na het eerfte gezigt te oordeelen, ontbreekt het ook niet aan fchatten van oude en nieuwe letterkunde. Hoofduitgaven

van kerkvaders en klasfieke fchrijvers ftonden naast groote gefchiedkundige werken. Men vroeg, wel is waar, te vergeefs naar Duitfche boeken (*); maar ik werd verrast, zoovele nieuwe Engelfche en Italiaanfche prozafchrijvers en dichters uit het vak der fraaije letterkunde te vinden. Deze waren echter eertijds het eigendom van vele Emigranten geweest, hetwelk eene zorgvuldige hand alhier voor den ondergang had bewaard.

Deze *bibliotheek* — welk een onverwachte kostelijke vond voor mij! De bibliothekaris, een oud geestelijke, die bijna alleen fcheen te leven voor kruidkunde en natuurlijke gefchiedenis, betuigde zich ook terftond bereid, mij zoo dikwijls, als het mij beliefde, den toegang te openen, en weldra verleende de Maire hem volmagt, om ons, hetgeen wij begeerden, zelfs in onze woning te bezorgen.

Uit latere berigten weet ik, dat NAPOLEON het lokaal van deze abdij aan het *legioen van eer* heeft gefchonken, en het voorloopig beftemd had voor een *opvoedingshuis voor dochters van ridders*. Thans fchrijft

(*) Toen befpeurde de heer NIEMEIJER welligt iets van de onaangename gewaarwording, welke de Hollander telkens in het naburig *Duitschland* ondervindt, als hij naar Nederlandfche fchrijvers in voorname boekerijen omziet, en, als of zulks beneden de aandacht onzer naburen ware, ten antwoord bekomt, dat die geleerden, en dichters vooral, bij hen geheel onbekend zijn.

VERT.

ſchrijft men mij, is het de zetel van een klein geestelijk *ſeminarium*.

JOHANNA HACHETTE.

Den 19den Junij.

Op eene avondwandeling ontmoette ik in de laan bij de *Porte de Ruop* eenige arbeiders, die ik naar deze en gene dingen vroeg. Een zeer eenvoudig gekleed man trad ten voorſchijn: „ Waarſchijnlijk zijt gij hier vreemd — wel een der *vijf heeren*?" — Er was iets bijzonder ſombers, ten minſte een diepe ernst op het gelaat, hetwelk aanvankelijk geen vertrouwen inboezemde. Nogtans ik volgde hem, wijl hij mij op eenige zeer fraaije partijen aan den oever der *Moezel* opmerkzaam maakte. Gedurende het geſprek kwamen een paar jonge landmeisjes te paard aanrijden, en reden diep in de rivier. „ Dat is iets nieuws voor mij" — zeide ik — „ nogtans het herinnert mij tevens, dat ik in de geſchiedenis der *Maagd van Orleans* heb gelezen, hoe zij ook ſomtijds de paarden uit het logement van haar dorp heeft weggeleid om te zwemmen, hetwelk mij altijd als iets onvoegzaams voor een meisje verwonderd heeft." „ Dat is" — hernam de onbekende — „ hier te lande een zeer algemeen gebruik." „ Gij ſchijnt" — vervolgde hij — „ een liefhebber der Franſche geſchiedenis. Is het u wel bekend, dat zij nog eene ſoortgelijke heldin,

eene tweede JEANNE D'ARC noemt, — eene JOHANNA HACHETTE, die in het jaar 1472 hare geboorteſtad *Beauvais* redde. KAREL *de ſtoute* van *Bourgondië* belegerde dezelve. Zonder van hemelſche ſtemmen en verſchijningen gedreven te zijn, ſlechts opgewonden door de hoop, om hare geboorteſtad te bevrijden, plaatst zij zich, toen de dapperſten beginnen te wankelen, aan het hoofd, en drijft den vijand terug. In het oogenblik, dat reeds een Bourgondiër de bres beklimt, en zijn vaandel daarop wil planten, ontrukt zij het hem, werpt hem van den muur af, en *Beauvais* wordt ontzet. Daarom viert de ſtad den 10den Junij als eenen feestdag. De vrouwen gaan in feestelijken optogt vooraan, en volgen dat vaandel, hetwelk men als een heiligdom bewaart. Van deze HACHETTE ſtam ik zelf af, en heet insgelijks HACHETTE."

„Uw lot, mijnheer!" — dus voer hij voort — „is treurig. Alle weldenkende inwoners der ſtad nemen meer deel er in, dan gij misſchien wel denkt. O ik ken ook verſchrikkelijke tijden! Gode zij dank, dat dezelve voorbij zijn, en dat ik hier rust heb gevonden. Dat huis, hetwelk gij ginds ziet, is mijn eigendom." — Het was te laat, om zijne uitnoodiging aan te nemen, om derwaarts te gaan. Ik beloofde hem den volgenden dag te zullen bezoeken, en hield woord.

Nog eenvoudiger gekleed ſtond hij voor de deur van zijne woning, welke omringd was van een groot magazijn van hout. De ernst was door het betoon van deelneming nog meer gelenigd. Hij leidde mij beleefd in het huis, dat uiterlijk weinig beloofde, maar binnen in hetzelve heerschten de

groot-

grootſte orde en zindelijkheid, en men kon uit alles tot eenen zekeren welſtand beſluiten. Het bleek van tijd tot tijd, dat de heer HACHETTE, eertijds kapitein bij een dragonder-regement, en dat zijne zuster de echtgenoote van ROUCHER was, van den bekenden dichter der *maanden*, die ook ten tijde van het ſchrikbewind (1794) onder de bijl der *guillotine* zijn leven eindigde. De heer HACHETTE was het lot van zijnen zwager ſlechts door een gelukkig toeval ontkomen, herwaarts gevlugt, had eene houtkooperij begonnen, en leefde thans, nadat de wonden van een verſcheurd harte van lieverlede geheeld waren, als een zeer gelukkig echtgenoot en vader, wien het, bij zijn nog overgehouden vermogen, gemakkelijk viel, om de wereld te vergeten en alle plannen zijner jeugdige jaren vaarwel te zeggen. Hij gaf mij, bij mijn afſcheid, zoowel de geſchiedenis der heldin van zijnen naam, als de aandoenlijke briefwisſeling van ROUCHER met deszelfs dochter uit de gevangenis (*).

Ook mij, dacht ik bij het naar huis gaan, zal immers welligt het geluk wel eens weder ten deel vallen, om mijne dagen onder de citroen- en oranjeboomen van onzen kleinen tuin in den kring der mijnen, te beſluiten. Ik wist uit brieven, waar ik hen juist op *dezen* dag vergaderd mij moest voorſtellen. Het was, wel is waar, anders voor *negentien* jaren. Den tot jongeling opgewasſenen zoon, dien ik toen in het eerſte gevoel der vadervreugde aan mijn hart drukte, kon ik ditmaal mijnen zegen ſlechts geheel uit de verte zenden.

School-

(*) Men zie Bijlage No. VI.

Schoolbezoeken.

Het voormalig *lyceum* is in eene ſchool van den tweeden rang (*école ſecondaire*) veranderd, die haren zetel heeft in een gedeelte van het gebouw der voormalige akademie der Jezuiten. Het grootſte gedeelte der ſcholieren woont alleen de leeruren bij; nogtans vond ik er ook *dertig* in *uniform*, die daarin opgevoed worden. (*Elèves penſionnaires.*) Het onderwijs verdeelde zich hoofdzakelijk tusſchen latijn en wiskunde. Als bijzaak werd er eenige aardrijkskunde en geſchiedenis beoefend. De hoogleeraar LAILLET was bij uitſluiting voor de matheſis, over wiens kunde en bekwaamheid tot onderwijs men eenſtemmig gunſtige gevoelens koesterde. Met ongeloofelijke vaardigheid gaven de leerlingen lange antwoorden op zijne vragen, welke antwoorden ongetwijfeld geen geheugenwerk waren.

Nopens het plan en de wijze van onderrigt zal ook verder beneden geſproken worden. Omtrent de jeugd dezer ſchool, die ik dikwijls bij het onderwijs, bij het ontbijt, in hare ſtudeeruren bezocht, om in de mij zoo dierbare kringen des aankomenden geſlachts niet vreemd te worden, kan ik hier reeds de getuigenis niet onthouden, van haar ſteeds welvoegelijk, beleefd, vlijtig en gedeeltelijk zeer goed bezig te hebben gevonden. Nogtans klaagde de directeur MONNOYE zeer, dat de geheele Franſche jeugd niets dan het ſoldatenleven in het hoofd had,

en

en onder de tegenwoordige omſtandigheden voor de wetenſchappen weinig van dezelve te verwachten was. Er is ook een onderwijzer in de Duitſche taal aangeſteld; maar hij ſchijnt niet de man te zijn, die voor onze letterkunde veel deelneming zal verwekken. Een paar jonge Elzasſers ſchepten groot vermaak er in, toen ik hun de gedichten van SCHILLER leende.

Onder de leiding van *Soeur* MARGUERITE en van *Soeur* CATHERINE, ſtaat, hoewel meer als privaatinſtituut, de voornaamſte *meisjesſchool*. Beide waren opgevoed in de door eenen WATHELO te *Toul* geſtichte broederſchap, welke het heerlijk doel had, om onderwijzeresſen voor ſteden en dorpen te vormen. Voorzeker een uitmuntend denkbeeld voor zoovelen, die zich vrijwillig of gedwongen der eigene moederlijke vreugde hebben moeten onttrekken; heilzaam zelfs voor de jeugd, inzonderheid van de vrouwelijke kunne. Dikwijls heb ik dergelijke inrigtingen aan mijn vaderland toegewenscht, dewijl ik overtuigd ben, hoeveel geſchikter, in onze volksſcholen bekwame *onderwijzeresſen* voor de behoefte van de groote meerderheid der kinderen zijn zouden, dan zoovele jonge, onervarene of ligtzinnige meesters, met hunne beperkte kundigheden en hunne beklagenswaardige leerwijzen, zelve nog veeleer opvoeding behoevende, dan bekwaam zijnde, om op te voeden. De kinderen waren alle eenvoudig en zindelijk gekleed. Zij lazen en ſchreven ten deele zeer goed. Er wordt veel meer vlijt beſteed, dan in de meeste van onze ſcholen, om ook *geſchreven ſchrift* te leeren lezen. Men heeft een afzonderlijk in alle lagere ſcholen

 ge-

gebruikelijk boekje, onder den titel *la civilité Chrétienne et honnête*, hetwelk met letters, die geheel met het Fransche schrift overeenkomen, gedrukt zijnde, ook naar deszelfs inhoud, eenige zonderlingheden uitgezonderd, ten uiterste doelmatig is, en alles, wat in het uitwendig voorkomen tot het welvoegelijke en welstandigde behoort, tot in de kleinste bijzonderheden aanwijst. Sedert ik het heb leeren kennen, verwonderde ik mij minder, dat ik zekere beschaafde manieren en uitdrukkingen, waarvan onze lagere volksklassen weinig weten, hier in alle standen ontmoette. Hier zoowel, als in eene andere veel geringer school, vond ik buitendien nog eene groote *portefeuille* met geschrevene oude kontrakten, rekeningen, quitantiën, koopakten, enz. waardoor het oog der kinderen geoefend werd. Het godsdienstig onderwijs is hier blootelijk voorbereiding tot datgene, hetwelk de pastoor naderhand verleent, en bestaat deels in eene aanwijzing van alles, wat bij de uitwendige kerkelijke gebruiken in acht te nemen is, deels in woordelijk van buiten leeren van eenen katechismus, die toenmaals door geheel *Frankrijk* ingevoerd, en waarin tot groote ergernis der zusters, in de reeks der geloofsartikelen NAPOLEON ingelascht was. Het voorschrift luidt, dat geen kind eerder als lidmaat aangenomen mag worden, voor dat het denzelven woordelijk van buiten kent. De eerste klasse der school — dezelve heeft twee afdeelingen — zeide denzelven ook met ongeloofelijke snelheid op — *comme des perroquets* — luisterde mij *Soeur* CATHERINE in het oor.

In de beide dames, tante en nicht, in zwarte

non-

nonnedragt met witte kragen gekleed zijnde, vereenigde zich met de waardigheid van haren ſtand eene zeer aangename vriendelijkheid. De kinderen bewezen haar de zigtbaarſte achting, en zoo dikwijls een van dezelve werd voorgeroepen, om te lezen, of zijn ſchrijfboek te vertoonen, verzuimde het nimmer, om beleefd te neigen. De ganſche ſtad was vol van haren lof; ook hadden onderſcheidene buitenlandſche ouders haar de opvoeding hunner kinderen toevertrouwd. Zij ſpraken, vooral de oudſte, het Fransch buitengewoon fraai, ook maakten zij bij het lezen op de fijnſte wijzigingen der uitſpraak opmerkzaam. Het ſchoolgeld was overigens zeer gering. Voorts waren de kinderen van arme en welvarende ouders ondereen gemengd.

In eene andere lagere ſchool, welke een heer BOUGERE voor eigene rekening houdt, moest ik het meest mij verwonderen, hoe een man het kon uithouden in eene zeer beperkte ruimte, dikwijls in ware ſtiklucht, van des morgens *vijf*, tot des avonds *negen* ure les gevende, en die zich daarbij wel ſcheen te bevinden. Beſtendig kwamen elk uur andere leerlingen aan, die de henengaande vervingen. Lezen, ſchrijven en rekenen waren de eenige bezigheden. Het onderwijs daarin was grondig, en de verbetering van het geſchrevene zeer naauwkeurig. Ook de meisjes hadden alle een tamelijk dik boek, waarin alle gebruikelijke wijzen van rekenen benevens de regels opgeteekend waren. Het kwam mij, voor zoo verre het zich bij enkele

bezoeken liet bemerken, voor, dat, wel is waar, niet velerlei, maar het weinige goed geleerd werd, terwijl in menige Duitſche opvoedingsſchool te vreezen is, dat juist van het velerlei toch weinig ſlechts grondig geleerd, en juist daarom het meeste zeer ſpoedig weder vergeten wordt.

Noroy.

Den 13den Junij.

Dit is de naam van een der grootſte dorpen, een klein uur van de ſtad, in hetwelk onze gastheer LA MONTAGNE eenen grooten wijnberg, benevens een vrij ruim huis bezat, en werwaarts wij, alsmede eene door de aankomst eener dochter uit *Parijs*, verheugde familie en eenige vrienden des huizes, op eene landpartij werden uitgenoodigd. De dag was te heet om te gaan. Uit hoofde er geen ander rijtuig te bekomen was, moesten wij voor lief nemen met eenen bijzonder ongemakkelijken *char à bancs* met een dik paard beſpannen, welke, vooral op de achterſte bank, onzen majoor vele zuchten deed lozen derwaarts te rijden.

Hoe moeijelijk de langzame togt in de brandende zonnehitte ook mogt vallen, ontbrak het dien dag toch niet aan leering, evenmin als aan menige vervrolijkende tooneelen. Wij vonden gelegenheid, om van den ganſchen omvang des wijnbouws, waartoe zich bijna alleen de nijverheid van het

rondom met wijnstokheuvelen omringd dorp bepaalde, een zeer volledig denkbeeld te bekomen. De gastheer en vele deskundigen van het gezelschap maakten ons eerst bekend met de vaatwerken en gereedschappen, die in groot aantal voorhanden waren, als ook met derzelver bestemming; daarop lichtten zij ons voor nopens alle afzonderlijke werkzaamheden des wijngaardeniers, en leidden ons daarbij door alle tijdvakken en trappen van den wijnbouw; van de eerste verzorging des wijnstoks, het leggen der wijngaardranken, het snoeijen, het aanbinden, het bewerken van den grond, tot het lezen der druiven, het treden, het uitpersen, vullen en opleggen der vaten van den most, benevens alles, wat vervolgens nog moet geschieden, om dien tot eenen goeden wijn te veredelen. De oogst van dat jaar was zoo rijk, dat men reeds moeite had, om vaten genoeg bijeen te verzamelen, en meende, dat het vaatwerk bij deze groote hoeveelheid duurder dan de wijn zou worden. Aldus werd het weder begrijpelijk, hoe men aan de tafels in logementen van de goedkoope, wel is waar, ook ligte wijnen, voor eenige *sous* zooveel drinken kon, als men begeerde. Zelfs de flesch van den besten *vin de bar* kostte slechts *vijf* stuivers.

Voor den maaltijd scheen de heer LA MONTAGNE alles in het werk gesteld te hebben, om zich als eenen zeer bedrevenen *kok* te doen kennen, die zijne leerjaren in de keuken van den beroemden en beruchten hertog van *Orleans* doorgestaan had. Het moest volstrekt aan niets ontbreken, en was alles niet terstond naar den zin van den onbeschrijfelijk drif-

ti-

tigen man, dan moesten het de oppasſende perſonen, ſoms ook de eenigzins bedaardere huisvrouw en dochters misgelden. Want bij het geringſte verzuim ontviel hem een *animal* of *imbecil*, waarop hem trouwens de Parijſche dame niets ſchuldig bleef. Deze, wel is waar, ons ongewone tafereelen, ſtoorden over het geheel de vrolijkheid van het gezelſchap even zoo min, als de eetlust van den zich ſteeds afmattenden man daaronder leed, in welk opzigt hij zijnen gasten met het loffelijkst voorbeeld voorging. De tafel kon naauwelijks de ſchotels bevatten. Het tafelgereedſchap was fatſoenlijk. Zware zilveren lepels voor elk bord. Alles ging uitmuntend, tot de ſoepborden afgenomen en de vleeschſpijzen opgezet waren. Maar nu beving ons *vijven* onverwachts de verlegenheid, dat wij geenen *mesſen* hadden, waarmede alle overigen voorzien waren. Wij immers hadden niet geweten, dat in dergelijke gezelſchappen, inzonderheid op het land, ieder gast zijn eigen mes moet medebrengen. Waarlijk het kostte moeite, om er zoovele bijeen te krijgen, dat wij ons konden behelpen. 's Lands wijs, 's lands eer! — dachten wij bij ons zelve, en namen bij onze volgende avondbijeenkomst het beſluit, om voor ſoortgelijke gevallen de mesſenmakers eene kleinigheid te laten verdienen.

Eene verkwikkende avondkoelte volgde op den heeten dag, en wij genoten in het naar huis keeren eerst al het ſchoone, waarmede de juist van deze zijde uitſtekende landſtreek ons omringde. Aan de zijde eener zeer verſtandige zachte vrouw en liefhebbende moeder, eene ſchoondochter des huizes,

viel

viel mij de weg naar huis bijna al te kort. Zoo aangenaam onderhoudend was het gefprek en zoo bijzonder verheugden mij de oplettendheid en weetgierigheid van haren elfjarigen zoon, een aanvallige knaap, die niet van ons week.

De zondag in Pont à Mousfon.

Als het vlijtig bezoeken der kerken waarborgen kon voor de innerlijke belangftelling in den godsdienst, dan zou men van dien kant een vrij voordeelig vonnis over de inwoners kunnen vellen. Wel is waar, alles dringt, na het wegruimen en verwoesten van zoovele kloosters en kerken, in de beide nog overige kerken van de oude en nieuwe ftad, te zamen: maar deze waren ook elken zondag zoo vol, dat men dikwijls met moeite eene plaats kon bekomen. Zulks was zelfs niet alleen het geval bij de mis, maar ook de preêk werd door de meesten gehoord, en daarbij heerschten welftandigheid en ftilte. Voorzeker vond men ook hier bevestigd, dat ongeloof en minachting voor het heilige, flechts eenen tijd lang, de heerfchende geest kon worden, en dat hoe hooger de moedwil is gerezen, des te eerder niet alleen het bijgeloof weder boven komt, maar tevens ook de behoefte aan waren godsdienst ontwaakt.

Ik heb mij meermalen onder de toehoorders gefchaard,

ſchaard, en daarbij ook nadere kennis gemaakt met de beide voornaamſte geestelijken.

Den eerſten zondag na onze aankomst bezocht ik de parochiekerk *St. Martin.* Een geestelijke uit *Toul* las, wel is waar, de vischvangst van PETRUS tot tekst voor, doch predikte over het onderwerp: „ dat de wezenlijke waarde der menſchelijke handelingen alleenlijk afhing van de gezindheid des handelenden perſoons," en paste het zeer leerzaam, in eene zeer beſchaafde taal, misſchien voor het ongeoefendst gedeelte der toehoorders niet duidelijk genoeg toe, op de onderſcheidene betrekkingen des levens. De leerrede werd met opmerkzaamheid aangehoord. Bij de mis beſpeurde ik minder aandacht, trouwens, des te meer bloote werktuigelijkheid. Men kwam en ging, men maakte het kruis, men ſprak, en op vele aangezigten kon men duidelijk lezen, dat er bij alles, wat er gebeurde, weinig of niets gedacht werd. Eene leerrede des pastoors van *St. Martin* beviel mij minder. De waarſchuwingen tegen ſlechte verkeering waren koud en mager. Misſchien lag het in de bron, waaruit de man zijne leerrede geput had. Want vrij algemeen bedienen de geestelijken zich van gedrukte leerredenen, en ik vond namelijk in zijne handbibliotheek vele werken van dien aard, die men *Prônes* noemt — maar bij ons *Homiliën* of praktikale verklaring van de zondagsevangeliën zou noemen. Misſchien was hij ook door een bevel van zijne geestelijke Overheid ontſtemd. De aartsbisſchop van *Nancy* had namelijk aan zijn kerspel voor dezen zondag opgegeven, de viering der inneming van *Danzig* door een *Te Deum*

te

te bewerkſtelligen, en daaromtrent eene zeer luisterrijke aanſchrijving uitgevaardigd. De *curé* las dezelve aan het ſlot zijner leerrede, zonder allen nadruk, waartoe hem de woordvoeging en inkleeding anders genoeg gelegenheid kon geven; daarenboven zoo ongeloofelijk ſchielijk, dat ongetwijfeld geen harte zich daarbij opgewekt zal gevoeld hebben. Het *Te Deum* werd voor den namiddag aangezegd; de kerken waren nogtans juist zoo ledig als bij ons (*), als wij last ontvangen, om de Franſche overwinningen door een *Te Deum* te vieren.

Bij een bezoek bij den pastoor beſpeurde ik wel, dat hij geen vriend van zijnen opperherder was. Naauwelijks kon hij zich onthouden van te ſpotten over de tirades der voorgelezene aankondiging.

Eene geheel andere ſtemming leerde ik in den vicarius der kerk *St. Laurent* kennen, die, wel is waar, ſlechts den naam van eene bijkerk (*ſuccurſale*) draagt, maar eene veel grootere gemeente behelst, en den geestelijken een inkomen van 1500 fran-

(*) Wie herinnert zich niet, dat zulks ook in ons diep geteisterd vaderland, het geval was. Hoe zelfs vele ambtenaren zich op dien dag poogden te verwijderen, en welk eene moeijelijke taak de viering van zulke ſnoevende aanſchrijvingen van zeer overdreven zegepralen voor de predikanten was, die niet met heilige waarheid en geweten willen ſpotten. Mogt men daarom den gezegenden ommekeer van zaken maar ſteeds met den regten ernst en zielverheffing tot den almagtigen Verlosſer vieren!

VERT.

franken verleent. De heer BIENAIMÉ was een vrolijk en levendig man, die mij steeds dierbaarder werd, omdat hij eene zeer groote hoogachting jegens onzen koning voedde, en eene buitengewone deelneming betoonde in deszelfs toenmaligen toestand. Hij was een tijd lang als Emigrant uit *Frankrijk* gegaan, en daardoor ook met *Duitschland* bekend geworden. Zijn oordeel was onpartijdig en vrij, en ik beklaag mij, dat ik hem zoo laat ontmoette. Had zijn voordragt minder regelmatigheid, de stijl minder kunst, zoo was dezelve toch warm, hartelijk en praktikaal, alhoewel niet zonder eene streek van die manier, die wij ook in *Duitschland* bij vele Roomschgezinde geestelijken gewoon zijn. Ik hoorde hem op het feest der H. ANNA, de moeder der maagd MARIA. Veel vernam ik van deze geschiedkundig zeer onbekende heilige, hetgeen mij ten eenemaal nieuw was. Zij werd als kind en maagd, als gade en moeder geschilderd, en in deze betrekkingen als model voorgesteld. De man, ten eenemaal vol van zijn onderwerp, geleidde ons in haar huisselijk leven, sprak veel van de verzoekingen, die haar inzonderheid in hare jeugd hadden omringd, en hoe kloekmoedig zij aan alle wederstand had geboden. Dit werd zeer opwekkelijk en verstaanbaar, daarenboven met groote levendigheid van uitdrukking voorgedragen en met sterke gebaren vergezeld, waarbij ook het meermalen afnemen en weder opzetten van het zwarte kapje bij het noemen van een' heiligen almede zijne uitwerking deed.

Ik nam mij voor, om bij den wakkeren man bij de eerste gelegenheid naar zijne *bronnen* te onderzoe-

zoeken, maar hij kwam mij zelf voor, daar hij zijne leerrede ongeveer met de volgende woorden ſloot: „ Miſschien, lieve Christenen, zult gij vragen, van waar ik dat alles, wat ik van de heilige van dezen dag heb verhaald, wete, aangezien zelfs de vaders der oude kerk ons ſlechts zeer weinige berigten daarvan hebben nagelaten. Bedenkt echter het volgende wel! Het had God behaagd, deze ANNA uit te kiezen, om de moeder der allerheiligſte maagd te worden, en deze zonder zonden bij haar te doen geboren worden. Zou zulks wel gebeurd zijn, als Hij niet vooruit had gezien, dat zij van hare eerſte kindschheid af een voorbeeld van alle deugden in elke betrekking van haar leven zijn zoude? Gaat derhalve nu henen, gij kinderen, gij maagden, gij vrouwen, moeders; weest gezind, handelt en ſtrijdt even als de H. ANNA, dan zal de viering van dezen dag u tot zegen verſtrekken (*).” — Welnu — wat kon men daartegen inbrengen?

Zon-

(*) Het was ten minſte eene veel verſtandiger wending, dan die, welke ik op dergelijk eene wijze voor vele jaren van eenen zeer beminden Evangeliſchen predikant te *Berlijn* mij herinnerde, gehoord te hebben. Ook hij verhaalde zijne gemeente op het kersfeest, hoe men uit de overleveringen der kerk vele dingen van de *moeder* der maagd MARIA wist; namelijk, dat zij reeds vroeg met hare dochter vlijtig in de boeken des Ouden Verbonds gelezen, en haar dus ongevoelig op hare hooge beſtemming opmerkzaam gemaakt had. „ En” — ging hij voort — „ wat mag zij wel inzonderheid daartoe uitgekozen hebben? Ik *twijfel niet*, of het zal den pro-

feet

Zondag tegen den avond vond men altijd vele menſchen voor de ſtad en in de dorpen, ook wel ginds en elders muzijk en dans. Nogtans werden des namiddags de *vespers* ook vlijtig bezocht. Ik had zelfs van de uitwendige godsdienſtigheid hier naauwelijks zooveel verwacht. Evenwel meenden de geestelijken, dat het daarmede nog lang niet weder zoo ſtond, als men het vóór de omwenteling gewoon geweest was. Het minst verzuimde de vrouwelijke kunne mis en leerrede.

Eene Zielmis. Begrafenis. De Pastoor van St. Genevieve.

Het was zes ure des avonds. Men luidde in de kerk *St. Laurent*. Ik vroeg naar de reden. „*Nous avons Lundi. C'est la benediction.*" Ik zag jong en oud uit de huizen komen en volgde de menigte. De kerk werd gevuld uit alle ſtanden. Een der voorzangers onderrigtte mij, dat de *misdienst voor de overledenen* werd gehouden. „Men bidt daar," zeide hij, „tot God voor de arme zielen in het

va-

feet JEZAIAS geweest zijn. En in dezen profeet? *Ik twijfel volſtrekt niet*, of zij zal het *zevende* hoofdſtuk het naarſtigſte met haar gelezen hebben."

vagevuur." — „Nu" — antwoordde ik den goedhartigen man — „dat is althans menschlievend. Immers het doet ook in dit leven den bekommerden goed, als goede menſchen zich voor hen beijveren." — Er waren juist brieven aangekomen, die meldden, van hoe vele zijden men belangſtelling in ons had betoond.

Het gezang des priesters, zangers en der koorjongens was tamelijk onverſtaanbaar. Ik hoorde ſlechts de gedurige herhaling van *Dominus vobiscum*, en het antwoord der gemeente *et cum ſpiritu tuo*. [Men ſpreekt gelijk bekend is, het Latijn in *Frankrijk* nog meer ſlepend uit, b. v. *us* als *uus*, nogtans maakt het nog meer verſchil bij de Duitſchers, bij welke men *us* als *oes* uitdrukt.] De dienst mag welligt een kwartieruur geduurd hebben, toen men eene doodkist binnendroeg en in het midden der kerk plaatſte; er vóór eenige koorjongens met kruiſen, zwart gekleede vrouwen met kaarſen aan hare zijde; twee geestelijken in witte koorhemden aan het hoofdeneind der doodkist. Men zong en las de zielmis. De vergadering las in hare gebedeboeken en ſtemde ſlechts in de dikwijls wederkeerende ſlotwoorden: *In ſaecula ſaeculorum, Amen!* Aldus wordt dezelve bij elk lijk, voor eenen armen even als voor eenen rijken gehouden. Maarſchalk DUROC's moeder ſtierf, terwijl wij aldaar waren. De lijkſtaatſie was prachtiger, de gebruiken daarentegen dezelfde.

De overledene was een doodarm man. Men beurde de kist op. Bloedverwanten vergezelden dezelve naar het kerkhof voor de ſtad. De eenige zoon, een knaap, dien men achter de moeder leid-

 de,

de, fmolt weg in heete tranen. Ik volgde den trein met diepe aandoening. — Ik gevoelde mij zoo eenzaam onder louter vreemde menfchen, en zoo ernftig zweefde mij voor den geest, wat elken dag ook ons lot kon wezen. Ons zou geen zoon hebben kunnen volgen.

Het uit den mond der geestelijken dof klinkende *Requiem aeternam dona illis*, werd alle honderd fchreden tot aan het graf herhaald. Gedurende het nederlaten prevelde men gebeden. De knaap was buiten zich zelven. Een klein gefchenk verftrooide het kind. De lieden verwonderden zich en prezen de milddadigheid van eenen vreemdeling. Hoe gemakkelijk was het toch hier, om dank in te oogften. Toen de doodkist met aarde bedekt was, verwijderde zich een gedeelte van den trein. Velen echter bleven achter, en rondom zag men op de graven knielende en fchreijende menfchen van elken ouderdom en geflacht. Zij gedachten de dooden, die onder de zoden rustten, met luide en ftille gebeden. Het was een door de nieuwheid roerend gezigt. Ik wenschte aan onze begrafenisfen, in plaats van het luidruchtig dikwerf zoo onwaardig gedruisch des volks en der jeugd, flechts iets van deze rust en kalmte toe. Hetgeen er van dwaalbegrippen mede gemengd mogt wezen, hinderde mij niet. Ik hield mij aan de gemeenfchappelijke gevoelens, waarin de menfchen allerwege overeenftemmen.

Iets zeer gelijkends bejegende mij op eenen anderen dag op het land. Wij hadden kennis gemaakt met eenen zeer achtenswaardigen man, den pastoor van *St. Genevieve.* Hij was het ware tegenbeeld van eenen anderen landpastoor, bij wien ons

de vader van onzen gastheer op eene wandeling toevallig had gebragt. Was deze zigtbaar in den ſtroom van een morſig huisſelijk leven verzonken, niets dan een twaalfſtal oude boeken en eene perſoon, die hem oom noemde, om zich hebbende, zoo vonden wij bij den heer RENARD eene ruime goed gemeubileerde woning, eene keur van zeer goede werken, en in zijne zuster eene aangename gastvrouw. Hij was juist bezig, een paar jonge lieden uit het dorp te onderwijzen. Zij werden voorbereid tot het *ſeminarium* te *Nancy*, en lazen juist de *Georgica* van VIRGILIUS. De heer RENARD kon over het goede en gebrekkige van het *ſeminarium*, inzonderheid echter nopens de verſchrikkelijke voorvallen van vroegere tijden, des te naauwkeuriger opheldering geven, hoe meer hij zelf had geleden, en hoewel nog ſteeds in eenen zekeren welſtand levende, echter eene der rijkelijkst bedeelde parochiën verloren had. Daarbij waren beide broeder en zuster het beeld der kalmte, die de zeeman geniet, als hij, na ontzettende ſtormen, eene haven heeft bereikt.

St. Genevieve, anderhalf uur van de ſtad, ligt op eenen berg, die — ſchier nog hooger dan de *Mousſon* — de ganſche omſtreek beheerscht. De zeer goed onderhoudene kerk is het hoogſte punt. Digt bij de hoofddeur, bij den muur, was een altaar van ſteen en zoden opgerigt. In plaats van ſchilderijen had men een' zodenwand bij het altaar opgebouwd, aan welken, tusſchen het frisſche groen, drie tot vier rijen doodshoofden, deels nog met verrottend vleesch en huid bedekt, maar met bloemen, linten en ſtrikken opgeſierd, een afſchuwe-

welijk gezigt opleverden. „ Hemel!" — zeide ik tegen den *curé* — „ hoe kunt gij dat verdragen? Zou men deze verſchrikkelijke beeldtenisſen der verwoesting, ſchoon zij ons ook allen mogen verbeiden, niet uit zijne oogen verwijderen; niet wat der aarde toebehoort, haar zeer ſpoedig wedergeven; daarentegen, in ſtede van den afkeer tegen de verrotting zoo afzigtelijk te vermeerderen, niet veeleer door het opſieren der rustplaaatſen met bloemen en kranſen, ſlechts herinneren, dat uit ſtof en ſlijk een nieuw volmaakter leven kan verrijzen?"

„ Men moet blijde zijn" — hervatte de heer RENARD — „ dat de menſchen weder ernſtiger zijn geworden; dat zij weder de knieën voor God buigen en de gedachte aan de eeuwigheid niet meer in die mate wordt verdreven, als ten tijde, toen men al het heilige met voeten trad, zelfs toen nog, toen het weder *vergund* werd in God te gelooven."

Gedurende onze geſprekken was de avond onverwachts gevallen, en de priester moest zich voor eene begrafenis gereed maken. Een nog kloeke handwerksman was geſtorven, en had eene weduwe met vier kinderen in groote armoede nagelaten. De geestelijke kenſchetſte hem wegens zijne regtſchapenheid door alle plegtigheden der zielmis, die ik ook met mijn gezelſchap bijwoonde. Reeds in de kerk waren de vier kinderen zoo buiten zich zelve, dat men moest vreezen, dat zij in ſtuiptrekkingen zouden vallen. Zoo was het ook bij het graf. — In het oogenblik, toen men de kist nederliet, ſcheen de laatſte zonneſtraal in al de betraan-

traande oogen, die om het graf ſtonden, of ook hier weder op de graven *hunner* dooden knielend baden. Daarop werd de hemel met het heerlijkst avondrood overtogen. Toen de vurige gloed van lieverlede verbleekte, ſtond de maan met hare zilveren ſchijf boven ons, en toen wij den berg afklommen, lag het geheele landſchap allerverrukkelijkst in eenen blaauwen nevel voor onze voeten uitgebreid. Maar nog in de verte hoorde men het gejammer van vrouwen en kinderen. Over het geheel had ik dikwijls gelegenheid, om de oorſpronkelijke levendigheid van het Franſche volk, zoowel in droefheid, als in vreugde, bij de gematigdere uitdrukking van het onze te vergelijken.

Wij genoten nog lang den bijzonder ſchoonen avond. Toen wij onze woning weder bereikt hadden, verhief zich ſpoedig een rumoer op ſtraat, als een oploop bij brand. Men meende er was brand in *St. Genevieve*. Maar weldra kwam het berigt, dat men ſlechts den ſtroozak van eenen overledenen verbrandde. Ook dat is eene eigene gewoonte in de Franſche dorpen. Men geeft, als het lijk begraven is, de ſtroomatras, waarop de perſoon geſtorven is, over aan de vlammen.

Ik had den weg naar huis met onzen doorgaans zeer vrolijken vriend den heer VON MADEWEIS gemaakt, en aan hem beſpeurd, hoe hij, van alles wat wij gehoord en gezien hadden, in de ziel getroffen, en, gelijk levendige geſtellen het gemakkelijkſte van vrolijkheid tot droefheid overſlaan, in eene ſtille weemoedigheid was verzonken. Na een buitengewoon ſtilzwijgen, ontſproot van lieverlede uit de indrukken, welke de dag bij

ons achter gelaten had, een ernſtig geſprek over de beſtendige afwisſeling van geboren worden en ſterven van het menſchelijk geſlacht, terwijl zonnen en manen, ſteeds dezelfde blijvende, naar onveranderlijke wetten hare banen ongeſtoord doorloopen, en bewusteloos in dezelfde heerlijkheid over dagen van blijdſchap, zoowel als over dagen van kommer, van bloed en van tranen op- en ondergaan. Vol van deze beſpiegelingen, ſchreef ik nog des avonds eenige van deze gedachten op, en droeg dezelve op aan den vriend, wiens ſtemming dezelve had doen ontſtaan. Misſchien treffen dezelve ook hier menig hart, hetwelk voor ſoortgelijke aandoeningen niet onvatbaar geworden is.

Ik zie hem wel, dien vloed van tranen,
Die u het helder oog ontrolt,
Toen men den doodenheuvel ſloot
En om het graf, dat, ach! den vader moest bedekken,
De diepe ſmart de handen wrong;
Terwijl in purperglans, aan andre horizonten,
Om eenen nieuwen morgen daar te wekken,
De avondzon ter kimme zonk.

Geroerd als gij, ſtijg ik den wijnberg af;
Wij zien elkander aan en zwijgen angſtig.
Des aardſchen levens droevig beeld
Ligt als in neveldamp voor onzen blik ontvouwd.
Van luister der natuur omtogen,
Blijft onze borst voor vreugde toch geſloten.
Bij hare ſtille majesteit,
Verſchijnt de mensch ons ſlechts in onrust, zorg en ſtrijd,

Hoe,

Hoe, als hij niet verwelkt reeds in de lente,
De zoon des ſtofs zich pijnigt, kwelt en martelt,
Hoe blind hij door het leven treedt,
En van zijn loopbaan niets begrijpt.

Om 't ſchitterend bezit, om 't ſchaduwbeeld der eere,
Zwerft hij door land en woeste zeeën.
In 't zweet des aangezigts, in hutten, op den troon
Zoekt hij naar rust, tot hij, ten loon
Van duizend doorgezwoegde ſtonden,
Des onſpoeds en der rouwe wonden
In 't onbevredigd harte draagt
Die bloeden, tot het niet meer ſlaat.

De zoon zinkt met zijn' vader in de aarde,
Hij ziet het aan, maar acht het niet.
Hij ſtreeft, hij zwoegt, hij bouwt, breekt af,
Wat hij reeds bouwde, en denkt, dat het nooit op zal houden.
De aarde tooit met bloemen haren ſchoot;
Hij grijpt er naar, en trekt het lot des doods.
Bij 't vreemde graf knielt hij heden rustig neder;
Daar zinkt het onder hem, en hij, een kwijnend loof,
Hij wordt, eer hij het denkt, ras eene hand vol ſtof,
En keert hier nimmer, nimmer weder.

Zij echter, welker ſtraal het wereldruim doordringt,
Die gloeijend daar in 't westen nederzinkt,
Verbergt zich uren ſlechts, de koninklijke zonne,
Koelt haren heeten vlammengloed

In 't zilvervocht der ſtille zee,
Roept dan tot nieuwe levensvreugde,
Dit halfrond bij haar wederkomst,
Zelf eeuwig jong en eeuwig ſchoon;
De duizenden die voor ons waren,
Zij allen hebben haar in deze pracht aanſchouwd,
Voor 't nageſlacht ſchijnt zij nog honderd duizend jaren
Rustloos in vaart; — zal zij ooit ſtille ſtaan?

„ Dit is het," zegt gij, vriend, „ dat mij die ſmart doet lijden!" —
O denk: *haar* ſchiep die Magt, *ons* ſchiep die eeuwge *Liefde*,
En uit der wezens oneindige reeks
Trad toch 't gelukkigſte de verheven mensch voor 't licht.
De arme, dien zij ſchreijend daar begraven,
Ontving, als wij, der Godheid hoogſte gaven.
Heeft ook de ſmart in hem gewoeld,
Dan heeft hij, zich bewust, ook vreugde en lust gevoeld.
Heeft hij gedwaald, heeft hij misgrepen,
Dan heeft hij toch gedacht, zelfs dwalend vrij gekozen.
Vaak als de zonnegloed hem des middags had gedrukt,
Heeft hem, *of* ochtenddauw, *of* avonddauw verkwikt.
In *dezer* zonne zachte ſtralen
Heeft hij als kind geſpeeld, als knaapje zich verheugd;
Zij heeft op zijnen bruiloftsmaaltijd
De lieve rozen voor hem heen geſtrooid.
De kindren, die daar klagend ſchreijen
Zij waren hem tot troost, zelfs in de bangſte dagen.
Noemt gij *dat* leven zonder goed,
Wien God het hoogſte goed, der liefde heil vergunt?

De

De zon, hoe luisterrijk zij ſchittert,
Hoe heerlijk zij der wolkenzoom mag tooijen,
Des hemels groote Koningin:
Toch dient zij ſlechts der magt van blinde elementen;
Haar drijft, als ons, niet eigen zin.
Niet minnen kunt gij haar, niet achten;
Blind volgt zij eeuwig hare wetten!
Zij deelt en dood en leven uit,
Gehoorzaam volgend de natuur,
Geluk den verhoogden, brengt kommer den armen,
Voelt zelfs van vreugde niets, niets ook van lijden.

Wat ginds het graf ook mag ontvangen,
Wat rottend opgelost verſtuift,
Niet dat was ooit dat minnende verlangen,
Waardoor ons hart geweldig klopt.
Neen, wat ooit menſchen doet juichen of treuren,
Wat peinzend den boezem met hoop kan vervullen
Dat is de *geest!* Dien begraaft men toch niet,
Hij gaat onder, gaat op, als 't zonnelicht.
En heeft hij deze aardſche loopbaan voleindigd,
Dan ſtijgt hij ontbonden met blijdſchap ten hemel.
Wat hier men ons roofde van 't aardſche geluk,
Dat geeft ons de toekomst eens dubbel terug.

Dus vriend, laat uw oog dan geen tranen ontrollen!
Zie daar de vreedzame maan, zie gindſche vriendlijke ſter
Zij lichten *hem* voor, zoo als *ons!* Voor geesten is niets meer ver.
Dus laat ons vrolijk de dierbren gedenken!
En zien wij hen hier niet, dan zien wij hen boven
En wonen met hen op de vriendlijke ſter.

Nieu-

Nieuwe Kennismakingen.

Allengskens breidde zich de kring van onze bekenden al meer en meer uit. Niet zeer lang na onze aankomst bevond zich een heer GUZMAN bij ons, voormalige prefident van een geregtshof, welke hier ftil van de matige overblijffels zijns vermogens en gefcheiden van zijne echtgenoote, eene ijverige gemeenebestgezinde, — leefde, eene aardige boekverzameling bezat, en dikwijls ons door raad en daad van nut was. Dewijl hij des noods verftaanbaar Hoogduitsch fprak, was hij ook voor den majoor, die geen Fransch verftond, een aangenaam gezelfchap. Wij hebben, daar hij overal bekend is, onder zijne leiding verfcheidene fabrijken bezien, bij eenen heer JAQUINOT eene uitmuntende broeikas gevonden, en werden ook door hem in eene even vriendelijke, als befchaafde, Joodfche familie ingeleid.

Aldaar waren eenige Joodfche kooplieden, die bij hunne Christelijke broeders juist niet zeer bemind fchenen te zijn. Ik heb eens een zeer levendig tooneel op het ftadhuis bijgewoond. Een Jood was opgeroepen, om zijn aandeel aan de kosten van het groote *Sanhedrin*, hetwelk NAPOLEON juist, zonder evenwel zijn oogmerk te bereiken, te *Parijs* tot ftand gebragt had, te betalen. Aangezien hij altijd achterftallige fchuld had overgehouden, zoo zocht hij ook, bij zijne ondervraging, weder

der nieuwe uitvlugten, waardoor zich de *Maire* tot eene ſcherpe aanſpraak genoodzaakt zag, waarin hij hem inderdaad met veel nadruk oplettend maakte, hoe hij en zijns gelijken hier ſchier allen anderen het brood ontnam, doch, als het op de betrachting van pligt aankwam, zelfs in eene belangrijke zaak voor zijne eigene natie, ſteeds de nalatigſte was. Het groote *Sanhedrin*, meende echter de Jood, kon hem weinig ſchelen, en hij liet zich ſlechts met grooten tegenzin overhalen, om toe te ſtemmen, wat hij ſchuldig was.

De familie LION ſcheen echter, naar ons oordeel, eene zeer gunſtige uitzondering hierop uit te maken. Dezelve bewoonde een aardig buiten bij de ſtad. Eene bijzonder zorgvuldige opvoeding der kinderen was het oogmerk der ouders. De moeder, eene zeer verſtandige vrouw, toonde overal een deelnemend en opregt hart. De zoon was een tijd lang op het *lyceum* te *Nancy* geweest en het geſprek met hem toonde kennis en vernuft. Eene groote vooringenomenheid voor dicht- en toonkunst was ſchier de heerſchende ſmaak des huizes. De oudſte dochter ſpeelde en zong. Daarenboven had zij veel liefhebberij in de Duitſche taal, waarvan zij iets verſtond, vooral in Hoogduitſche dichters. Ook bij haar vond mijn SCHILLER veel bijval. Onderſcheidene ſtukken waren ſpoedig van buiten geleerd, en reeds, na verloop van eenige weken, toonde zij mij eene gansch niet mislukte vertaling van den *Handſchoen* en *den Ring van Polycrates.* In de jongere dochter van dertien jaren ſchenen zich uitſtekende talenten te ontwikkelen. De zoon bezong de naamdagen van zijne zusters. Ik hoorde

op

op zekeren dag, dat het de avond was vóór zulk een familiefeest en vond hem peinzend met ſterke ſchreden op- en nedergaan. Op mijne vraag: „ waarover hij nadacht?" was terſtond het antwoord van den jongen vrijmoedigen Franschman gereed: „ *Le coeur parlera, mais c'est pour animer ma verve.*" Wij konden naar den wensch der familie ons bezoek niet dikwijls genoeg herhalen, ook om den rijkdom der kostelijke fruit met hen te deelen.

De beſchaving in de familie van den generaal LA COSTE, wiens gemalin gedurende zijne afwezigheid bij het leger, hier bij hare moeder woonde, had eene andere wijziging. Bij het eerſte bezoek viel het geſprek onder anderen op de *Corinne* en *Delphine* van mevrouw VAN STAEL. Men ſprak van beide werken met groote achting. De *Corinne* werd als kunstwerk het hoogſte geſchat; evenwel *Delphine* ſprak meer tot het gevoel. De vergelijking met de voortbrengſels van mevr. DE GENLIS viel natuurlijk zeer ongunſtig voor deze uit. Des te warmer voorſtandſter vond hier onze LAFONTAINE. Zij kende alles, wat van zijne werken vertaald was, en beklaagde zich, dat men van ſommige, die ik juist opnoemde, nog geene overzetting had. Hoeveel er ook op hare *aesthetiſche* beſchouwingen aan te merken viel, — zoo bleef het toch zeer ſtreelend, om *vrouwen* met zooveel ſmaak te hooren ſpreken (*) over hetgene zij ge-

(*) Over het geheel, geloof ik, dat zulks bij ons minder opzien en verwondering zou baren; daar het mij voorkomt, dat de vrouwen en meisjes in ons land doorgaans

gelezen hadden. Het waren niet ſlechts die oppervlakkige oordeelvellingen, zoo als men ze dikwijls hoort, dat het fraai, onderhoudend, treffend, zelfs wel goddelijk is. Zij poogden zich zelve rekenſchap te geven, waarom zij het zoo gevonden hadden. Juist dit ſtreven naar verlichting is echter, mijns bedunkens, het zekere maar zeldzame kenmerk eener *hoogere vrouwelijke* beſchaving. Ook de Duitſche letterkunde was haar niet vreemd; zij ſchenen van onze eerſte dichters zelfs meer te weten, dan een huisvriend, dien zij, wel is waar, als eenen kenner roemden, maar die nog weinig verder, dan het tijdvak van GELLERT, ſcheen gevorderd te zijn.

Bij een tweede bezoek, waarbij ik de gemalin des generaals alleen vond, werd, nadat de opvoeding der kinderen afgehandeld was, het geſprek weder *aesthetiesch*. Zij ging nog dieper dan den eerſten keer in het voorſtellen van ſommige vragen: b. v. „ Of het *ſchoone* in de redeneerkunde zoowel als in de beeldende kunſten van het *zedelijke* kon afgeſcheiden worden, en of eenig kunstwerk, waaraan de *zedelijke bevalligheid* ontbrak, *volkomen* genoemd konde worden ?" Dewijl zij dit ont-

ken-

gaans meer beſchaafd zijn, dan in *Duitschland* en aan veler opvoeding ook nog meer ten koste gelegd wordt. Nogtans moet ik tevens bekennen, dat men onder de vrouwen in hoogere en deftige burgerlijke ſtanden ook daar veelal eene zeer bevallige beſcheidenheid ontmoet, welke dikwijls veel belezenheid bezit, zonder er mede te pronken.

VERT.

kende, poogde ik, blootelijk om het gefprek des te meer levendigheid bij te zetten, het tegendeel te verdedigen, en de *waarde der kunst* van het *zedelijke* te fcheiden. Zij voerde mij een voorbeeld er tegen aan — noemde Franfche dichters, wier talent wij konden bewonderen, maar dikwijls flechts zoodanig, dat wij ons moesten bedroeven over deszelfs aanwending op voorwerpen, waarover elke lezer van zuiver gevoel moest blozen. „ Gij zult" — voegde zij er bij — „ naar *Parijs* gaan, het *mufeum* bezigtigen, en mij aldaar ongetwijfeld bij den aanblik der groote werken der kunst gelijk geven. Ook gij zult, zoo als het nog onlangs mijn geval was, van den *Apollo van Belvedere* niet kunnen wegkomen, in wien het *goddelijke* in den *mensch* zich zoo verheven voor het oog vertoont. Gij zult u echter ook onwillekeurig afwenden van vele fchilderijen, in weêrwil van den roem der kunstkenners." — Wie zou niet gaarne de hooge achting voor het zedelijke in deze geestrijke vrouw eerbiedigen, offchoon zij ook minder gelijk mogt hebben?

Ik had deze kennismaking te danken aan eenen toenmaals nog jongen arts, den heer TOUVENEL, die mij nog onlangs fchriftelijke bewijzen heeft gegeven van zijn welwillend aandenken en zijne dienstvaardigheid. De gemeenfchappelijke belangftelling in de fraaije letteren, waar hij zich ook mede onledig hield, had ons, bij eene toevallige ontmoeting, naauwer verbonden. Hij werd mij ook nuttig met betrekking tot de taal, en als ik fomtijds beproefde, om Hoogduitfche gedichten voor hem in het Fransch te vertalen, dan leerde ik altijd uit zijne

ver-

verbeteringen, maar bleef ook niet in gebrekken, hem, zoo mogelijk te overtuigen, hoe dikwijls juist het krachtigste en nadrukkelijkste der *Duitsche* zegswijzen, in de vaak zoo breedvoerige en wijdloopige Fransche spreekmanieren verloren ging, waartoe thans zelfs de beste overzettingen van de tooneelstukken van SCHILLER op elke bladzijde de bewijzen opleverden. Hoeveel meer komt ook daarin de geest van onze taal met het Engelsch overeen!

Inwijding der Kerk te Nancy.

(Uit het dagboek.)

Drie van ons hebben dezer dagen een waagstuk ondernomen, en het is gelukkig afgeloopen.

Mondelinge berigten, dat binnen kort te *Nancy* eene aan de Protestanten afgestane kerk plegtig ingewijd zou worden, bevestigde het *Journal de la Meurthe* (*) eenige dagen vroeger. Ook spraken alle, van daar komende, reizigers zeer veel van de groote toebereidsels, en het was op zich zelven reeds uitlokkend genoeg, om in weinige uren eene der fraaiste steden van *Frankrijk* te zien, en daarenboven eene zoo merkwaardige plegtigheid in een Roomsch land te kunnen bijwonen. Maar — wij wa-

(*) *Nancy* is de hoofdstad des departements *de la Meurthe*, hetwelk zijnen naam ontleent van die rivier.

waren gevangenen, en onze opziener de heer NICOLAS kon des te minder verlof geven tot eene reis, daar de prefect van *Nancy*, de heer MARQUIS, wien ik mijnen wensch, om kleine reizen in het departement te doen, schriftelijk bekend maakte, mij, wel is waar, beleefd, maar toch weigerend had geantwoord (*). Dit deed ook onze vrienden

(*) *Il me seroit* — schreef hij — *extrêmement agréable, de pouvoir accueillir la demande, qui est l'objet de la lettre que vous m'avez fait l'honneur de m'addresser le 2 de ce mois: mais je n'en ai pas le droit.*

Vous avez été, monsieur, ainsi que les quatre personnes de Halle, qui partagent dans ce moment votre sort, dirigés sur la ville de Pont à Mousson, qui vous est donnée pour prison sur votre parole d'honneur. *Il m'est simplement recommandé de tenir la main a l'exécution de cette mesure, mais il ne m'est pas permis de la modifier; l'autorité qui l'a prescrite, ou le ministère de la police générale peuvent seuls le faire. Je vous engagerais donc à solliciter du ministère de la police générale la permission que vous me demandez, si je n'avais lieu de penser, que sous très peu de jours je recevrai la reponse sur la petition que vous lui avez déjà présentée pour obtenir l'autorisation de vous rendre dans la capitale de l'empire. Si elle vous est accordée, il vous sera vraisemblablement facile ensuite, et à Paris même, de faire agréer par ce ministère le désir, que vous auriez de parcourir à votre retour, les differents lieux que vous indiquez. Dès que la decision que j'attends me sera parvenue, vous pouvez être assuré que je m'empresserai à vous en faire donner avis.*

J'ai l'honneur de vous saluer avec la plus parfaite considération.

MARQUIS.

Dat

den VON HEYDEN en KEFERSTEIN besluiten, om den wensch te laten varen.

Ondertusschen had de heer GUZMAN ons onder de hand verzekerd, dat de *Maire* wel te kennen gegeven had, dat men slechts niet moest vragen, en korte uitstapjes kon men wel door de vingeren zien. Ook waren wij niet onkundig gebleven, dat Pruis-

Dat is: Het zou mij bijzonder aangenaam wezen uw verzoek te kunnen toestaan, vervat in uwen brief, met welken gij mij den 2den dezer vereerd hebt: maar ik heb daartoe het regt niet.

Gij, mijnheer, zijt, zoowel als de vier personen van *Halle*, die tegenwoordig een gelijk lot met u deelen, bepaaldelijk gezonden naar de stad *Pont à Mousson*, *die u tot eene gevangenis is verleend op uw woord van eer.* Mij is slechts opgedragen, om de uitvoering van dezen maatregel te handhaven, maar het is mij niet vergund denzelven te wijzigen; zulks kan alleen of de magt, die denzelven heeft voorgeschreven, of het ministerie van algemeene policie doen. Ik zou u dus raden, om bij het ministerie de vergunning te verzoeken, welke gij van mij verlangt, wanneer ik reden heb om te denken, dat ik binnen weinig dagen antwoord zal ontvangen op het aanzoek, hetwelk gij reeds gedaan hebt, om vrijheid te verkrijgen, ten einde u naar de hoofdstad des rijks te begeven. Indien zij u verleend is, zal het u vervolgens niet moeijelijk vallen, om, zelf te *Parijs*, de begeerte vervuld te zien door dat ministerie, om bij uwe terugkomst de onderscheidene plaatsen aan te doen, welke gij opgeeft. Zoodra mij het besluit, hetwelk ik verwacht, zal toegekomen zijn, kunt gij verzekerd zijn, dat ik er u onverwijld kennis van zal geven.

Ik heb de eer met de meeste hoogachting te zijn

MARQUIS.

Pruisſiſche ſtaatsgevangenen, waaronder ook de zoodanigen, die belangrijk waren van wege hunnen hoogen rang, zelfs een *incognito* te *Parijs* gewaagd hadden. Dit gaf ons moed, om naar *Nancy* te reizen. Het door den heer GUZMAN bezorgde rijtuig wachtte ons aan de poort.

Onze achterblijvende vrienden zonden het gebruikelijk billet van elken dag:

„ *Nous avons l'honneur de prevenir M. le Maire qu'il n'y a rien de nouveau parmi nous.*" d. i. (Wij hebben de eer mijnheer den *Maire* te doen weten, dat er niets bijzonders bij ons is voorgevallen,) voor ons vertrek naar het ſtadhuis.

De weg langs de kunſtſtraat, die van eene ten uiterſte ſchilderachtige landouw, maar ook eene menigte treurige herinneringen van de omwenteling, in verlaten abdijen, kloosters en verwoeste kasteelen van den ouden adel, omringd is, was binnen vijf uren afgelegd; wij waren tijdig aan de *Porte de Stainville*, waar de jonge DESISLE zoo heldhaftig ſtierf, en haastten ons naar de kerk, dewijl men ons zeide, dat op dezen dag, ſlechts op vertoon van intrékaarten, de toegang geoorloofd was.

De *anciens*, of opzieners der Evangeliſche gemeente, waren reeds in de ſacristy vergaderd. Onze paſſen noemden ons *Pruisſiſche officieren*. Daardoor was bijna ons ganſche plan in duigen geraakt.

Er werden op dezen dag in geheel *Nancy* en in de nabijgelegen omſtreek de feesten der overwinning van *Danzig* en *Friedland* gevierd. Men zeide ons met groote beleefdheid, „ dat men het onwelvoegelijk had gevonden, om de *Pruisſiſche* militairen, die

in

in menigte te *Nancy* in gevangenſchap waren, en voor wie feesten als deze noodzakelijk ſmartelijk moesten wezen, tot *zoodanig* een feest uit te noodigen. Er was derhalve beſloten, de muzijk, welke onderſcheidene hunner gewenscht hadden te hooren, den volgenden zondag nog eens te geven. Aldus had de kommandant, de generaal GILLOT bevolen, en wijl wij ons in dezelfde omſtandigheden met die heeren bevonden, zou men zich een verwijt op den hals halen, ingeval men met ons eene uitzondering maakte."

Daar ſtonden wij nu! — Hadden wij ons voor burgerlijke perſonen kunnen uitgeven, dan zou niemand aanmerking op ons gemaakt hebben. De heer GUZMAN deed, wel is waar, opmerken, dat wij uit *Pont à Mousſon* kwamen. Men bleef echter bij de weigering. Maar toen de eerſte opziener, de heer MULLER, den naam *Pont à Mousſon* hoorde, wendde hij zich eerst tot onzen landraad VON WEDELL, met de vraag, „ of hij misſchien ook den heer NIEMEIJER kende, die zich aldaar moest onthouden?" Ik had mij inmiddels, om vele vragen te ontwijken, eenigzins verwijderd, uit hoofde ik er mij veel te ſlecht in kan ſchikken, om eene vreemde rol te ſpelen. De heer VON WEDELL vond geene zwarigheid, hem ronduit te zeggen, „ dat ik zelf bij het gezelſchap was." In hetzelfde oogenblik ſtond de heer MULLER voor mij. De mij ten eenemaal vreemde man was zoo ontroerd, dat hij naauwelijks kon ſpreken, nam mij ter zijde, ſprak mij als Straasburger in het Hoogduitsch aan, en zeide: „ Mijn God! Gij hier! Door mijnen ſchoonvader, den conſistoriaal voorzitter PETERSEN,

 die

die uit *Straasburg* is gekomen, om onzen predikant heden te bevestigen, hebben wij eerst voor weinige dagen vernomen, wie die *monsieur* RIMAYER was (*), dien men in onze nabuurschap vervoerd heeft. Sedert dien tijd zijn wij allen in de grootste ongerustheid nopens u, en reeds voornemens geweest, om, namens onze gemeente, in deze dagen een gezantschap te zenden, om u onze diensten en ons vermogen, bijaldien gij u in eenige verlegenheid mogt bevinden, aan te bieden."

Nu was het noodzakelijk geweest, dat wij ons terstond aan de autoriteiten hadden laten voorstellen, die elk oogenblik verwacht werden, en ik had moeite genoeg, om den braven man aan zijn verstand te brengen, dat hij zich volstrekt niet moest houden, als of hij mij kende, daar wij, als wij niet verantwoordelijk worden, ja zelfs de beambten in verlegenheid brengen wilden, het strengste *incognito* moesten bewaren. Hij stemde zulks ongaarne toe. Zijne bezigheid riep hem van ons. Weldra

(*) Het *Journal de la Meurthe* had in de aankondiging van onze komst, bijna alle onze namen deerlijk verminkt, zoo als zulks in *Frankrijk* zeer gewoonlijk is. Dezelve luidde letterlijk aldus:

„ *Le* 16 *du courant arrivèrent à* Pont à Mousson *et y tiendront prison* 5 *individus de* Halle *en Prusse; savoir* DE HEYDEN *major du régiment* DE RENOUARD; — DE WEYDELL *conseiller provincial*; — DE MALVAIZE *directeur de la poste aux lettres*; — KEFFERTEIN *magistrat de* Halle; — RIMAYER, *professeur en theologie*, *qui ont été arrêtés à* Halle, comme accusés d'avoir entretenu des intelligences avec le roi de Prusse."

dra zouden wij hem wederzien. Wij ontvingen nu terſtond intrékaartjes voor eene der beste *loges* digt bij den kanſel, waar wij te gelijk de geheele kerk konden overzien.

Langzamerhand vergaderden alle ambtenaren in hunne ſtaatsuniformen. Elk afzonderlijk werd eenigzins theatraal met trompetgeſchal ontvangen. Ook werd het ruim en het koor der kerk met eene groote menigte menſchen gevuld. Na een kort orgelſpel, maakte de voorzitter PETERSEN, voor het altaar, waarop men alle heilige vaten geplaatst zag, de vergadering bekend met het oogmerk van den dag; keerde zich daarop tot den jongen predikant BOISSARD, deed hem aanwijzing zijner pligten, en toen hij geëindigd had, werd het keizerlijk beſluit bij de opening van een Proteſtantsch godsdienſtig geſticht door eenen burgerlijken beambte voorgelezen, waarop de predikant den eed aflegde. Daarop volgde de muzikale uitvoering eener Cantate, waarbij eene tenor- en discantſtem bijzonder uitmuntten. Na het eerſte gedeelte hoorde men de leerrede. Dat de voor den redenaar onvermijdelijke loftuitingen van den held van den dag ons minder bevielen, was thans inzonderheid zeer natuurlijk, daar hij zijne verdienſte met betrekking tot de vrijheid van godsdienstoefening prees, en tevens ſprak van de gevolgen van het beſpiegelend en zedelijk ongeloof. Maar daarentegen was het geheel in mijnen geest, hetgeen hij betuigde nopens de ongepastheid der uitdrukking van *verdraagzaamheid*. „ Daarvan kon thans niet meer de vraag zijn. *Verdragen* van de gevoelens van anderen, was ſteeds gegrond op de dwaling, als of eenig menſch

 het

het regt had, om diegenen, welke anders over den godsdienst dachten, *niet* te verdragen, en hun de vergunning, om God naar hunne beste overtuiging te dienen, als eene genade toe te ſtaan." Hoe dikwijls, dacht ik, hebben zelfs Evangeliſche ſchrijvers zich ſchuldig gemaakt aan het misbruik eener uitdrukking, die men reeds lang met de gepastere van *gewetens-* of *godsdienstvrijheid* had behooren te verruilen.

De plegtigheid werd beſloten met een gebed van den voorzitter voor het altaar, en het tweede gedeelte van de Cantate. De kerk is ſedert dien tijd het eigendom der Evangeliſchen, zonder onderſcheid der beide belijdenisſen. Eertijds behoorde zij aan de Praemonſtratenſer orde. Men begroette toenmaals het getal der ledematen op *vijfhonderd* (*).

De opzieners der over hare nieuwe kerk ten hoogſte verheugde gemeente, gaven aan de gezamenlijke beambten eenen luisterrijken middagmaaltijd, waarop wij nog eens ten dringendſte uitgenoodigd werden. Wij echter, beſtendig bedacht op het *incognito*, ſpoedden ons uit het gedrang in eene bijſtraat, en verkoelden ons in een eenzaam ver-

(*) Ingevolge van latere berigten, heeft de heer BOISSARD zijnen post tot het jaar 1809 waargenomen, en heeft toen het beroep naar *Parijs* aangenomen, waar hij als eerſte geestelijke en voorzitter van het conſiſtorie bij de Duitsch Franſche Lutherſche kerk ſtaat en in beide talen predikt, ook van den *tegenwoordigen* koning door het eereteeken van het legioen van eer onderſcheiden is. Hem is de heer CUVIER opgevolgd, en tevens als hoogleeraar aan het Roomsch Katholijk kollegie aldaar aangeſteld.

vertrek van den *Lion d'or*, van de juist op dien dag ſchier tot den hoogſten graad gerezene hitte. Zulke uitmuntende en daarbij zoo goedkoope ijsſoorten, meenden de kenners, hadden zij nog nimmer gevonden. Tegen den avond vonden wij onzen wagen voor de poort gereed, en kwamen zonder vertraging in ons *Pont à Mousſon* aan. Ongetwijfeld was ons uitſtapje den heer NICOLAS niet onbekend gebleven. Hij was echter vriendelijk genoeg, om er niets van te laten blijken.

Weinige dagen daarna verblijdden ons de heeren, die ons aanvankelijk de intrede hadden geweigerd, als of zij iets goed te maken hadden, met een bezoek. Wij deden, wijl zij hunne aanbiedingen van allerlei dienstbewijzen op de vriendſchappelijkſte wijze herhaalden, nieuwe ontdekkingen van groote deelneming en menschlievendheid in een ons vreemd land, en moesten hun ons woord geven, om, bij onze ſteeds gewenschte reis naar *Parijs*, eenen dag te *Nancy* te vertoeven.

Nog tegenwoordig leeft — volgens ſchrijven aan mij — de oudſte van hen de heer MULLER, in het genot van algemeene welverdiende achting, en heeft beſtendig reden, om zich over den gelukkigen bloei der gemeente aldaar te verheugen.

De 24ste Junij. Feestviering van JOHANNES *den Dooper.*

Mag hier een *ongewijde* treden
In 't heiligdom, dat u omvat,
Tot u, wiens oog, reeds lang verleden,
Zien mogt, wat God besloten had?
Maar in het rijk van onderzoeken
Is ieder wijsgeer onze vrind,
Het onheil drijft hem uit de hoeken
En 't blijkt, dat elk den broeder mint.

Het ware, goede, met het schoone
Is 't eigendom van geenen rang,
De vrijheidsgeest past *alle zonen*
Des lichts, wier doel is vrij van dwang.
Wat u gebruik of eed te zwijgen
Gebood, bewaar' getrouw uw mond,
Maar hier het feest met u te vieren
Vergunt mij gaarne uw schoon verbond.

Dit was het begin van een opstel, waarmede ik mijne reisgenooten bij het ontbijt op den morgen van den dag ontving (*), wiens viering zij als *vrijmetselaars* slechts in den geest bijwonen, maar des te zekerder zijn konden, dat de broeders te *Halle*, zoowel den afwezigen *grootmeester*, als

(*) Hetzelve is als aanhangsel gedrukt in mijne *Akademischen Reden und Predigten*, *Halle* 1817.

als de overigen flechts met des te meer geestdrift zouden gedenken. Het was zijn bestaan verschuldigd aan eene stille avondbespiegeling wegens den *heiligen* van den volgenden dag, waarvan mij steeds de zeer verhevene beeldtenis, zelfs naar de weinige trekken, die de Evangelische geschiedenis van hem behelst, voor den geest gezweefd had. Immers hij stond ook bijna aan het graf van zijnen staat; zag reeds „ de bijl aan den wortel gelegd" en deszelfs laatste pilaren verbrijzelen. Des te zekerder was het hem, dat, aangezien er van de *physieke kracht* niets meer te hopen, er des te meer op de *geestelijke* te rekenen, en van hare nieuwe opwekking, verlevendiging en versterking het heil alleen te verwachten was. De gansche geschiedenis leert immers, wat de rede en de zuivere wil vermag, als flechts, zoodra het met de *uitwendige* vrijheid voor eenen tijd gedaan is, de *inwendige* behouden wordt. Zelfs willekeurige geweldenaars hebben vrees en angst voor de stem der waarheid, en vereeren den moed, als deze het waagt zich voor hen te laten hooren. „ HERODES" — zegt de geschiedenis — „ *vreesde voor* JOHANNES. Want hij wist, dat hij een godvruchtig en heilig man was."

Aan deze en soortgelijke bespiegelingen wijdden wij ons ochtendgesprek op het JOHANNES-*feest*. Ook heeft de ondervinding immers acht jaren later bevestigd, hoeveel de ontwaking der zedelijke krachten kan te weeg brengen, en hoe luisterrijk zij den strijd tegen eene voor onoverwinbaar gehoudene magt heeft kunnen volhouden.

De

De Spanjaarden in Pont à Mousson.

Reeds federt het begin van Junij zag men verlangend het doortrekken van *Spaanfche* krijgslieden te gemoet. Het *Journal de l'Empire* meldde tegen het einde van Mei, dat NAPOLEON een hulpkorps van 27,000 man naar *Duitschland* trok, hetwelk onder het bevel van den generaal luitenant marquis DE ROMANA ftond, reeds in *Biskaije* en *Katalonië* ingerukt, en ten deele beftemd was, om *Hanover* te bezetten.

In het midden van Julij begonnen de doortogten der kolommen des legers, welke deze rigting hadden genomen. Aanvankelijk flechts voetvolk, ligt en flecht gekleed, gedeeltelijk morfig en onaanzienlijk, zonder paarden, wagens en bagaadje, van lieverlede beter gemonteerd en van fraaijer voorkomen. Eerst naderhand kwam de ruiterij. Nu ftroomde men van alle kanten toe, vooral om de beroemde *Andalufifche paarden* te zien. Naauwelijks herinnerde men zich eene foortgelijke overlading der ftad. Er was met name in ons logement een onophoudelijk gewoel, en er behoorde het herfengeftel der fteeds bedaarde, zedige en behendige FANCHETTE BEAUMONT toe, om aan de eifchen der vreemdelingen van 's morgens tot 's avonds, gepaard met vele vloeken, die *père* LA MONTAGNE er tusfchen inlaschte, te voldoen.

Hooggefpannen verwachtingen worden zelden bevredigd. Zoo vonden ook hier velen noch de men-

fchen,

ſchen, noch de paarden zoo fraai, als men zich die had voorgeſteld. Voor ons was het een zeer gelukkig toeval, om getuige van dit nieuwe ſchouwtooneel te wezen. Terwijl men in *Duitschland* zoo zelden reizende Spanjaarden ziet, zagen wij ons nu op eens van duizende dier merkwaardige natie omgeven, waarin ſpoedig daarop zulk eene zeldzame kracht zich ontwikkelen zoude, ja, die het zou wagen, hem, welke hen thans te hulp riep, kloekmoedig de ſpits te bieden. Ook van dit korps gingen immers reeds in het volgend jaar (1808) bij de 7000 man, het Franſche juk moede, door ROMANA geleid, naar *Engeland* over, en keerden, aldaar ingeſcheept, in hun vaderland terug, om den opgedrongenen koning te verdrijven en zich van NAPOLEON onafhankelijk te maken.

De mededeeling werd, wel is waar, door de wederzijdſche onbekendheid met de taal zeer verzwaard. Wijl elk regiment een' veldprediker had, zoo beproefde ik het wel, mij met eenige van hen in te laten: maar mijn Latijn verſtonden zij met moeite, en ſlechts één kende eenig Fransch. Hij had, wel is waar, op de hoogeſcholen van *Salamanca* en *Alcála* geſtudeerd. Desniettemin was het vergeefs, hem om eenige ophelderingen over den toeſtand dezer beroemde uiniverſiteiten te verzoeken.

Onder de hooge officieren vond men zeer beſchaafde mannen; zij waren ook meestal vriendelijk en voorkomend. Ik maakte kennis met den generaal JUSEPPE SALAZAR, eenen zeer beſchaafden militair, die mij gedurende eenige uren van zijne reizen, inzonderheid naar *Buenos Ayros* verhaalde. Het

meest

meest onderhield ik mij met den overften C. DE ST. ROMANA, eenen zeer welgemaakten hoogbefchaafden man, die verfcheidene dagen in ons logement in kwartier lag. Ik kon hem veel over *Hanover* zeggen, werwaarts hij zijne beftemming had, en hem van eenige adresfen voorzien. Ook met hem werd het gefprek weldra letterkundig. Hij kende de fchrijvers der beide natiën, en had zelfs eene menigte plaatfen uit Spaanfche en Franfche dichters in zijn geheugen. Als hij *Spaanfche* verzen opzeide, dan kon ik, wel is waar, flechts hier en daar iets uit de overeenkomst met het Latijn en Italiaansch raden, maar mij des te meer verlustigen in de welluidendheid dezer verhevene taal, die inzonderheid in rijkdom aan helluidende klinkers alle Europifche overtreft. Als hij langer had kunnen blijven, dan zou hij mij ten minfte het zuiver lezen hebben geleerd. Ongaarne vertrok hij. Hij fchonk mij nog bij zijn affcheid den catalogus van het *Mufeum* in de *Louvre*, welks fchatten ik in het vervolg, met deze aanwijzing in de hand, zoo dikwijls gezien en hem daarbij herdacht heb.

De inwoners der ftad, die met inkwartiering belast waren, verheugden zich voor het overige hartelijk, toen de doormarfchen ophielden. Aanvankelijk verleende hun wel het Spaanfche volksgewoel een aangenaam onderhoud. Men hoorde niet flechts dagelijks — hetgeen hier zelden gehoord wordt — eene bijzondere regimentsmuzijk, maar ook op de promenade werd dikwijls bij de *guitarre* gezongen. De foldaten floegen de maat bij het danfen met kleine kastanjebruine, even als fchellen van noten, om de duimen gebonden houtjes of *kastagnetten*. Maar

fpoe-

ſpoedig begon men toch te gevoelen, dat deze vermakelijkheden door zeer veel lasten en aanmatigingen van de zijde der ingekwartierden, al te duur gekocht moesten worden. Inzonderheid boezemden de vrouwen luide klagten uit over de ongeloofelijke onzindelijkheid der vreemde gasten, en eenige verzekerden, dat men volſtrekt niet wist, hoe men zich van zekere levendige gedierten zou bevrijden, die zij achtergelaten hadden.

Zoo weinig de aankomst van een nieuw leger ter onderdrukking van *Duitschland* iets verblijdends kon wezen, vergat men toch ieder uur bij zoo-veel nieuws, hetwelk zich ter beſchouwing aanbood, om er aan te denken. In de verkeering der Franſchen met de Spanjaarden, leverde het ook bij de wederzijdſche onbekendheid met de talen, menige belagchelijke ontmoeting op. Een klein geval gebeurde zelfs in onzen kring. Terwijl bij het binnenrukken der ruiterij, onze majoor VON HEYDEN voor het raam van zijne kamer, waarvoor zij voorbij moesten, bleef ſtaan, om de Andaluſiſche paarden en de houding der ruiters des te beter te kunnen opnemen, waren wij anderen op de marktplaats, waar zij zich het eerst moesten vertoonen, gegaan. Toen wij wederkwamen, vonden wij hem in een zeer ſlecht humeur. Hij vertelde ons, hoe die *onbeſchoften*, zoodra zij hem aan het venſter zagen, naar boven gewezen hadden, en daarop elk een ſcheldwoord uitgeſtooten had, hetwelk ongeveer had geklonken, als *he! animal!* zoodat hij eindelijk verdrietig het venſter toegemaakt had. Hij verwonderde zich niet weinig, ons te zien losbarsten in ſchateren van lagchen, hij lachte trouwens,

even

even hartelijk mede, toen hem dit voorval werd opgehelderd. Over den winkel van den heer MARTIN, juist onder dat venster, hing eene kleine opgestopte *krokodil*, gelijk zulks bij droogerijen- en specerijenhandelaars niets buitengewoons is. Zulks was voor den Spanjaard eene nieuwe merkwaardige vertooning geweest, en zoo had ieder in de hoogte gekeken en uitgeroepen: *Vea este animal! Zie dat dier daar eens!*

Een andermaal ontstond er één groote oploop, wijl het gerucht zich had verspreid, dat er een Spanjaard in den put was gevallen. Verscheidene menschen wilden er op zweren, dat zij hem hadden hooren schreeuwen om hulp. Men liet touwen neder, men klom er met ladders in, om hem zoo al niet te redden, ten minste den put van het Spaansche lijk te zuiveren. Alles was vergeefs, eindelijk verstrooide zich het volk, en daags daarna heette het, een *buikspreker* had de menschen misleid.

Terwijl ik melding maak van den *put*, die zeer digt bij onze woning was, kan ik hier niet nalaten te betuigen, hoe verwonderd ik telkens was, als ik er voorbijging, dat langdurige gewoonte de menschen zoo onverschillig omtrent ongemakken kon maken, welke toch door zeer geringe middelen te verhelpen waren. De trek van strenge gehechtheid aan het voorouderlijke is, wel is waar, overal in de lagere klassen, gepaard met eenen afkeer tegen het proefondervindelijk betere, iets karaktermatigs. Dat echter ook onder beschaafden menige verbetering en verligting zelfs in dingen van het dagelijksche leven zoo laat ingang vindt, is moeijelijk te be-

begrijpen. Elk een weet, hoe gemakkelijk het is, door middel van eenen zwengel of wip, of wel een windas, in de diepfte putten, de wateremmers te vullen en op te trekken. Hier daarentegen kostte zulks de grootfte moeite. De emmer hing aan een' langen ijzeren ketting, die telkens met eene ongeloofelijke infpanning boven den fteenen rand, die reeds overal door de wrijving uitgehold was, opgetrokken moest worden. Wij verklaarden dikwijls, met hoe weinig kosten tijd en menfchenkracht konden gefpaard worden. Maar men had geen gevoel daarvan. Eén paar van ons deden het voorftel, om door eene betere inrigting ons hier, op *onze* kosten, een gedenkteeken op te rigten. Maar het voorftel ging niet door. Een onzer vrienden, die bij alle natuurlijke goedhartigheid, toch het verdriet, „ om hier, waar men als verraden en verkocht was, gevangen te zitten," volftrekt niet kon verkroppen, meende, „ dat de Franfchen „ toch niet aan ons verdiend hadden, om putten „ voor hen te bouwen." En dus zullen de goede lieden in *Pont à Mousfon* zich nog wel dagelijks affloven, gelijk zich hunne voorzaten afgefloofd hebben.

Veryaardiging van kunftige fteenen. De Hoogleeraar FLEURET.

Onze gastheer moest in zijn achterhuis timmeren. Hij noemde zelf het bouwen *fa malheureufe pasfion*. Dikwijls mismoedig, overigens ten

uiterste toeschietelijk en altijd zelf *ongelukkig*, als hij niet terstond eenen wensch kon vervullen, scheen hij zich te vermaken met allerlei zonderlinge toestellen. Zoo stond in den tuin een klein tuinhuis, aan welks dak zich rondom schellen bewogen.

„ Ach" — zeide hij — toen men naar het oogmerk vroeg „ *quand on est affligé, c'est une petite consolation* (*)." Ik dacht aan de schelletjes van de tooverfluit.

De tegenwoordige vertimmering geschiedde onder het opzigt van een' hier wonend, in allen opzigte zeer achtingwaardig man, en groot wiskundige, den hoogleeraar FLEURET, die mij zoo dikwijls als ik hem zag, even zeer door het bijzonder gelijkende, als door zijne wetenschap, onzen voortreffelijken Duitschen wiskundige KLÜGEL voor den geest bragt. Hij had reeds vroeger bij de koninklijke militaire school gestaan, en was aldaar de leermeester van den generaal CLARKE en van den maarschalk DUROC geweest. Terwijl deze en vele anderen zijner leerlingen tot de hoogste eereposten waren opgeklommen, leefde hij hier vergeten, misschien uit verdenking, wegens gehechtheid aan de oude regering, zelfs zonder pensioen. Over het geheel was hij den weg gegaan van smartelijke ondervindingen. Gedurende de omwenteling had hem zijne godsdienstigheid, in dien tijd, toen God te erkennen eene misdaad was, in gevaar gebragt. Ook het uitzigt op een belangrijk voordeel door plan-

(*) Ach, als men bedroefd is, is dit eene kleine vertroosting.

plannen en omtrekken, welker vervaardiging hem als een uitmuntend teekenaar voor den keizer PAUL tot een zomerpaleis was opgedragen, verdween, toen deze werd vermoord. Wij zagen de keurigst uitgewerkte teekeningen, die hij nu nutteloos en onbeloond, in eene kist, tot een aandenken aan zijne tegenheden bewaarde. Dat alles verdroeg hij in zijn vroom gemoed met groote gelatenheid en vergenoegde zich met hetgeen door het vervaardigen van kunſtige ſteenen, waarvan hij de uitvinder was, hier en daar werd verdiend, dewijl hij van den minister van binnenlandſche zaken een uitſluitend privilegie had ontvangen, en ook juist een groot werk daarover op de pers had (*).

Het zal, hoop ik, ſommigen lezers niet onaangenaam wezen, van deze uitvinding ten minſte een algemeen denkbeeld te bekomen.

De buitengewone vastheid en duurzaamheid der metſelwerken bij de ouden, vergeleken met de ſpoedig vergaanbare der nieuwere, had den heer FLEURET eerst aanleiding gegeven, om onderzoekingen te doen nopens den aard en de wijze, hoe de kalk opgelost en de mortel toebereid werd. Deze hadden hem daarop gebragt, dat men ook thans nog langs denzelfden weg hetzelfde uitvoeren, ja zelfs het gebrek aan ſteenen en timmerhout door de toebereiding eener masſa kon vergoeden, die in eenen vorm naar welgevallen gebragt zijnde, binnen zeer korten tijd en zonder in omtrek te verliezen, volledig verſteende, en dan ongenaakbaar

was

(*) *L'art de compoſer des pierres factices ausſi dures que le caillou. Un volume avec 260 figures.*

was voor alle vochtigheid, zoowel als voor allen invloed van koude of hitte. Eene zoodanige masſa kan, al naar gelang men haar eene gedaante verleent, tot pijpen voor waterleidingen, baktroggen, baden, over het geheel tot waterkommen van allerlei ſoort, ja zelfs tot basreliefs gebezigd worden. Dezelve kan, vloeibaar gemaakt, de plaats van vierkante ſteenen tot huisvloeren vervangen, en met kleuren verzadigd zijnde, eene ſoort van Mozaïk vormen.

De ondervinding heeft ook reeds de uitvoerbaarheid en de waardij der uitvinding geſtaafd. Zoo had de heer FLEURET te *Clemery*, op de buitenplaats van den maarſchalk DUROC eene groote waterleiding aangelegd van zulke *zelfgemaakte ſteenen*, bij welke eene enkele uit 1500 afzonderlijke ſtukken te zamengeſtelde pijp, meer dan 5000 Parijſche voeten lang was. Ook vonden wij reeds in ſommige huizen vloeren met figuren en vazen, die niet te onderſcheiden waren van natuurlijk marmer.

In het kleine waren wij zelve ooggetuigen der vervaardiging, en de heer VON WEDELL, die ſpoedig van gevoelen was, dat hiervan ook in *Duitschland* gebruik kon gemaakt worden, nam dadelijk onderwijs bij den meester. De hoofdzaak beſtaat in de groote zorgvuldigheid, om het ſpoedig vervliegen der dampen te voorkomen, inzonderheid echter om de buitenlucht van den kalk af te houden. Als eene bepaalde hoeveelheid zand, gemengd met fijngemaakte veldſteenen, kleine kei en geſtampte ſcherven toebereid was, dan werd er eene geevenredigde hoeveelheid gebrande kalkſteenen in eene van teenen gevlochtene mand geſchud, en deze gezet in een met water gevuld vat, tot dat er bla-

zen

zen op kwamen. Men liet dan het water afloopen, ſchudde de verzadigde ſteenen op de bevochtigde maſſa zand, en bedekte dezelve een duim hoog daarmede, zoodat er niet de geringſte opening bleef en elke toevoer van buitenlucht werd afgeſneden. Na twaalf tot zestien uren werd alsdan de hoeveelheid zand met den fijnen kalk met ijzeren ſchoppen door elkander geroerd, en zooveel water er op gegoten, dat de nu ontſtane mortel, zoo lang als dezelve week bleef, even als de potaarde, in elken vorm kon bewerkt worden. Wijl bij deze wijze van behandeling, de koolzuurſtoffe van onzen dampkring niet, even als bij onze gewone manier van oplosſen, zoo dikwijls het geval is, nadeeligen invloed kan te weeg brengen, verbinden zich nu alle deelen der maſſa onoplosbaar, en zelfs natuurlijke puin- of tigchelſteenen, die door zoodanig mortel zijn verbonden, kunnen dikwijls ſlechts door het grootſte geweld van elkander ſpringen.

Het is altijd een aangenaam gezigt, eenen man te zien, die geheel in de bewustheid leeft, van eene belangrijke en heilzame uitvindig te hebben gedaan. Zoo mogt hem de zijne inderdaad voorkomen, „ Millioenen ſtammen van boomen," zegt hij in de aankondiging van zijn werk, „ van welke men zich tot dus verre alleen tot waterpijpen en pompen heeft bediend, kunnen daardoor uitgewonnen worden. Gene moesten zoo *dikwijls*, deze *nimmer* verbeterd en hernieuwd worden. Gene, allengskens rottende, bederven zoo ligtelijk den ſmaak des waters; deze nimmer. In gene plaatst zich zoo dikwijls een ſponsachtig gewas

(*queue de renard*) en verstopt dezelve, hetwelk hier nooit het geval kan wezen. Vele vochtige der gezondheid nadeelige vloeren, worden, met deze stof overgoten, voor altijd droog. Aldus wint de huishouding van den staat in het groote, en tevens de gezondheid van vele enkele personen."

Het is mij onbekend, of, sedert de verschijning van dat werk, bij hetwelk juist toenmaals uitmuntende platen naar de teekeningen van den heer FLEURET te *Parijs* werden gesneden, het gebruik algemeener is geworden. In *Duitschland* heeft de heer VON WEDELL proeven in het klein gedaan, en dezelve inzonderheid tot waterleidingen zeer doelmatig bevonden. Het plan is door hem medegedeeld geworden aan het Berlijnsche bouw-departement. Men schijnt er echter geene bijzondere waarde aan gehecht te hebben, te meer, dewijl de eerste proeven mislukt moeten zijn. In alle gevallen zouden toch bij het blusschen van den kalk de gestaafde ondervindingen niet onopgemerkt behooren te blijven. Zelfs het witten der huizen en der muren zou daardoor ongetwijfeld in duurzaamheid en vastheid winnen.

Per-

Perſoonlijke toeſtand. Pogingen om vrij te komen, of naar Parijs te mogen gaan.

Hoe menigvuldig en ten deele ook nieuw de voorwerpen waren, die mij in de eerſte maanden mijner ballingſchap hadden bezig gehouden, kwam toch telkens de gedachte weder bij mij op: „*Wanneer en hoe het einde zou wezen?*" Het kon ons niet langer twijfelachtig blijven, hoe het met het vaderland ſtond. De brieven gaven daaromtrent minder opheldering dan de openbare nieuwspapieren, die des te meer zorg droegen, dat ons geen nieuw ongeval, hetwelk het Pruisſisch-Rusſisch-leger had getroffen, verborgen bleef. Dit kon de hoop op eenen gelukkigen uitſlag des te minder opwekken, dewijl ook de groote hulpmogendheid, waarop men zooveel ſtaat gemaakt had, ſteeds verder teruggedreven werd, terwijl van *Frankrijk* dagelijks nieuwe verſterkingen achter het overwinnend leger voortrukten. Van dezen kant was ik misſchien de meest moedelooze. Velen mijner vrienden hoopten nog beſtendig op eenen beſlisſenden ſlag, welke eene andere wending aan den oorlog kon geven, of ten minſte op eenen *eervollen* vrede, aangezien men dagelijks hoorde, hoezeer *Frankrijk*, in weêrwil van al den voorſpoed zijner wapenen, daarnaar verlangde. Ik daarentegen vond in de vaste gelijkmatigheid, die hier alle maatregelen

len en ondernemingen kenmerkte, in de eenheid van den besturenden wil, welke zelden bij vereenigde oorlogsmagten te bereiken is, in den oorlogzuchtigen geest des legers, dat, bij alle ontevredenheid, toch bestendig nieuw voedsel vond in den behaalden roem, maar al te veel reden, om het ergste te vreezen, en ik moest dikwerf opzettelijk kleine verstrooijingen zoeken, ten einde niet door zwaarmoedigheid de opgewonden uitzigten van sommigen mijner reisgenooten te benevelen.

Aan eene wederkeering naar huis was *voor den vrede* in het geheel niet te denken. Er waren, wel is waar, voorstellen aan den keizer en aan de hoogere beambten ingediend. Zij bleven echter zonder eenig antwoord, of maakten de beslissing afhankelijk van het einde des oorlogs. Onze familiën hadden verzocht, om de nog in dienst geblevene Pruissische ambtenaren te *Berlijn* en *Maagdeburg* te verzoeken, om pogingen voor ons in het werk te stellen. Ook had de toenmalige minister van eerdienst, de heer VON MASSOW, over wiens persoonlijke goedwilligheid ik mij steeds in eene bijzondere mate moest verheugen, alles bij den gouverneur van *Berlijn*, den generaal CLARKE, aangewend, om mij in mijnen werkkring weder te doen keeren; maar zonder eenig gevolg. In *Maagdeburg* was nog minder gehoor te vinden. De gouverneur aldaar, de generaal EBELÉ, wees het aanzoek, ons als *gijzelaars der provincie* ten minste van kostgelden te voorzien, koel van de hand, en de Kamer waagde het niet, iets voor ons te doen, daar wij van hem niet meer als gijzelaars,

maar

maar als „ uit hoofde van ons *gedrag* weggevoerden," beſchouwd werden. Een gewoon kamerbillet in den bekenden ſtijl was het antwoord.

Des te krachtdadiger werd er in *Parijs* voor mij gewerkt. Aldaar woonde een mijner veeljarige kweekelingen, Dr. OERTHLING, toenmaals nog arts, thans zaakgelastigde van het hertogelijk Meklenburgsch hof, die met mijne oudſte zonen opgegroeid zijnde, bijna onder onze familie werd gerekend. De geestdrift, die de eerſte zoo betooverende denkbeelden der omwenteling bij zijnen vrijheidsgezinden vader, eenen zeer geachten arts te *Rostok*, had verwekt, en wel even zoo nadrukkelijk de gedachte, om zijn aanzienlijk vermogen in kontanten door het aankoopen van asſignaten en nationale goederen op het voordeeligst voor zich en de zijnen te kunnen beleggen, had het hem in het jaar 1795 naar *Parijs* gelokt. Hij had een zeer groot huis in de *rue Madelaine*, en een fraai buiten aan de *Loire*, *Puiſé* gekocht, was echter in handen gevallen van onbekwame of oneerlijke zaakgelastigden, waarom hij het in het vervolg noodig oordeelde, om zijnen oudſten, zeer ſchranderen, ook in het vak van koophandel bedreven, zoon, het geheel beſtuur er over op de plaats zelve op te dragen. Deze behoefde, bij zijne dankbare gehechtheid aan ons, niets meer dan de tijding van onzen toeſtand, om, bij eene groote bekendheid te *Parijs*, en eene zeer naauwkeurige kennis van den grond en de betrekkingen, niets onbeproefd te laten, ten einde zoowel de ware aanleiding mijner gevangeneming te ontdekken, als ook, om ten minſte de vergunning voor mij te bewerken, van te *Parijs* te mogen wonen.

Zijn eerste brief van den 14den Junij kon slechts raden tot geduld, „ wijl de ontzettende menigte van aanvragen van krijgsgevangenen het in de bureaux der *chefs de police* en der overige ministeriën ten uiterste verzwaarde, om zich slechts te doen opmerken, terwijl er aan mondelijke voordragten naauwelijks te denken was.” Nogtans meldde hij onder den 18den, „ dat hij als Fransche goedsbezitter (*propriétaire*) een voorstel aan den minister van binnenlandsche zaken had ingediend en daarin aangedrongen, om vooreerst althans *mij* de reis te vergunnen, om als geleerde de letterkundige schatten van *Parijs* te kunnen gebruiken; dat hij daarenboven ook verscheidene leden van het nationaal Instituut, waarmede hij in betrekking stond, tot de mede-onderteekening aangespoord had. Intusschen zou alles daarop aankomen, of de bestemming van onze tegenwoordige verblijfplaats van den keizer zelven kwam, in welk geval er *niets*, *volstrekt niets* te hope ware.” Daarenboven ried hij, zelfs bij den generaal KELLERMAN, ook wel op nieuw te *Berlijn* komende, om van alle kanten op hetzelfde doel te werken. Niet minder bereidvaardig had zich de edele graaf VON SCHLABERNDORF, waarop ik naderhand terugkomen zal, verklaard, om al zijnen invloed voor mij te zullen aanwenden. Door zulke beloften werd de verwachting op eenen goeden uitslag meer en meer gespannen. Nogtans deelden wij allen in het gevoel, dat de vergunning, om oogenblikkelijk naar de onzen te mogen terugkeeren, ons gemakkelijk den natuurlijken wensch zou doen vergeten, om de hoofdstad te zien. Het antwoord vertraagde, en toen het

den 9den Julij kwam, bragt het weinig vertroostends. De minister van binnenlandſche zaken had, wel is waar, onze voorſpraak een lang gehoor verleend, ook zijne beste pogingen toegezegd, alleen gevreesd dat onze woonplaats *Halle*, welke onder zulke *zware verdenking* lag, ſchadelijk mogt wezen voor de perſonen. Tevens meldde de brief, dat op den 4den Julij de tijding van den ſedert den 21ſten Junij getroffen wapenſtilſtand gekomen en de vrede denkelijk nabij was; ook dat, ten minſte ingevolge van een Parijsch *Journal*, het *distrikt van de Saal aan Sakſen* zou vervallen. Dit was de eerſte bevestiging der tot dus verre, maar zelden opgekomene bekommering, dat wij konden ophouden, om tot *Pruisſen* te behooren.

Te *Halle* begon zij reeds algemeener, en daardoor de toeſtand van ſommigen ten uiterſte treurig te worden. De brieven van Julij behelsden daaromtrent, zoowel over de moedeloosheid, als indien de loopende geruchten zich mogten bevestigen, zeer veel droevigs. Dit verminderde den indruk der vreugde over de ſteeds gewenschte berigten uit onzen familiekring, waarmede wij door eene onafgebrokene briefwisſeling in de levendigſte gemeenſchap bleven. Dat ons zulks werd toegeſtaan, moesten wij voor een des te grooter geluk beſchouwen, dewijl de *maire* NICOLAS *of* geene inſtructie gehad, *of* dezelve niet in acht moet genomen hebben, om over de afgaande en aankomende brieven te waken. Hij hield zich ten minſte tegen het einde van ons verblijf, toen wij toevallig melding maakten van eenen ontvangenen brief, alsof hij niet wist, dat er dergelijke brieven aankwamen,

zon-

zonder dat dezelve door zijne handen gingen. „ Bij andere krijgsgevangenen, die hier hun verblijf gehad hadden, was dit altijd het geval geweest. Ook hadden alle hunne brieven eerst naar *Parijs* ter bezigtiging moeten gezonden worden, van waar zij dan, als men er niets bedenkelijks in gevonden had, verder aan hunne adresfen waren afgegeven." Wij wachtten ons in het vervolg wel, om van brieven te fpreken.

Dat, hoe meer de ontwikkeling der ftaatkundige betrekkingen naderde, ieder onzer des te meer over zijn toekomftig lot nadacht en met zich zelven te raad ging, was zeer natuurlijk. Ondertusfchen ik had maar al te dikwijls ondervonden, hoe weinig voorbarige plannen en maatregelen iets helpen, zoo lang men niet ten volle bekend is met de omftandigheden, uit welker verband toch alleen ten allen tijd het ware befluit kan voortvloeijen, om, ook in den tegenwoordigen zoo hagchelijken toeftand, waarin nog alles duister was, niet flechts voornamelijk naar gemoedsrust en bedaardheid te ftreven, zonder welke zoo ligtelijk iets te voorbarig gefchiedt en te laat betreurd wordt.

Niemand had wel meer reden, om met groote angstvalligheid aan de toekomst te denken, dan het groot aantal van Pruisfifche officieren, die zich te gelijk met ons in gevangenfchap bevonden. Velen hunner *Nancy*, *Toul* en *Soisfons* tot verblijf aangewezen zijnde, hadden wij van tijd tot tijd gelegenheid om hen te zien, en vooral kwamen onderfcheidene, die met mij of met mijne reisgenooten bekend waren, over. Reeds zeer fpoedig na onze aankomst was dit het geval. Naauwelijks hadden

zij

zij onze komst vernomen, of zij begaven zich op weg om ons te zien. Onder hen was ook de dappere ritmeester GUNTHER, die op den 17den October des vorigen jaars, in het gevecht voor de poorten van onze geboorteſtad zich zulk eenen grooten roem had verworven. Toen de overmagt van den vijand reeds overal de Pruisſen deed wijken, wierp zich nog eens het *Uſedomſche* huzaren-regiment op de vervolgende ruiterij. GUNTHER werden twee paarden onder het lijf doodgeſchoten; met vele wonden bedekt ſprong hij op het paard des hem vergezellenden trompetters. In hetzelfde oogenblik ontving hij door eenen ſabelhouw van eenen Franſchen wachtmeester de achtſte wond aan zijn hoofd. Toen hij nogtans weerloos nederzonk, nam deze hem in beſcherming, bragt hem met groote zorgvuldigheid in de ſtad, beval hem aan de zorg van eenen bekwamen arts, gaf hem zijnen eigenen mantel om zich te dekken, en nam aangedaan afſcheid van den dapperen krijgsman. Bijaldien deelneming in zijn lijden en achting voor zijnen moed, zoowel als voor zijn geheel karakter, zijne verdienſte kon beloonen, dan ontving hij het loon van alle inwoners der ſtad, en elk deelde in zijne gewaarwordingen, toen hij naauwelijks genezen zijnde, nog vóór ons naar *Frankrijk* weggevoerd werd. Welke herinneringen van dien bloedigen dag ontwaakten niet in ons, toen hij onverwachts bij ons binnentrad. De moed had hem nog niet begeven, en hij ſtemde van ganſcher harte met mijn Rijnlied in.

Heel anders was de ſtemming van hen, die wij naderhand zagen, toen de gezigteinder meer en

meer

meer beneveld werd. Wat kon, zelfs onder de dragelijkste voorwaarden van vrede, een officier na den slag bij *Friedland* hopen, toen nog slechts een smalle punt in het noorden en een hoek in het westen voor zijnen koning overbleef, en de sterkste vermindering des legers met zekerheid was te voorzien? Schoon hij ook in allen opzigte het uitzigt had, bij het leger van eenen nieuwen overheerscher aangesteld te worden — welk een pijnlijk gevoel bleef het hem te moeten dienen, waartegen men gevochten had, en zulks op eenen tijd, dat het met den roem der Pruisssche wapenen scheen gedaan te zijn. Wie zou de neêrslagtigheid en bitterheid, die zich bij zoovele krijgshelden zoo kennelijk vertoonde, kunnen laken, daar velen zich zelven bewust waren, niets misdreven te hebben? Alleen dit was bij *sommigen* te misprijzen, dat zij alles slecht vonden, wat hen omringde, vele dingen onbillijk beoordeelden, en den haat op de gansche natie overdroegen, daar toch een groot gedeelte ten eenemaal onschuldig aan hunnen toestand was, en zelfs luide genoeg klaagde over de onophoudelijke oorlogen, die ook hunne echtgenooten en kinderen bij duizenden geslagt hadden. Zij maakten zich, door dezen volstrekten tegenzin, hunne gevangenschap slechts des te lastiger, en beroofden zich daardoor zelve van de gelegenheid, om zeer vele billijke Franschen niet slechts met groote achting van onzen toenmaals zoo ongelukkigen koning, maar ook van de dapperheid zijner legers te hooren spreken, die in dezen strijd de overwinnaars bloed en leven duur genoeg lieten betalen.

Het

Het ligt, wel is waar, in den aard veler menschen, om het smartelijke, dat hen heeft getroffen, ook den onschuldigsten te laten misgelden. Immers het knaapje raakt soms reeds in verzoeking, om zich aan den dooden steen te wreken, waarover hij gevallen is, of het werktuig van zijn vermaak te verbrijzelen in zijne kinderlijke woede, als het hem van wege zijne onbehendigheid den begeerden dienst heeft geweigerd. Haat en wraakzucht heeft van ouds af niet slechts den vijand en beleediger, maar ook zijn geheele huis en geslacht tot een offer geëischt, en juist daarin ligt het verschrikkelijke der oude oorlogen, dat, hetgeen door éénen of weinigen misdreven was, gansche steden moesten misgelden, en zelfs de weerlooze vrouw, ja het kind aan de borst, of op den schoot der moeder niet werd verschoond. Zijn deze tijden, wel is waar, onder beschaafde volken voorbijgegaan, zoo blijft er toch altijd genoeg soortgelijks in de gezindheid over, hetwelk slechts door een streng gevoel van billijkheid kan geregeld worden. Slechts dit onderscheidt den veroorzaker van eenig ongeluk van deszelfs blinde werktuigen.

Beklaagden ons voorts sommigen, dat het *fraaije Nancy* niet onze gevangenis was, anderen daarentegen achtten ons des te gelukkiger, hier stiller en goedkooper te kunnen wonen, in plaats van door dagelijksche aanraking met zoovele ten uiterste neêrslagtige krijgsgevangenen, slechts nog treuriger gemaakt te worden.

De

De 25ste Julij 1807.

Animus meminisse horret luctuque refugit.

De 18de Mei des jaars 1807 had ons voor *eenigen tijd* aan de onzen en aan onze geboorteſtad ontrukt. Op den 25ſten Julij van dit zelfde jaar werd het ons eerst zeker, dat wij het oude vaderland en onzen dierbaren koning, gelijk wij moesten vreezen, *voor altijd* hadden verloren.

Mogt mij geen dag van zulke afwisſelende aandoeningen, en zoodanig een overgang van ſtreelende vooruitzigten tot bittere droefheid, ooit weder ten deele vallen! De morgenzon prijkte vriendelijk en helder. In het uur van ſchrik ſtond er ook een dreigend onweder boven ons hoofd, en de lucht werd donker, even als onze toeſtand.

Daags te voren ſcheen, na de ontvangst van een ſchrijven van den prefect van *Nancy*, volgens hetwelk onder de tegenwoordige ſtaatkundige omſtandigheden geene ſtaatsgevangenen naar de hoofdſtad konden reizen, ook ons alle hoop afgeſneden te zijn, om *Parijs* te zien. Dit had mij niet verontrust. Het verlangen naar het vaderland was het blijvend gevoel. Op den volgenden morgen meldde mij Dr. OERTHLING uit *Parijs*, dat het den abt MONDOT, toenmaligen aalmoezenier der koningin van *Holland* (*) gelukt was, een tweede aanzoek aan den minis-

(*) De abt MONDOT kwam als emigrant in het jaar 1795 te gelijk met den waardigen abt MASNIER, wien een Fran-

nister van policie FOUCHÉ ſpoediger voor zijne oogen te brengen, en het antwoord te ontvangen, „ dat dewijl er op de lijst der gijzelaars geen *kruis* bij mijnen naam had geſtaan, waardoor de meest verdachte en ſchuldige perſonen aangewezen werden, voor mij op den 22ſten Julij het verlof tot de reis was afgegeven. Indien zulks ook bij mijne vrienden het geval mogt wezen, dan zou dit verlof ook hun niet geweigerd worden." Mijne gewaarwording was gemengd. Ongaarne zag ik mijne reisgenooten minder bevoorregt dan mij zelven. Hoezeer zij ook zelve bij mij aandrongen, om de gelegenheid waar te nemen, ten einde welligt iets goeds voor onze ongelukkige ſtad te bewerken, zou ik toch bezwaarlijk van hen hebben kunnen ſcheiden. Maar

wei-

Franſche onderwijzers plaats op het koninklijk *paedagogium* was opgedragen, te *Halle*, gaf ook, wijl deze op eene grootmoedige wijze het geringe inkomen met hem wilde deelen, eenigen tijd onderrigt, rigtte vervolgens eene Franſche leesbibliotheek op, ging echter in het jaar 1802 weder naar *Frankrijk*. De abt MASNIER deed, wel is waar, ook eene reis in zijn vaderland. Uit hoofde hij echter alles, wat hem aldaar dierbaar was geweest, door de ſtormen der omwenteling arm geworden of dood vond, keerde hij naar ons terug, en heeft zich tot op den huidigen oogenblik, door de vlekkeloosheid en eenvoudigheid van zijn karakter, en het tevreden verduren van zijnen harden toeſtand, even zoo zeer, als door de fijnheid zijner taalkennis eene algemeene hoogachting verworven. Het was voor mij eene behoefte, om dezen edelen man, wiens gedachtenis in zeer vele zonen des vaderlands, aan wier vorming hij deel genomen heeft, voortleeft, hier een gedenkteeken van achting en vriendſchap te ſtichten.

weinige uren later werden wij gezamenlijk op het ſtadhuis genoodigd. De Maire NICOLAS maakte ons bekend, dat hem de generaal GILLOT, kommandant van *Nancy*, had gevolmagtigd, om *ons allen* paspoorten te verleenen, om naar *Parijs* te gaan, daar wij gezamenlijk de vergunning hadden verkregen, om aldaar *twee* maanden te mogen vertoeven. Spoedig daarop kwamen er ook brieven van *Halle* aan. Zij gewaagden van eenen op *handen zijnde eervollen* vrede, onder voorwaarde, dat onze koning tot het Rijnverbond zou toetreden.

Dit alles bragt ons in eene zeer aangename ſtemming, en het geklink der glazen bij het middagmaal: „ op den vrede en de ſpoedige terugkomst van onzen monarch van de grenzen zijns rijks in het middelpunt zijner ſtaten," kon het wel aan de luisterende omringende perſonen hebben verraden, dat wij het langst reeds hier geweest waren. Wezenlijk doordrong ons het eerſte vrolijke gevoel van *vrijheid*. De deuren van onze gevangenis waren nu immers geopend. Ook was bij allen de angſtige bekommering voor het noodlottig kruisje verdwenen, en wij konden nu onze reis zonder wacht en geleide ondernemen. Slechts *een* bedroefde was er onder ons — onze goede majoor VON HEYDEN. *Parijs* had voor hem, bij de onbekendheid met de taal, niets bekoorlijks. Hij zag daarenboven tegen de onkosten en vermoeijenisſen der reis op. Eens hier nu gewoon, beſloot hij *zijne* paspoorten naar *Duitschland* in *Pont-a-Mousſon* gerust af te wachten.

'sNamiddags leiden ſommigen van ons een afſcheidsbezoek bij de vrouw des generaals LA COSTE af, die

die ons veel aangenaams over ons naderend vertrek zeide, waarmede men *ons* alleen kon geluk wenfchen. Maar naauwelijks waren wij bezig met fpreken, of een Fransch officier, of zoo als weldra bleek, een ftafchirurgijn, trad binnen, die zoo even den hier doorreizenden maarfchalk DUROC had gefproken.

Wat moesten wij al van hem hooren? — „ De vrede was gefloten. *Beide* de keizers waren van vijanden boezemvrienden geworden. Een groot tooneel van verzoening was aan beide legers op den *Memel* gegeven. *Rusland* verloor niets; won zelfs in land. Dit was een verbond, desgelijks de wereld naauwelijks ooit had aanfchouwd. De eerfte mogendheden der aarde, van het noorden en het zuiden, waren nu onaffcheidelijk verbonden."

Wij werden fteeds meer gefpannen, evenwel mogt niemand de vraag: „ En *Pruisfen?*" — over de lippen doen gaan. Ook ongevraagd kwam maar al te fchielijk het antwoord: „ *Pruisfen* had het flechts aan dit verbond te danken, dat het nog een gedeelte van zijne landen zou overhouden." — Nu kon men zich niet langer bedwingen. „ En welke?" — Toen vernamen wij ons lot. „ Alle landen tusfchen den *Rijn* en de *Elve* zouden aan *Frankrijk* afgeftaan worden. Uit dezelve zou een nieuw koningrijk *Westfalen* gevormd, en de jongfte broeder des keizers, HIERONYMUS was als wettig koning erkend. Te *Tilfit* zouden de monarchen nopens alles overeenkomften treffen. Ook de koningin LOUISE werd aldaar verwacht. *Kasfel* werd de refidentie. *Parijs* had feesten te ver-

wachten, zoo als er nog nimmer gevierd waren. — Ik verzwijg vele andere dingen, die wij over onzen ſtaat en deszelfs opperhoofd mede moesten aanhooren.

De gemalin des generaals werd verlègen. Zij bemerkte den indruk wel, dien dit alles op ons maakte. Een, die het verdriet niet kon verkroppen, verliet het vertrek, ſchier zonder affcheid nemen. Mij ſcheen alles veel te veel overlegd, om te kunnen denken, dat er in het eerſte oogenblik van den wapenſtilſtand reeds zulke ontzettende omwentelingen beſlist zijn, en het bij FREDERIKS asch geſloten verbond *aldus* eindigen konde; ook hoopte ik, in den vloed van redenen, bij dezen man nog het een en ander te ontdekken, hetwelk voedſel kon geven aan mijn vermoeden. De gemailn des generaals zeide wel tegen den heer MAUGRAS, (namen met ſlechte voorteekens vergeet men niet) wie wij waren. Maar hij was al te veel in geestdrift door de daden van zijnen keizer, en vooral wegens deszelfs edelmoedigheid jegens *Pruisſen*, om acht daarop te ſlaan. Het was derhalve best, om weg te gaan, aanvankelijk in het eenzaam vertrek mijnen geprangden boezem lucht te geven, en alles Gode aan te bevelen, vervolgens weder in de opene lucht tot de vertroostende natuur zijne toevlugt te nemen, waarover, nadat het onweder bedaard was, en de Voorzienigheid door eenen gewenschten regen alles verkwikt had, zich een nieuw leven had verſpreid.

In dergelijke omſtandigheden weten in den eerſten opſlag de eenſtemmig denkenden naauwelijks, of zij elkander zullen zoeken, of vermijden. Elk

heeft

heeft voor zich zelven te veel troost noodig. Wat zou hij nog voor anderen over hebben? „ Misſchien — zeiden wij des avonds tegen elkander — was het zoo erg niet, als het zich liet aanzien; hetgeen verloren ſcheen, redde misſchien het Rijnverbond nog, misſchien het groote offer, dat de koningin zou brengen."

Ik had ſinds lang den wensch gekoesterd, om de geboorteplaats van de bevrijderes van *Orleans* te bezien. Sedert de ochtend ons de vergunning tot een uitſtapje had gebragt, werd, daar de omweg niet van belang was, dezelve wederom opgewakkerd. Ik had terſtond SCHILLERS maagd van *Orleans* bij de hand. Toen ik des avonds op mijne kamer kwam, lag het boek nog opengeſlagen, en het oog viel onwillekeurig op de plaats, welke wij ons naderhand zoo dikwijls herinnerd hebben:

Wij zouden geenen eigenen koning
Meer hebben — geenen vaderlandſchen vorst.
Een vreemde koning, die van buiten komt,
Van wien geens voorzaats heilige gebeente
In deze landſtreek rust, kan hij het minnen?
Die niet verſtaat de vaderlandſche toonen,
Kan hij een vader zijn van zijne zonen?

Ik beſpaarde voor mijne reisgenooten de ſmart der mededeeling. Ook hadden wij, na zulk eenen dag van afwisſelende aandoeningen, ons eerder dan gewoonlijk van elkander verwijderd. Ieder verlangde naar *rust* en ſtreefde naar *onderwerping*. Maar wij allen waren doordrongen van hetzelfde gevoel:

De kroon van ons hoofd is afgevallen.

Nunc meminisse juvat — dedit Deus his quoque finem.

Geschreven den 24sten Maart 1814.

Afscheid van Pont à Mousson.

Hoe geheel anders zou onze stemming geweest zijn, als wij den weg naar huis over *Parijs* hadden kunnen nemen, en dan in een door den vrede, offchoon niet zeer bevoorregt, evenwel gered vaderland, hadden mogen terugkeeren. Dan zou ons van de plaats, in welke wij *zeven* weken in ongestoorde rust hadden doorgebragt, slechts eene aangename herinnering overgebleven zijn. Voor veel treurigs zouden wij behoed zijn geweest, hetwelk onvermijdelijk was in de grootere nabijheid van het oorlogstooneel. In het tijdsbestek van bijna *twee* maanden, had men wel, in deze dagen van rust, meer kunnen uitvoeren en vorderen. Er aan denkende, wat LUTHER in zijne ballingschap op den *Wartburg*, wat HUGO GROTIUS op het fort *Loevenstein*, wat vele anderen in soortgelijke omstandigheden aangeleerd of tot stand gebragt hadden, dan deed ik mij zelven menigwerf verwijtingen, dat er in zoovele ten eenemaal ledige uren niet meer verrigt was. Trouwens, het zou ook hier niet geheel aan gelegenheid ontbroken hebben, om meni-

nige kundigheden en vele nieuwe ondervindingen voor het leven te verzamelen.

De laatfte dagen vervlogen fchielijk onder kleine bemoeijingen, deels het terugzenden van ontbeerlijk pakkaadje en affcheidsbezoeken. Het *Journal de la Meurthe* had ons ontflag aangekondigd, en, even als onze komst eene merkwaardigheid voor de kleine plaats was geweest, zoo werd het nu ook ons vertrek. Overal, waar wij ons vertoonden, ontmoetten ons nieuwsgierige oogen, dikwijls ook een vriendelijk woord tot affcheid.

De heer NICOLAS, die zich toch fteeds in eenen pijnlijken toeftand bevond, zal wel het meeste verheugd geweest zijn, dat hij nu ten minfte van het opzigt over *vier* verdachte perfonen ontflagen was. Hij bleef, wel is waar, altijd beleefd en voorkomend, maar er lag beftendig eene zekere bekommering op zijn gelaat. De paspoorten werden met groote naauwkeurigheid opgefteld, ons allen, trouwens eene zeer goede getuigenis wegens ons tot hiertoe gehouden gedrag medegedeeld. Aldus namen wij derhalve zeer vreedzaam affcheid van malkander.

Den 2den Augustus reisden wij af. Wij legden een gedeelte van den dag te voet af, om nog een zeer helder denkbeeld van de geheele omftreek mede te nemen. De *Mousfon* met deszelfs bouwvallen lag omftraald met het fchoonfte morgenlicht achter ons. Wij fcheidden van hem, even als van eenen vrolijken grijsaard, dien men wel kan ontberen, maar in wiens nabijheid men zich echter zeer wel gevoelde.

Zeer ongaarne zag onze gastheer, dat wij zijn huis verlieten. Had mij het orakel van eenen pro-

feet voorſpeld. „ Eer zeven jaren zullen verloopen zijn, zal een uwer zonen als Pruisſiſche vrijwilliger in dit huis bij den heer MARTIN zich vervoegen, beleefdheden van hem ontvangen, dan den marsch naar *Parijs* voortzetten, dáár eenen tweeden zoon bij *Montmartre* ontmoeten, en met hem op éénen dag in de veroverde hoofdſtad binnentrekken" — hoe zou ik het hebben kunnen gelooven? En evenwel is het in den jare 1815 dadelijk gebeurd.

Reis van Pont à Mousſon naar Dom-Remy.

De weg ging over *Nancy*. Eene groote digt bij gelegene *papierfabrijk* was voor onzen uit den papiermolen bij *Cröllwitz* afſtammenden reisgenoot, KEFERSTEIN, bijzonder belangrijk. Alles kwam ons bij het kleinere, in de nabijheid van *Halle*, grootsch voor. Orde, buitengewone zindelijkheid, zelfs bij de arbeiders, ruimte en vrolijkheid der vertrekken behaagden even zeer, als de vriendelijkheid van den onderopziener, (*contremaitre*) eenen Duitſcher, tot wien ons de juist wegreizende eigenaar der fabrijk verwees. Het loon der lagere werklieden ſcheen ons bij uitſtek gering, zoowel als de prijzen der ten deele uitmuntende ſoorten van papier. Het een en ander maakte ons, vooral in vergelijking met *Engeland*, de zoo groote goedkoopheid van vele Franſche boeken begrijpelijk.

Tegen den middag waren wij te *Nancy*. De volgende *diligence* naar *Parijs* reed eerst binnen eenige dagen af. De ſtad was daarenboven bezienswaardig. Het vorig bezoek was ſlechts een vlugtige blik geweest. Ook wonnen wij daardoor tijd voor de omſtreken. In twee dagen kon men den wensch vervullen, om het ſtamhuis der maagd van *Orleans*, die ſedert de bearbeiding van SCHILLER ook in *Duitschland* zooveel belangſtelling heeft verwekt, te bezigtigen. Wij hadden de jonge heldin op het tooneel hooren zeggen, dat zij afſtamde

„ Van het vlek van haren koning *Dom Remy*,
Dat in het kerſpel ligt van *Toul*,"

en *Toul* konden wij nog des avonds bereiken.

Zoo gedacht, zoo gedaan! Nog denzelfden namiddag aanvaardde ik, in het gezelſchap van de heeren VON MADEWEIS en KEFERSTEIN het kleine uitſtapje. De weg is niet fraai in zijnen omtrek, meest boschachtig. Eerst bij de ſtad wordt hij meer open en vertoont op den achtergrond zonderlinge, ſchier zerkachtig afhangende bergen. De naastbijgelegene toegangen zijn door goed onderhoudene lanen verfraaid. De ſtad zelve, het oude *Tullum*, hetwelk men reeds uit CÆSAR en TACITUS kent, is, wel is waar, naauw, maar vrolijk genoeg, vooral in den omtrek van een groot met boomen beplant plein, in welks nabijheid wij in den *Temple de la paix* afſtapten. Ware het ſlechts nu het zinnebeeld van eenen gelukkigeren vrede geweest.

In *Pont à Mousſon* had ik kennis gemaakt met

eenen zeer beſchaafden Roomsch-Katholijken geestelijke uit *Toul*, den kanunnik GOUTT. Wij zochten hem, dewijl de avond zoo ſchoon was, in zijnen tuin op, waar wij voorloopig voor het eerſte maal leerden, welk een genot de heerlijke abrikoos, welke wij in *Duitschland* dikwerf klein en halfrijp nuttigen, in derzelver volkomene rijpheid verleent.

Onder zijn geleide bezigtigden wij alzoo, het geen te *Toul* beziens waardig was. Het langst vertoefden wij voor het prachtig portaal der in den gotthiſchen ſmaak gebouwde kathedrale kerk, hetwelk voor een der ſchoonſte kunstſtukken der oudheid van deze ſoort in *Frankrijk* wordt gehouden. Ontzettende verwoestingen had ook daaraan de woede der omwenteling veroorzaakt. Standbeelden der Apostelen en der Heiligen hadden tot aan de ſpits des voorgevels de nisſen van den hoogen dom verſierd. Geen hoofd, geen arm was verſchoond gebleven. Het kostbare ſchilderwerk der glazen was nog ſlechts uit flaauwe overblijfſels te raden. Het bisſchoppelijk paleis was thans het ſtadhuis en in het eertijds zeer beroemde *ſeminarium* woonden geringe lieden. Slechts eenig muurwerk herinnerde nog den tijd der Romeinen.

De levenswijze te *Toul*, zeide men ons, was vrolijk en gezellig. Aldus prezen de Pruisſiſche officieren het ook, die hier als krijgsgevangenen woonden, en zich de gunst der inwoners hadden weten te verwerven. Bij het hospitaal, waarin vele kranken lagen, ſtond de heer GOUTT als pastoor. Hij ſprak met lof van onze landslieden, en uit hoofde hij eenigzins Hoogduitsch ſprak, hadden

ook

ook onroomſchen hem gaarne aan hun ziekbed gezien en zijne toeſpraak ontvangen. Het open vrolijk gelaat, de aangename zeden, gepaard met de naauwkeurige plaatſelijke kundigheden van dien man, waren zoo bekoorlijk, dat wij ons verheugden, toen hij de uitnoodiging aannam, om ons op onze romaneske reis te vergezellen. Met het aanbreken van den dag reden wij uit *Toul* en bereikten onder een zeer levendig geſprek reeds ten *zeven* ure de kleine amphitheatersgewijze gelegene ſtad *Vaucouleurs*, die voor *vierhonderd* jaren ſlechts een hecht kasteel was, werwaarts men in tijden van oorlog de vlugt nam. Hier was het, dat de ridder BAUDRICOURT met *zestien* vaandels of eskadrons ſtond, toen JOHANNA voor het eerſte maal bij hem kwam.

Voor de ſtad traden wij eenige oogenblikken binnen bij eenen ouden eerwaardigen geestelijke, den heer CONNESSON, en hoorden in de kleine zeer luchtige kapel van *Chalaine* een gedeelte der ochtendmis. In het voorbijgaan zagen wij een hospitaal, in hetwelk eenige zusters van de orde des H. KARELS oppasten. Het verleende ons het eerſte denkbeeld van zindelijkheid en orde, dat wij naderhand in de grootere ziekenhuizen van dien aard hebben gevonden. In het *posthuis* werd ontbeten. De goed bereide koffij deed ons weldra het ongewone, om denzelven uit kleine napjes met lepels te *eten*, over het hoofd zien, en de orde en zindelijkheid in de oppasſing troostte ons bij de ontdekking, niet bemerkt te hebben, dat het tegenoverſtaande logement *hôtel à la Pucelle* heette, in hetwelk wij, om eenheid in ons plan te brengen,

op

op onze bedevaart naar de geheiligde maagd anders billijkerwijze hadden moeten gaan.

Dom-Remy, het doel onzer reis, ligt nog drie goede uren achter *Vaucouleurs*. Dezen langen weg had de jonge heldin immers ook herhaalde malen moeten afleggen. Dit zeide ik tegen mij zelven en mijne reisgenooten tot troost, toen de dichterlijke inval, om in een klein dorpje eene oude onaanzienlijke hut te bezoeken, bij de onbeſchrijfelijke hitte van den dag, ons bijkans zou berouwd hebben.

Ons hoofdgeſprek bepaalde zich natuurlijk tot de wonderbaarlijke geſchiedenis der maagd, hoe nader wij bij de plaats kwamen, waar zij geboren was. Dewijl ik dikwijls opgemerkt heb, dat ook beſchaafden, verrukt over het verdichtſel van onzen onſterfelijken zanger, den ſchouwburg verlieten, zonder echter met de grondſtof van het tooneelſtuk behoorlijk bekend te zijn, en zulks welligt ook bij ſommigen mijner lezers en lezeresſen het geval zou kunnen wezen, zoo zullen zij mij voor een' oogenblik wel willen vergezellen vierhonderd jaren achterwaarts in de geſchiedenis van *Frankrijk*.

Het was in het begin der vijftiende eeuw, toen dit ſchoone land door de onbekwaamheid des meestal krankzinnigen konings KAREL VI, en de bloedige oorlogen der doorluchtige huizen *Bourgondië* en *Orleans*, om het regentſchap, inzonderheid echter door het voortrukken der Engelſchen, op den afgrond des verderfs geraakt, en alle zelfſtandigheid verdwenen was. Eene partij, tot welke zelfs ISABEAU, de moeder des wettigen dauphins KAREL VII behoorde, had immers zelve HENDRIK VI van *Engeland* tot wettigen erfgenaam van den troon

troon der CAPETS erkennende, hem de poorten van *Parijs* geopend. De Britſche legers drongen ſteeds dieper in het binnenſte des rijks. Geheele provinciën waren verloren, en *Orleans*, de ſleutel van het ganſche zuidelijke *Frankrijk*, was door een langdurig beleg reeds tot op het uiterſte gebragt. Deze, door de verwaarloozing van alle orde en zedelijkheid nog verſchrikkelijker gewordene toeſtand des lands, werd, even als door alle goede burgers, zoo ook door de dochter van eenen vreedzamen landman JAKOB DAY of D'ARC te *Dom-Remy*, op de grenzen van *Lotharingen* diep gevoeld. Vroeg reeds had zich in haar eene eigendommelijke geaardheid ontwikkeld. Van kindsbeen af in zich zelve gekeerd, en benevens eene groote getrouwheid in hare bezigheden, beſtaande in nu eens de kleine kudde van haren vader te hoeden, dan weder in de herberg van het dorp de paarden der vreemdelingen te verzorgen, was zij beſtendig overgelaten aan het gebed, aan de beſpiegeling van het bovennatuurlijke en aan de vrome vereering der engelen en der heiligen. Toen de verlegenheid van den, wel is waar, zachtmoedigen, maar tevens zwakken koning op het hoogſte klimt, en men reeds voornemens is, om *Orleans* over te geven, gevoelt zij zich door eene hemelſche ſtem in haar gemoed geroepen, om den moed der vreesachtigen te wekken, zelve aan de ſpits der legers te ſtrijden, *Orleans* te bevrijden en den koning naar *Rheims* ter krooning te leiden. Aldus meldt zij zich in den jare 1428 het eerst bij den in de nabijheid van *Dom-Remy* ſtaanden veldheer BAUDRICOURT aan. Aanvankelijk met koelheid afgewezen zijnde, herhaalt zij het voorſtel;

ver-

verschijnt voor den koning; staat daarop de strengste beproevingen, zoowel van hare opregtheid als van hare deugd, door; verwerft vertrouwen, ontvangt de geëischte wapenen, en staat sedert dien tijd bij alle veroveringen en slagen bestendig aan de zijde der voornaamste veldheeren. *Orleans* wordt ontzet, in meer dan éénen slag bekroont hare aanvoering de overwinning; de koning wordt te *Rheims* gekroond, en zij staat met haar vaandel aan de zijde van zijnen troon. Alhoewel meer dan eens gewond zijnde, volgt toch de gelukkigste uitslag eenen geruimen tijd hare ondernemingen. Zij verlangt, wel is waar, om naar hare stille hut weder te keeren, maar men ontslaat haar niet. De dankbare koning schenkt haar en haar geslacht den adel. Nogtans wordt zij eindelijk — vele zeggen — door de jaloerschheid harer eigene krijgslieden op eene boosaardige wijze verlaten zijnde — gevangen genomen; en door het oproerigst gedrag van wereldlijke, inzonderheid echter van geestelijke geregtshoven, aanvankelijk tot eene eeuwige gevangenis, *cum pane doloris et aqua angustiae*, eindelijk tot den brandstapel veroordeeld, en te *Rouaan* openlijk verbrand.

Schoon deze geschiedenis in volksoverleveringen en jaarboeken, van den eenen kant met eene menigte in het oog loopende trekken opgesierd, en in de reeks van eigenlijke wonderen geplaatst is; schoon van de andere zijde nu eens balddadige spotternij, dan weder de nationale haat gepoogd heeft, om alles in het werk te stellen, ten einde eenen edelen en verhevenen aanleg in het stof te vertreden, is het des te merkwaardiger, dat elke nieuwe met alle mogelijke historische naauwgezetheid aangevange-

gene onderzoeking, het wezenlijke der geschiedenis steeds meer bevestigd heeft en de heldin, even als bij haar leven, insgelijks, na verloop van vier eeuwen, onbesmet en waardiglijk uit elke beproeving is ten voorschijn getreden. Nog tegenwoordig zijn op de koninklijke boekerij de akten van het pleitgeding voorhanden, welke hare bloedverwanten tegen de schandelijkheid der handelwijze er bijgevoegd hebben, waarin zij onder bevestiging van honderd vier en veertig getuigen, voor het einde van vijf en twintig jaren, voor onschuldig verklaard wordt aan alle de misdaden, wegens welke zij bij hare teregtstelling was aangeklaagd. Gedurig meer getuigenissen — zelfs gelijktijdige — werden opgespoord, die het bevestigden, dat zij waarlijk het werktuig werd ter redding van haar vaderland. Waar, uit kracht harer geestverrukking, het natuurlijke ophoudt en het wonderbare begint, kan nog eenen geruimen tijd onbeslist blijven, als het over het geheel noodzakelijk mogt wezen, om hiertoe zijne toevlugt te nemen.

Hoort en vergelijkt men alle ten deele gelijktijdige uitspraken betrekkelijk haar, dan moet men eindelijk tot de overtuiging komen, dat zij een der schoonste verschijnsels is, welke de Fransche geschiedenis uit de romaneske middeleeuwen heeft bewaard. JOHANNA draagt het zwaard even als een vaandel tot een teeken van overwinning voor het leger, blijft echter verre verwijderd, van willekeurige wreedheid. Meermalen zelve gewond zijnde, heeft zij nimmer zelve bloed vergoten. Geene andere aardsche neiging is immer in haar hart opgekomen, dan die voor het vaderland. Slechts

ne-

negentien jaren bereikt hebbende — want de meesten ſtemmen immers in deze opgave overeen — daarenboven mannelijk ſchoon, heeft zij wel op het eerſte gezigt de mannen tot zich getrokken. Maar in den ruwen krijgsman heeft ook in hare nabijheid elke zinnelijke begeerte gezwegen. Bij allen ſchijn van dweeperij, heeft zij beſtendig geweten, wat zij wilde en deed. Nevens het vaste geloof, om zich van eenen hemelſchen last te kwijten, vertoont zich allerwege het bedachtzaam handelen; verſtand en voorzigtigheid in hare beraadſlagingen bij gebrek aan alle beſchaving door onderwijs; mannelijke fierheid tegen den Britſchen aanvoerder; edele vrijmoedigheid, als zij tegenover vorſten en regters ſtaat; groote ootmoedigheid in voorſpoed, onwrikbare ſtandvastigheid in tegenſpoed. Zij behoeft den roem niet van een *bovennatuurlijk* wezen. Het *menſchelijke* in haar, die vereeniging van dapperheid met goedheid, waarom het leger haar vergoodt, — daar zij, nadat de overwinning behaald is, de gekwetſten en zieken, hetzij dan vriend of vijand, oppast en verzorgt; — eindelijk die ſtrenge deugd, welke de ondeugd als eenen vijand vervolgt, en al het gemeene en lage zelfs uit het leger zou willen verbannen — dit alles is reeds toereikende, om hare ſchoone beeldtenis met de glorie van den hoogſten menſchelijken adel te verſieren.

Wat zal men echter, vraagt men, van de *wonderen*, de ingevingen, de hemelſche verſchijningen zeggen, op wier rekening zij toch alles ſchrijft, wat zij onderneemt en volvoert?

Men verplaatſe zich ſlechts geheel in die donkere

re dagen der verbeelding en des wondergeloofs; toen bij eene volstrekte verwaarloozing des verstands in de godsdienstige volksbeschaving, en de bloote heerschappij van een blind geloof aan de uitspraken der kerk, juist de beste zielen in den stillen omgang met den Verlosser, de Engelen en Heiligen, voedsel vonden voor hunne deugd, hunne rust, hun vertrouwen op God, dewijl zij voor hen het beeld des Goddelijken waren, en evenwel te gelijk, daar zij eenmaal ook een aardsch omkleedsel omdroegen, het onzigtbare voor de verbeeldingskracht verzinnelijkten. Weldra zal men alsdan zeer vele dingen, die aanvankelijk onnatuurtuurlijk en fabelachtig voorkomen, begrijpelijker en verschoonlijker vinden. Men voege hierbij, dat in de geschiedenis des ouden en nieuwen tijds, bij het bejegenen van grooten onspoed, of als het eene heilige zaak betrof, ook vrouwelijke heldinnen geen ten eenemaal buitengewoon verschijnsel zijn. De natuur schijnt zich somwijlen in de bijzonderheden der organisatie te vergissen, gelijk dan ook JOHANNA D'ARC, volgens eenparige getuigenissen, niet onderhevig was aan den lastigen regel van hare kunne. Eindelijk moest men ook bij de beoordeeling van zoodanige gebeurtenissen en karakters even zoo min uit het oog verliezen, dat vaderlandsliefde en godsdienstige geestverrukking altijd naauw met elkander verbonden waren, derwijze, dat een zuiver geweten, en de onafhankelijkheid des geestes van elke kennelijke behoefte, eene kracht en eene volharding verleent, waarvan weinige menschen eenig begrip hebben. Dusdoende zal men slechts de gesteldheid en de neiging van

deze verhevéne maagd leeren verstaan. Zelfs in hare laatste ootmoedige onderwerping aan de uitspraken der kerk, zal men, hetgeen zwakheid schijnt, slechts beschouwen als een bewijs te meer, hoe een diep ingeworteld geloof, zeer dikwijls in zeer beslissende oogenblikken, vooral, als de natuurlijke weêrzin tegen eenen geweldigen dood er bij komt, het overwigt verkrijgt over de betere overtuiging.

Voorts kan men de, in den stijl van acten gestelde berigten, nopens hare behandeling, niet lezen, zonder innerlijk verontwaardigd te worden. De zuiverste geestvervoering en het ruwste *fanatisme* verschijnen daarin in de scherpste tegenstelling. Men heeft doorgaans de voornaamste schuld geschoven op den haat der Engelschen, aan welke zij tegenstand geboden en zoovele nederlagen toegebragt had. Maar zij rust toch in den eigenlijken zin op den schandelijken PIERRE CAUCHON, bisschop te *Beauvais*, en sommige met hem overeenstemmende geestelijken, ja, zelfs op de Universiteit te *Parijs*, waardoor ook de zwakke, den banvloek vreezende koning belemmerd werd, om krachtdadiglijk voor zijne redster in de bres te springen. Het gansche bloedgeregt werd in denzelfden geest gevoerd, die zich nog in den jare 1762, bij den moord van den onschuldigen J. CALAS door het geregt, in hetzelfde *Frankrijk* andermaal vertoonde. Want ook deze man — nog tijdgenoot der oudste lieden onder mijne lezers — een der regtschapenste onbesmetste, en vroomste burgers van *Toulouse*, wiens oudste ontaarde zoon ongetwijfeld zich zelven te kort deed — moest,

de-

dewijl hij Protestant, maar de zoon der Roomsche kerk toegedaan was, zijn moordenaar geweest zijn. *Acht* stemmen tegen *vijf* veroordeelden hem tot de pijnbank en het rad. VOLTAIRE gaf aanleiding tot het herzien van het pleitgeding. Vijftig regters verklaarden den teregtgestelde voor onschuldig. Even getroost als JOHANNA in het aangezigt des doods tot hare leidslieden sprak: „ Nog heden hoop ik in het paradijs te zijn," kon CALAS zeggen: „ Ik heb God gevreesd en ken geene andere vrees." Thans liggen de acten van beide processen voor aller oogen. De nakomelingschap heeft over de regters der onschuldigen gerigt gehouden; en de ondeugden van dien tijd zelfs den laatsten sluijer afgetrokken (*). Zij heeft namelijk alles op-

(*) JEANNE D'ARC werd op den 30sten Mei 1431 op de oude markt te *Rouaan*, verbrand. Een opschrift in de nabijheid des brandstapels telde hare misdaden op: JEANNE, *qui s'est fait nommer la Pucelle*, *menteresse*, *pervicieuse*, *abuseresse du peuple*, *devineresse*, *superstitieuse*, *blasphemeresse de Dieu*, *presomptueuse*, *malcreante de la foi de J. C.*, *idolatre*, *cruelle*, *dissolue*, *invocatrice du diable*, *apostate*, *schismatique et hérétique*. — Reeds op den 7den Julij 1456 werden alle punten van aanklagte ingetrokken, en van de, door den paus CALIXTUS III, den aartsbisschop te *Rouaan*, benevens vele bisschoppen en inquisiteurs benoemde commissie voor onbewijsbaar verklaard. Nu heet zij in den mond van alle getuigen: *Bonne fille*, *simple*, *chaste*, *modeste*, *moderée*, *patiente*, *tres douce*, *laborieuse*, *craignant Dieu*, *aimant à faire l'aumône*, *à exercer l'hospitalité et à servir les malades. Pleine de bonnes moeurs*, *d'une conversation honnête et pai-*

opgeofferd, om de ſchuld van ondankbaarheid jegens de jonge heldin uit te wisſchen. De plaats, waar zij als offer van het *fanatisme* viel, is verſierd door eene fraaije gedenknaald; eene andere pronkte te *Orleans*, waar men jaarlijks haar feest viert. Tallooze kunſtenaars hebben gewedijverd, om haren naam onſterfelijk te maken. Het laatſte bewijs is de verheerlijking van hare geboorteplaats, die in onze dagen tot het groote inwijdingsfeest van *Dom-Remy* aanleiding heeft gegeven. Trouwens daarvan nader.

Dom-Remy la Pucelle.

Afgemat door de ſteeds toenemende hitte, kwamen wij in het kleine, ten uiterſte ſchilderachtig gelegene dorp aan. Brood, wijn en kostelijk water was alles, wat de armoedige, maar zindelijke herberg kon leveren, en voor eenen ſpotprijs ons voorzette. Kinderen omringden ons bij de intrede in het dorpje, en op aller lippen zweefde de vraag: *Voulez-vous voir la maiſon de la Pucelle?* Verkwikt zijnde volgden wij hen. In de vroegſte tijden ſtond het ouderlijk huis aan de ſtraat. Naderhand heeft men eenige huizen rondom gebouwd.

Toen

paiſible, ne jurant jamais, obéisſante a ſes parens et recherchant de preference l'entretien des femmes et des filles les plus vertueuſes.

Toen wij het zagen, was het meer het achtergebouw van een grooter. Het flechts door den tijd fchier ganfchelijk misvormde knielende beeld der maagd, hetwelk eerst over den ingang ftond, heeft men thans boven de deur van het voorhuis geplaatst. Op de — als in de gedaante van een hart — toeloopende fteenen vlakte, daar onder, zag men boven in een klein veld gebondene fchoven en druiven, als een zinnebeeld van den land- en wijnbouw van den ftamvader. Daaronder ftond in oud Fransch:

Vive labeur.

MCCCCLXI.

Daar naast verfchenen *drie* wapenfchilden; het middelfte met de *drie* leliën, als het wapen van *Frankrijk;* ter regterzijde dat aan de familie D'ARC, of gelijk zij nu heet DU LYS, medegedeelde adelijk wapen; ter linkerzijde het wapen der aanverwante familie THIÉSÉLIN. Op de onderfte vlakte boven den voet leest men:

Vive le roi Loïs.

Het eigenlijke ftamhuis heeft in de benedenfte verdieping *drie* afdeelingen, waarvan de grootfte het woonvertrek van de maagd was. Een fchoorfteen en eene kast in den muur is alles, wat er in over is. In deze moet zij, naar luid van het volksverhaal, hare kleeding en gereedfchappen bewaard

 heb-

hebben. De zeer hechte bouwtrant laat, voor het overige, benevens de nimmer afgebroken overlevering, geenen twijfel over, of men zich wel in dezelfde ruimte bevindt, waar zij, van hare kudde te huiswaarts keerende, het grootsche plan had ontworpen, om de redster van *Frankrijk* te worden, en van waar zij hare kloekmoedige taak heeft begonnen. De kapel, waarin zij hare aandachtsoefening plagt te houden, hadden de oude oorlogen verwoest, en van den geheimzinnigen Druïden- of Feënboom, waaronder zij gemeend heeft met de Engelen en Heiligen in vertrouwelijk gesprek te komen, was geen spoor meer te vinden.

Terwijl mijne reisgenooten de omstreken bezigtigden, bleef ik met toestemming der arme oude vrouw, die zich onder de familie rekende, en wonende in het voorhuis, den post had, om aan de vreemdelingen behoorlijke inlichting te geven, in het koele vertrek alleen, en gaf mij over aan gepeinzen over de wonderbare gebeurtenis. Het tijdsgewricht, waartoe zij behoorde, en de verlevendiging van haar aandenken door de oude muren, tegen welke eens hare gebeden afgekaatst waren, gaf van zelf aanleiding tot de vergelijking met onzen tijd. Was ons Duitsche volk niet ook, even als toenmaals het Fransche, onderling verdeeld en in gedurige tweespalt? Vochten zelfs niet de kinderen van *eenen* stam vijandig tegen malkander? Was het niet reeds zoo ver gekomen, dat men slechts door een wonderwerk op redding kon hopen?

In de *maagd* van SCHILLER was zoo veel, het-

welk

welk men woordelijk op onzen toenmaligen toeſtand kon toepasſen. Ik had haar bij mij, en leide dezelve als een geſchenk aan haar gewijd in JOHANNA's muurkast, terwijl ik eenige regels op het papier ſtelde, als een' weêrklank mijner ſtille beſpiegelingen, die geene andere waarde hebben, dan dat zij de gemoedsſtemming aantoonen, waarin zelfs de geringſte aanraking elk gevoelig hart in dat treurig tijdvak moest verplaatſen.

Hier rust dat wonderbaarlijk wezen,
Voor 't volk tot redſter uitgelezen;
Hier, eens voor hooger heil gevormd,
Rust uwe geest ten prooi van het geworml'
Deze oude, deze woeste muren,
Zij mogten uw klagt verduren,
Uw' tranen, toen des vreemdlings hand
Beroofd heeft uwer vadren land.

Onder vreemde rosſen-hoeven,
Vloeide in ſtroomen burgerbloed,
Gij vernaamt het ijdel ſnoeven, —
En uw ſmart werd heldenmoed.

Eenzaam dikwijls uit die ſtreken,
Steeg tot God uw vurig ſmeeken,
En, gerijpt bij 't ſomber dolen,
Leeft de moed in 't hart verholen.

Ons is geen redder nog verſchenen,
De vrede wel — maar geene rust!
Aan *vreemden* moeten wij verleenen,
En kracht en vrijheid goed en bloed,
Verlangend naar een beetre kust.

Sedert ons bezoek te *Dom-Remy*, is hier veel veranderd. Een vreemde reiziger, wiens naam niet wordt genoemd, had den eigenaar des huizes, den heer GERARDIN, eene aanzienlijke ſom geboden, als hij hem het oude beeldhouwwerk boven de deur, benevens het ingemetſelde basrelief wilde overdoen. Dit deed het eerst bij onderſcheidene vaderlandſche mannen het denkbeeld ontſtaan, om zulke merkwaardige overblijfſels voor den ondergang of voor wegvoering te beveiligen. Met geestdrift werd het aanzoek van het departement de *Voghesen*, waaronder de plaats behoort, aangenomen, en zelfs door den tegenwoordigen koning, ook verſchillende ministers en ſtaatsbeambten, zoo als de heeren LAINÉ, SIMEON, en vele anderen als eene nationale aangelegenheid beſchouwd. Het gezigt van het, toen wij het zagen, tot hooi en ſtroo gebruikte ſtamhuis, ſtelt nevensſtaande plaat in eene getrouwe afteekening voor. Toen beſloot men het, wel is waar, in zijne oude gedaante te bewaren, evenwel van alle latere toevoegſels te ontdoen, beſchadigde plaatſen te herſtellen, op de plaats van het huis er voor, eene ſchool voor dochters te ſtichten, waartoe de regering zelve eene bijdrage van *f* 6000:— toeſtond, eindelijk ook een gedenkteeken op te rigten, waarop de marmeren buste der maagd op een pedeſtal rust, welke tevens tot eene fontein dient. Men ſtroomde van alle kanten naar het op den 10den September 1820 ingerigt feest ter inwijding. Naar luid van het voor mij liggend,

gend, door den bouwkundigen JOLLOIS uitgegeven prachtwerk, is het met groote plegtigheid gevierd. In de daarbij gehoudene redevoering, ſtraalt zelfs daar, waar van het *wonderbare* en geheimzinnige der geſchiedenis melding wordt gemaakt, een even vrije als onpartijdige geest door. Ook herinneren onderſcheidene plaatſen mij de oude Franſche welſprekendheid (*).

Terugreis over Toul naar Nancy.

De hitte verminderde, en den terugtogt verkortte zoowel het beſtendig ten uiterst aangenaam onderhoud met den gezelligen *kanonicus*, als, na het lang vasten, het vooruitzigt op een goed onthaal in *Vaucouleurs*, hetwelk wij aan zijne beſtelling hadden te danken. Hij had, wel is waar, in het oog moeten houden, dat het voor hem juist kerkelijke vastendag was; wij zouden echter naauwelijks het *faire maigre*, gelijk men het doorgaans noemt, beſpeurd hebben. In het geſprek herhaalde men, wat men gezien had; het geloof ſtreed met de wijsgeerte over waarheid en verdichtſel in de geſchiedenis; ook gaf een voorval in het naburig *Nancy*, dat eerst voor *acht* dagen gebeurd, en opzigtelijk de ſtemming der ſtaatkundig-godsdienſtige partijen zeer karakteristiek was, ruime ſtof.

De

(*) Men vergelijke Bijlage VII, alwaar nog meer geſchied- en letterkundige ophelderingen zullen gegeven worden.

De voorganger van den tegenwoordigen bisſchop, de heer NICOLAS, had den eed aan de republiek afgelegd, terwijl, gelijk bekend is, een groot gedeelte der geestelijken, dezen eed met hun geweten onvereenigbaar vindende, uitgeweken waren. Na de terugkeering der Emigranten, was hij zulk een bijzonder voorwerp van vervolging, van de *nonſermentés* of *ongezworen priesters* geworden, dat hij vrijwillig van zijn' post afſtand gedaan, en zich alleenlijk eene leeraarsplaats aan het lyceum voorbehouden had. Bij zijne begrafenis vertoonde zich de partijgeest in zijne volle kracht, Slechts *drie* geestelijken hadden het gewaagd, om de plegtigheid bij te wonen. Men had het allerſlechtſte linnen voor zijne doodkist laten komen. Men had het volk opgeruid, om de kaarſen, welke in het voorbijgaan gezegd, tot de belangrijkſte bijvoegſels der geestelijken behooren, aan de dragers te ontnemen. Zij werden gebroken en in het graf geworpen. De policie had aan die baldadigheid een einde moeten maken; ook was men zeer bezorgd, dat de keizer, die zeer afkeerig was van deze Roomsch Katholijke ultra's, het ganſche voorval euvel zou opnemen (*). Het moest ons inderdaad ten hoogſte verwonderen, dat zelfs verſchillende zeer verſtandige perſonen, de partij kozen van de vervolgers van eenen man, van wiens kundighe-

(*) Zoo even leest men in de openlijke nieuwspapieren, dat er bij de begrafenis van den voormaligen ook conſtitutionelen bisſchop van *Avignon*, den 1ſten April bijna hetzelfde tooneel wederom gebeurd is. De natuur komt altijd weder boven.

heden en karakter men algemeen met groote achting ſprak. En evenwel ontbrak het niet aan de zoodanigen. Zelfs de natuurlijke goedhartigheid wordt zoo ligtelijk verdrongen, als het denkbeeld heerſchende is, dat er eenig verraad aan eene heilige zaak gepleegd is. De ſtrenge Roomſche, die ſlechts *een* hoogst gezag erkent, kon derhalve gemakkelijk eene misdaad zien in eenen lateren eed, die hen van eenen vroegeren moest losmaken, ſchoon zelfs zoodanig eene wijze van beſchouwing nimmer den geest van vervolging kan regtvaardigen.

Ongaarne namen wij den volgenden ochtend afſcheid van onzen vrolijken reisgenoot, in zijne bevallige behuizing. Ik verzocht voor eenen korten tijd uit zijne verzameling van *Elzevierſche Clasſici*, om eenen *Horatius* en eenen *Julius Caeſar*. Hij gaf ze mij, evenwel onder die voorwaarde, of, om dezelve tot een aandenken aan hem mede naar *Duitschland* te nemen, of, om ze zelf terug te brengen, of, om ze hem door den eenen of anderen vriend, die de reis naar *Parijs* deed, in plaats van eenen aanbevelingsbrief terug te zenden.

De ouden, bij welke, gelijk bekend is, de *gastvrijheid*, als een der heiligſte pligten, zoo hoog in waarde ſtond, hadden onder anderen de gewoonte, als zij een gastvrijhuis verlieten, bij het afſcheid een aarden bordje (*tesſera*) te breken. Ieder deel behield de helft. Zelfs erfde het over op de kinderen. Kwam dan een zoon of kleinzoon in een door gastvrijheid met de voorzaten verbonden huis, dan vergat hij niet zijne helft mede te ne-

nemen. Zij was het bewijs der overgeërfde aanspraak op de oude gastvrijheid.

Ook die clasfici zijn zulk eene *tesfera hospitalis* — gelijk men zoodanige ware blijken noemde — geworden. Want toen in het jaar 1814 mijn *tweede* zoon als vrijwillige garde naar *Frankrijk* trok, gaf ik hem dezelve weder mede. Hij vond bij den kanonnik hetzelfde gastvrij onthaal, als voor *zeven* jaren de vader had gevonden, en ontving *Caesar* ten gefchenk, die hem vervolgens op zijnen veldtogt heeft vergezeld. Zoo fpeelt het toeval — als er eenig toeval beftaat — met boeken en menfchen.

Nancy

eene der fraaifte fteden van *Frankrijk*, van ongeveer 28,000 inwoners, was eertijds de hoofdftad en zetel der hertogen van *Lotharingen.* Zij ligt aan den voet van eenen berg in eene groote vlakte, welke de *Meurthe* in vele bogten van het zuiden naar het noorden doorftroomt. Ook in de oudfte gedeelten en zelfs in naauwe ftegen, ontbreekt het niet aan groote hechte huizen, maar zonder regelmatigen bouwtrant. De nieuwe ftad echter onderfcheidt zich door hare lange, en daarbij zeer breede ftraten, die weder van foortgelijke regelmatige worden doorfneden, waarin van beide zijden de huizen van graauwe vierkante fteenen als on-

onder één dak in regte linie voortloopen. Verſcheidene markten zijn prachtig. Door eenen triomfboog met drie gangen, welke te gelijk de oude en nieuwe ſtad vaneen ſcheidt, komt men op de *Koningsmarkt*, die toenmaals den naam van NAPOLEON voerde, onder welker gebouwen het ſtadhuis een waarlijk koninklijk gezigt oplevert. De vier hoeken verbonden kunſtig gewerkte, rijk vergulde, ijzeren hekken. Vier prachtige poorten openen den ingang tot twee groote, door eene laan van lindeboomen vervrolijkte ſtraten, van welke de eene de rigting op *Parijs*, de andere naar het Duitſche *Lotharingen* neemt. Niet minder trotsch is, door het omringen met gebouwen in den edelſten ſtijl, de *Verbonds-* en de *Carrièrenmarkt*.

Deze zoo buitengewone verfraaijing, is bijna geheel het werk van den onvergetelijken vorst STANISLAUS LESZCINSKY, wien reeds zijne tijdgenooten den naam van *weldadigen* gegeven, en hem dikwijls bij TITUS hebben vergeleken, dewijl ook hem elke dag verloren ſcheen, die niet door de eene of andere weldadige handelwijze gekenmerkt was (*). Van den eerſten oogenblik zijner regering

(*) Wie met de geſchiedenis der vorige eeuw niet onbekend is, behoeven naauwelijks de volgende hoofdgebeurtenisſen van zijn merkwaardig leven herinnerd te worden.

STANISLAUS werd als woiwood van *Poſen*, in den jare 1704, eenparig tot koning van *Polen* verkozen. Reeds in den jare 1709 verdringt hem, van *Oostenrijk* en *Rusland* begunſtigd, AUGUSTUS II van *Saxen*. Na veeljarig, dikwijls gevaarlijk rondzwerven, wordt bij (1733) andermaal op

ring af, wendt hij alle pogingen aan, om de Lotharingers over het verlies van oude ſtamopvolgende hertogen gerust te ſtellen. Want de laatſte FRANS STEPHANUS, had, gelijk bekend is, het land tegen *Toskane* verruild, en was met MARIA THERESIA gehuwd. STANISLAUS verdeelde zijnen tijd tusſchen bezigheden met wetenſchappen en wijsgeerige oefeningen, welker reſultaten hij ook in verſcheidene ſchriften heeft verzameld (*), — en de ijverige eigene leiding van alle regeringszaken. Alles herleefde onder zijn toezigt. Elke nuttige werkzaamheid vond aanmoediging; de kunſten verwierven voedſel en belooning; voor de wetenſchappen rigtte hij muſeums op, voor de lijdende menschheid hospitalen en toevlugtsoorden van allerlei ſoort, voor den eerdienst welvoegelijke tempels. Ook

op den troon geroepen, doet nogtans (1735) vrijwillig afſtand van de kroon, en verwerft bij den vrede te *Weenen*, het hertogdom *Lotharingen* en *Bar*, met behouding van zijnen koninklijken titel, echter onder voorwaarde, dat, na zijnen dood, alles aan *Frankrijk* moet komen, welks koning, LODEWIJK XV, met zijne dochter ANNA was gehuwd. Hij regeert meer dan dertig jaren zacht en wijs tot 1766, toen eene ongelukkige vlam, welke aan den haard zijne kleederen vatte, in den ouderdom van negen en tachtig jaren, de aanleiding werd van zijnen dood.

(*) Zij zijn onder den titel: *Oeuvres du Philoſophe bienfaiſant*, *Paris* 1765, in vier Deelen uitgekomen, ook in het Hoogduitsch vertaald. Eene prachtuitgave des ganſchen in Poolſche verzen vertaalden Bijbels, had hij op eigene kosten te *Nancy* laten drukken. Zijn leven heeft AUBERT beſchreven. In het Hoogduitsch 1770.

Ook de graven der oude hertogen, zoo als het gedenkteeken van KAREL *den ſtoutmoedigen*, die (1477) bij de belegering van *Nancy* ſneuvelde, heeft hij door den opbouw van de prachtige rotunda bij het klooster der Franciskanen vereeuwigd.

Maar hoe hadden de Marſeillaanſche benden aan al die werken hunnen euvelmoed gekoeld! Die kostbare kerk lag bijna in puinhoopen, en de dooden werden evenmin als de levenden geſpaard. De borstbeelden der oude wijsgeeren aan de triomfbogen, zoowel als de ſtandbeelden der vorſten en koningen, alsmede zoo menig een ander praalgebouw vertoonden dit in wanſtaltige verminking en verwoesting. Maar men was toch blijde, dat de guillotine niet meer werkte, zoo als in de dagen van het ſchrikbewind, en men ons de verdiepingen mogt aanwijzen, waarin het moordtuig opgerigt was.

Wat wij buitendien te *Nancy* zagen, hadden wij te danken aan het geleide van denzelfden heer MULLER, die ons reeds eens (zie bl. 281) zoo minzaam te gemoet gekomen was, en van den waardigen geestelijken, de heer BOISSARD, dien wij toenmaals, wel is waar, hooren, maar bij de noodzakelijkheid, om een ſtreng *incognito* te bewaren, niet hadden kunnen begroeten. Zij zorgden vooral voor de ter verdere voortzetting der reis noodige papieren en getuigſchriften. Met de ſchadeloosſtelling voor eten en drinken, ging het hier nog erger. In *Metz* had men ons ten minſte eenen kapiteinsrang gegeven. Hier verklaarde ons een *chef de bureau*, „ dewijl wij geene *krijgsgevangenen*, maar *gedeporteerden* waren, hadden wij volſtrekt geenen militairen rang, en konden ten hoogſte als gemee-

meene soldaten schadeloos gesteld worden" — voor welke schâvergoeding wij dan dadelijk bedankten.

Er bleef ons geen tijd over, om de gebouwen der akademie en de kabinetten te bezigtigen. Daarbij boezemden mij, onder de openlijke inrigtingen, het thans met het *vondelingshuis* vereenigde *weeshuis* het meeste belangstelling in. *Zeven soeurs de la Charité*, naar het uiterlijke zeer fatsoenlijke vrouwen van middelbare jaren, bestuurden het geheel, en verdeelden de zorg voor het onderwijs, het opzigt, de huishouding, de oppassing der zieken. De jongste kweekelingen van *twee* tot *vier* jaren — ten deele zeer schoone kinderen — hadden zich juist gebaad en lagen in hunne witte hemdjes, hoewel allen naast malkander, in zindelijke zeer sierlijk opgemaakte bedden. De oudere vonden wij juist nog knielende bij het avondgebed. In andere vertrekken oefenden ook eenige grootere de kleinere in het bidden. Keuken, voorraadkamer, slaapzalen, alles was in uitmuntende orde; ook scheen de behandeling der kinderen op den toon eener ernstige goedheid gestemd. Zeer jonge kinderen waren aan minnen op het land toevertrouwd. Het getal van deze, die buiten 's huis waren, begrootte men op 600. Sedert drie en dertig jaren waren er 10,660 in deze inrigting opgenomen.

Voort-

Voortzetting der reis naar Parijs.

Men heeft te *Nancy* de keuze tusſchen verſcheiden gelegenheden naar de hoofdſtad. De groote van *Straasburg* komende *diligence* is doorgaans zoo bezet, dat wij gevaar liepen, misſchien ſlechts een paar plaatſen te vinden, of door bijwagens van elkander geſcheiden te worden. Eene *velocifere*, zoo als men de ſnelwagens noemt, zou ons, wel is waar, in derdehalven dag naar *Parijs* gebragt hebben; maar zulk eene ſchielijke reis, zonder nachtrust, is niet alleen in het heete jaarſaizoen zeer vermoeijend, maar zij zou ook elk vertoeven op belangrijke plaatſen onmogelijk gemaakt hebben. Dewijl de eiſchen voor eigen rijtuig zeer hoog waren, zoo verkozen wij de kleine *diligence*, welke, het is waar, langzamer rijdt, en de veertig Duitſche mijlen (zestig uren) tot aan de hoofdſtad eerst in *zes* dagen aflegt, waarbij men echter des avonds op een goed nachtverblijf kan rekenen.

Deze wagens gelijken naar beweegbare huizen. De voorſte opene zitplaats bevat *drie* perſonen, en is van boven overdekt. De koets zelve heeft *zes* vrij ruime zitplaatſen. Voor al de pakkaadje is in het achterſte gedeelte ruimte in overvloed. De vracht is billijk. Volgens accoord, dat wij met den conducteur, of den eigenaar, eenen redelijken welgemanierden man, maakten, zorgde hij voor alle benoodigdheden, ontbijt, middag- en avondeten, en nachtverblijf. Voor dit alles betaalde de perſoon tachtig

franken of 36 guldens. Bij den overvloed van eten en wijn, welken, zoodra men uit het rijtuig klimt, de welvoorziene middag- en avondmaaltijden reeds in gereedheid aanbieden, moest ons dit ten uiterste goedkoop voorkomen.

Buiten ons waren er nog twee dames in het gezelschap. Eene, die slechts helaas! een onrustig kind bij zich had, was, wel is waar, beroofd van alle bevalligheid, maar niet ongeschikt voor den omgang. Eene jongere, *Mad.* L***, die haar echtgenoot, een jonge houtvester, slechts een uur vergezelde, was door hare aangename opvoeding, hare beschaafde zeden, en nadat zij uitgeweend, en allengskens vertrouwen jegens ons opgevat had, door verstandige gesprekken, des te behagelijker. Zij was afkomstig uit *Lotharingen*, verstond iets van onze taal, en het veroorzaakte haar dikwerf genoegen in mijnen SCHILLER te lezen, offschoon de dichterlijke voorstelling haar soms den zin moeijelijk maakte. Want schoon de *waardigheid*, die over haar gansche gelaat verspreid was, de bevalligheid overtrof, ontbrak het nogtans, hoe meer men met haar bekend werd, ook aan deze niet. Maar uitmuntend bleef steeds de klaarheid harer denkbeelden, het verstand en de vastheid in hare oordeelvellingen. Familie-aangelegenheden, misschien niet de aangenaamste, schenen aanleiding tot de reis gegeven te hebben. Derhalve was er in alle gelaatstrekken meerder ernst dan eene jeugdige vrolijkheid, of dat geen, hetwelk de Franschen door *aménité* en *amabilité* uitdrukken. Hoe wenschelijk het is, dat op lange reizen, waarop zelfs onder de vertrouwelijkste vrienden het gesprek eindelijk

lijk begint te verflaauwen, zich reisgenooten bij hen voegen, blijft het trouwens altijd een gelukkig toeval, als zij, even als hier, naar den wensch van allen zijn.

De *eerste* dagreis ging tot *St. Aubin*, een dorp met eene groote herberg, gelijk dan ook de, buiten de onze, zoo even aangekomene, zeer bezette Parijsche *diligence*, eene menigte kamers en bedden noodzakelijk maakte. De buitengewone breedte dezer bedden, zoo als ik dezelve door gansch *Frankrijk*, *Engeland* en *Italië* heb gevonden, is inzonderheid in het warme jaargetijde zeer verkwikkelijk, aangezien men meer dan eens zijne plaats met eene meer koele kan verwisselen. Ook vindt men de menigwerf gehoorde klagten der Fransche militairen over onze enge bedden niet ongegrond.

De weg liep den *tweeden* dag over *Ligny*, vervolgens afdalende van eenen hoogen berg, naar *Bar le Duc*, de hoofdstad van het oude hertogdom *Bar* aan de rivier *Ornain*. De bovenstad ligt amphitheatersgewijze tegen den berg, en men klimt als op een terras bij de achthonderd trappen naar boven, wordende rijkelijk daarvoor beloond door een overheerlijk gezigt, dat vooral een, tegenover een oud kasteel gelegen, standpunt oplevert. De kerk *St. Max*, waarin de begraafplaatsen der oude hertogen waren, is verwoest. Nogtans zijn derzelver overblijffels in de kerk *St. Pierre* gebragt. Hier vonden wij enkele uitstekende schilderijen, en werden onder de gedenkteekenen op een wezenlijk met groote kunst bewerkt geraamte, als monumunt van eenen in die omstreek gesneuvelden prins van

 Oran-

Oranje, opmerkzaam gemaakt. Waarom — moet men nog altijd vragen — waarom laten de kunstenaars toch bijna in alle landen het oog den dood juist in zijne afschrikkende gedaante aanschouwen? Waarom heeft men bij zoovele kerken getraliede knekelhuizen (*ossatoires*) gebouwd? En dan zelfs de in steen gehouwen vlammen, met het vermanend onderschrift: *Priez pour vos parens, vos mères, vos amis dans le purgatoire!* — Waarom niet liever uit de H. Schrift, welke van dit vagevuur niets weet, de vertroostende woorden: „Zalig zijn de dooden! zij zijn in Gods hand. Geene pijn of rouwe treft hen?"

Na den maaltijd reden wij verder. Door onoverzienbare wijnheuvels en bergen, afwisselende met vruchtboomen, inzonderheid koren- en hennepvelden, komt men op de fraaije *chaussée*, die nu eens door vlakten, dan weder over hoogten en laagten tot aan de grensplaats *St. Dizier* loopt, welke *Lotharingen* van *Champagne* scheidt. Het valt in het oog, hoe groot een onderscheid tusschen vele zaken plaats heeft. Tot dus verre hadden wij, noch in steden, noch in dorpen, huizen van houten zamenstel gevonden. In *St. Dizier* vonden wij ze reeds in menigte, even als bij ons, slechts met dat onderscheid, dat hier pilaar aan pilaar staat, zonder door dwarsbalken verbonden te zijn. De kleine onbeduidende plaats heeft meest arme inwoners. Evenwel kan de groote goedkoopheid wel de aanleiding wezen, dat vele eertijds rijke goedbezitters hier in stilte leven. Wij zagen vele heeren en dames, eertijds rijke graven, baronnen, *Lodewijk*-ridders, op de promenade, geheel naar ou-

oude manier ſierlijk gekleed, om ten minſte in het uitwendig kostuum nog in den ouden tijd voort te leven.

De *derde* dagreis ging over *Vitry*, dat van den ſtichter FRANÇOIS I den bijnaam *le Français* heeft verkregen. Hier werd het middagmaal gehouden. Men roemt de welvaart der inwoners, die men verklaart uit den grooten handel met granen, welke van hier, dewijl de ſtad digt bij de *Marne* ligt, in groote menigte naar *Parijs* gezonden worden. Ik bezag de hoofdkerk, die eenige goede ſchilderſtukken bezit, en het daaraan gelegene *collegie* of *gymnaſium*. De directeur ontving mij vriendelijk. Er waren naauwelijks *twintig* kweekelingen, die in het huis woonden. Zij waren juist in het uur van arbeiden in eene kamer vergaderd, en bezig, om volgens ouden trant, Latijnſche woorden tot verzen zamen te voegen, waarbij een onderwijzer, ook buiten de leeruren, van de katheder, het opzigt had. Ik vroeg naar het Grieksch; daaraan werd echter niets gedaan, ook meende een onderwijzer, die mij de boekerij liet zien, dat ten minſte voor de geestelijken het leeren daarvan ten eenemaal overtollig, en over het geheel, — dewijl immers door de kerkelijke Latijnſche overzetting de ware beteekenis van het oorſpronkelijke zoo vast bepaald was, — al het verder onderzoek daarnaar ontbeerlijk was geworden. De jonge lieden waren zeer beſcheiden, en ingeſpannen bij mijn geſprek met den directeur. Zij lazen mij Latijnſche verzen volgens de Franſche uitſpraak voor, en dewijl zij begeerig waren, om onze manier van lezen te leeren kennen, zoo vervulde ik hunnen wensch met genoe-

gen, en had bezwaarlijk zelfs in eene Duitſche ſchool oplettender toehoorders kunnen vinden. Sommige beloofden zelfs, om zich op het Grieksch te zullen toeleggen, uit hoofde ik hen had doen opmerken, dat er zonder een' HOMERUS, ter naauwernood een VIRGILIUS zou hebben kunnen wezen, hetwelk hun zeer nieuw ſcheen voor te komen. Nogtans, vrees ik, dat de man op het geſtoelte, die aan dit geſprek geen deel nam, die ketterij weldra weder uitgedreven zal hebben.

Van *Vitry* vertrokken wij des namiddags, en kwamen tegen den avond te *Chalons-ſur-Marne* aan. Het is eene aanzienlijke ſtad, van ongeveer twaalfduizend inwoners, heeft een door deszelfs bouworde uitſtekend ſtadhuis, is daarenboven rijk in kerken en geestelijke gebouwen, met name in het bezit eener groote Kathedrale kerk, welke eens de beroemde kardinaal NOAILLES, als voormalige bisſchop, eenen nieuwen luister had bijgezet. Reeds voor de ſtad ontmoetten ons verſcheidene Pruisſiſche officieren, die hier als krijgsgevangenen leefden. Hier was het, alwaar ik, nu zelf een gevangen man zijnde, den jongen held, den heer VON RIPPERDA, die het jaar te voren te *Paderborn* zoo moedig van mij afſcheid nam, wederzag. (Zie III. D. bl. 36). Weldra was ons verblijf vol; want op zulk eene verſchijning waren onze landslieden, ten deele oude bekenden, niet voorbereid.

Dewijl wij te *Epernay*, hetwelk *acht* uren of *vier* ſtations van *Chalons* verwijderd is, tegen den mid-

middag wenschten te komen, werd de *vierde* dagreis schier met het aanbreken van den dag begonnen. Wij wonnen daardoor, na den vorigen zeer heeten dag, de koelheid van den nacht en den morgen. De weg liep over uitgebreide streken van krijtvelden, waardoor zich dit gedeelte der oude provincie *Champagne* van het andere veel onvruchtbaardere, of het beruchte *Champagne pouilleuse* zoo zeer onderscheidt. Hoe gelukkig slaagt zelfs op den dorren bodem het edelste gewas; ook giet men het krijt in vormen, even als onze tigchelsteenen, die vervolgens de bouwstoffen tot de landwoningen opleveren.

Het was een der schoonste zomersche nachten. De maan stond met hare volle blinkende schijf boven ons. Het bewegelijk zwerk, waarachter zij zich nu eens meer, dan weder minder voor het oog verborgen had, zegevierend doorbrekende, verhoogde zij de majesteit van het gezigt van het vriendelijk gestarnte. Soms scheen het als op eenen troon van wolken te rusten, dan zich onder eenen met goud omzoomden troonhemel te bewegen. Ik leide een gedeelte van den weg met den heer VON WEDELL te voet af. Toen rees voor ons de beeldtenis van verschrikkelijke dagen op. De gansche natuur rondom was stil, als het graf, en wij zelve wandelden uren lang op een ontzettend graf. Dat *Chalons*, hetwelk wij zoo even hadden verlaten, was het oude *Catalaunum*, en op de Catalaunische velden had de groote slag der volken gewoed, waarvan de geschiedschrijvers geen' tegenhanger in de oudheid weten te vinden. Onze weg liep over heuvels en de vlakten, waar de koning

der Hunnen ATTILA, de geesel Gods, volgens de spreekwijze zijner tijdgenooten, tot in het jaar 451 na JEZUS geboorte, geene nederlaag, slechts overwinning kennende, nogtans moest wijken voor het leger van het westen onder AETIUS en THEODERIK, in weêrwil van zijne hoop op een *vreugdevol* gevecht (*); toen er op éénen dag — wel niet, zoo als ISIDORUS verhaalt, bij de *driemaalhonderd-* — trouwens wel meer dan *eenmaalhonderd* en *zestigduizend* menschen het offer werden van woeste veroveringszucht, en onder hen gansche geslachten in weinige uren voor altijd vergingen, zonder eenig spoor na te laten (†). Een zoodanige slag der volken is er sedert dien tijd wel nimmer weder op den Europeschen grond voorgevallen. Wij echter — hoe hadden wij kunnen vermoeden, dat er na *zes* jaren nog eens, en geheel in onze nabijheid, eene halve millioen tot eenen soortgelijken strijd op dood en leven uitgerust zou staan, of dat reeds thans onze weg juist door die oorden zou gaan, waar onze legers nu overwinnende, dan wijkende, tegen denzelfden veroveraar zouden vechten, wiens gevangenen wij waren — *Montmirail*, *la Ferté*, *Chateau-Thierry*, *Epernay!*

In dit *Epernay*, eene kleine stad aan den zuide-

lij-

(*) *Gaudium certaminis*, laat CASSIODER zijnen ATTILA in zijne aanspraak aan de soldaten zeggen.

(†) *Bellum atrox multiplex, immaniter pertinax, cui simili nulla usquam narrat antiquitas: ubi talia gesta referuntur, ut nihil esset, quod in vita sua conspicere potuisset egregius, qui hujus miraculi privaretur adspectu.* JORNANDES.

lijken oever der *Marne*, kwamen wij tegen den middag aan. Rondom was de geheele landſtreek van wijnbergen omringd, waarop de aangenaamſte ſoorten van wijn groeijen, die ook den naam der ſtad draagt. Als men de grootte en menigte der nieuw aangelegde wijngaarden ziet, en de rustelooze vlijt, waarmede men, zoodra de regen de heuvels kaal maakt, vruchtbare aarde zorgvuldig naar boven draagt; als men daarenboven door de bijzondere goedkoopheid der overige wijnſoorten is verwend; dan baart het verwondering, dat men op de geboorteplaats van den Champagner evenwel de flesch tegen *drie* of *vier* franken moet betalen. Maar dezen betrekkelijk hoogen prijs kan men reeds daaruit verklaren, dat alle bergen op verre na niet even goed gewas voortbrengen; dat voorts het bewerken hier meer dan het dubbele kost, dewijl bij het druivenlezen de uiterſte zorgvuldigheid moet aangewend worden, om de besſen in de volle rijpheid niet te beſchadigen; dat men dezelve ſlechts perst, niet treedt, waardoor er minder most van dezelve gewonnen wordt; dat men dezen terſtond op flesſchen giet, van welke velen, door de eerſte gisting, ſpringen; dat eindelijk ook vele der rijke eigenaars der bergen het beste voor zich zelve behouden en in *Parijs* verteren.

De *Moetſche* kelder is onder allen de beroemdſte. Hij gelijkt naar eene kleine onderaardſche ſtad, in welke onoverzienbare gewelven even als ſtraten elkander doorſnijden, waar boven het halve *Epernay* is gebouwd. Wij bezagen bij kaarslicht deze merkwaardige benedenwereld, welke in haren ſchoot eenen ſchat van 400,000, zegge *viermaal honderd-*

duizend flesſchen, die aan weêrskanten zeer ſierlijk opeengeſtapeld waren, bevatte. Dat van de beste ſoorten op het welzijn onzer afwezigen de glazen geledigd werden, zal men reeds vooronderſtellen. *Klinken* wilden ze ook hier niet. De trotſche Champagne wil nu eens niet, dat het genot oor en reuk zal ſtreelen. Hij wil ſlechts één zintuig ten dienſte ſtaan.

Eene wat ſtrenge berisping, welke bij den maaltijd aan iemand uit ons gezelſchap, over eenen ſchotel met visch, die hem niet beviel, ontglipte, werd terſtond door den oppasſer in de keuken overgebragt. Weldra verſcheen, met de armen in de zijde, de deftige waardin, en wij ontvingen de eerſte ſterke proef van de ongeloofelijke vlugheid eener Franſche vrouwelijke tong. Het gekwetſte eergevoel barstte los in luide klagten over deze nog nimmer ondervondene onbillijkheid, welke zich ſlechts onbekendheid met hetgeen, dat juist voor de kenners het lekkerst was, kon veroorloven. Men deed alles, om de goede vrouw tevreden te ſtellen. Maar de vloed van woorden hield niet op, totdat alles uitgeput was, en de opbruiſende wijn in de glazen was reeds ſedert lang tot bedaren gekomen, toen hare misnoegdheid nog woelde en ſpartelde.

Na het nachtverblijf te *Dormans*, een onbeduidend vlek, waren wij tegen den middag van den volgenden dag te *Chateau-Thierry*, bij het vallen van den avond te *Ferté ſous Jouarre*. Hitte en vermoeijenis maakten voor alles, wat gezien zou hebben kunnen worden, onverſchillig, gelijk b. v., op de laatſte plaats, de door de kolosſale molenſtee-

ſteenen, welke zij oplevert, merkwaardige ſteengroeve zeer bezienswaardig zou geweest zijn.

De laatſte zeer gewenschte dag der reis naar de hoofdſtad, brak aan. Reeds om *acht* ure waren wij te

Meaux.

Gaarne zou ik onzen voerman nog een uur meer, dan hij toeſtond, hebben afgevraagd, om elk ſpoor van eenen der grootſte prelaten der Gallikaanſche kerk, van den bisſchop J. B. BOSSUËT, na te gaan. Ik moest mij vergenoegen, met de groote ook bouwkundig uitmuntende kathedrale kerk te bezigtigen, hier in de nabijheid des altaars aan zijne grafſtede te vertoeven, het bisſchoppelijk paleis, waaruit eens zoovele zijner belangrijke werken voortgekomen waren, te beſchouwen, en zoo vlak in de nabijheid derzelve, in eene kleine boekenkraam, de *Oraiſons funèbres* van den eerſten redenaar van zijnen tijd, te koopen.

Aangezien deze merkwaardige tijdgenoot van LODEWIJK XIV, bij mijne reisgenooten minder bekend was, kon het op den weg tot de naaste pleisterplaats aan geene ſtof ontbreken. Nadat ik de korte, voor die redevoeringen geplaatſte, levensbeſchrijving had voorgelezen, werd men nieuwsgierig, om ook eene proef zijner welſprekendheid te hooren. Ik verkoos de beroemde lijkrede bij het afſterven der hertogin van *Orleans*, HENRIËTTA MARIA. De prinſes, eene dochter van den ongelukkigen KAREL I van *Engeland*, die in *Frankrijk* alle harten had gewonnen, ſtierf in den vollen bloei harer jaren,

ſchie-

schielijk en onverwacht, en de tijding trof hof en stad als een bliksemschicht bij eenen helderen hemel. BOSSUËT, die haar in den Roomsch-Katholijken godsdienst had onderwezen, werd met postboden naar *St. Cloud* geroepen, en smolt, reeds bij haar sterfbed, weg in tranen en gebeden. Met betrekking tot haar zoo plotselijk verscheiden zijn de woorden gesproken, in welker lof men zich niet heeft kunnen verzadigen, en die ook bij mijn klein gehoor derzelver uitwerking niet misten:

„ *O nuit desastreuse! nuit effroyable, ou retentit tout à coup comme un éclat de tonnèrre cette étonnante nouvelle:* MADAME SE MEURT! MADAME EST MORTE!"

Naauwelijks waren dezelve uitgesproken, of de redenaar moest ophouden. Het waren niet slechts zijne eigene gedachten, die hem overweldigden. De groote dom van *St. Denis* weêrgalmde van schreijen en snikken. Zelfs onder alle grooten van het hof, die de plegtigheid der begrafenls bijwoonden, bleef geen oog droog (*).

Hoe men ook over het karakter van BOSSUËT oordeelen, en hoe de vergelijking met FENELON uitvallen moge — zijne kerk had in alle gevallen het regt, om hem voor eene harer hechtste zuilen te houden; want, bij alle schijnbare gematigdheid, was hij zoo goed Roomsch-Katholijk, als iemand. Daarbij vereenigde hij bij groote geleerdheid, echten smaak, uitgebreide talenten voor redevoeringen

in

(*) *L'éloge funèbre*, zegt VOLTAIRE in de *Siècle de* LOUIS XIV — *eut le plus grand et le plus rare des succès, celui de faire verser des larmes à la cour.*

in woord en schrift, zeldzame behendigheid in het twisten, en eene fijnheid in den omgang, zoo als men dezelve aan de hoven leert en bemint, en desniettegenstaande eene waardigheid en vastheid, die, zonder te beleedigen, achting en bewondering voor zich inboezemde.

Wie zou kunnen ontkennen, dat in zijne leerredenen, en inzonderheid in de lofredenen op de grooten des rijks, de edele eenvoudigheid, welke billijkerwijze het hoofdvereischte der Christelijke leerredenen moet blijven, dikwijls aan de kunst wordt opgeofferd, en dat men zelfs daar, waar hij met grooten nadruk en bijtende scherpheid, de ondeugden der groote wereld wraakt en bestrijdt, nogtans van den anderen kant beleefde vleijerijen den indruk verzwakken. Ik kon juist uit dien hoofde het gevoelen van eenen mijner reisgenooten niet ten volle toestemmen, „ dat, bijaldien wij in „ onze kerk zulke redenaars hadden, als de Roomsch- „ Katholijken in hunne BOURDALOUE, MASSIL- „ LON, FLECHIER, en vooral in dezen BOSSUËT „ bezat, de belangstelling in onze kerkelijke bij- „ eenkomsten geheel anders zou wezen, dan „ onze gewone, dikwerf van alle sieraad der wel- „ sprekendheid ontblootе leerredenen konden ver- „ wekken." Ongetwijfeld, als het slechts daarop aankwam, om de leerrede eene *fraaije redevoering*, den predikant *eenen grooten redenaar* te noemen, en als zulks voor de uitwerking kon waarborgen, dan kon hij gelijk hebben gehad. Maar men weet zeer goed, dat juist de geestelijke redevoeringen dier mannen, die zich toch hoofdzakelijk daarop toelegden, en als het hun ook voor het

oogen-

oogenblik mogt gelukken, om werking te doen, wel is waar, door de grooten der aarde, waarvoor zij gehouden werden, bewonderd en met bisdommen zijn beloond, maar in de denkwijze en de zeden, wat het inwendige van de *Louvre*, *Verſailles* en *St. Cloud* betreft, niets veranderd, en ten hoogſte in den tijd van de vasten eenigen invloed gehad hebben op de vermindering van openlijke ergernis. Nogtans ben ik verre verwijderd, om de ware welſprekendheid van de behandeling der heilige onderwerpen te willen uitſluiten. „ Voorzeker betaamt het," zoo als een geestige ſchrijver beweert, „ om op de hoogſte voorwer-„ pen, welke de taal kan bereiken, ook de gan-„ ſche volheid van luister der menſchelijke redeneer-„ kracht te beſteden, niet als of er eenig ſieraad zou „ beſtaan, hetwelk de godsdienst niet zou kunnen „ ontberen, maar dewijl het onheilig en ligtzinnig „ zou wezen niet te toonen, dat alles moest za-„ menwerken, om denzelven in voegzame kracht en „ waardigheid voor te ſtellen (*)." Alleen het moet ſteeds het hart wezen, dat welſprekend maakt; ſlechts daaruit kan het ware leven in het voorſtel vloeijen. Een enkel met het verſtand en naar de regelen van een beſtudeerd rhetorisch kunstwerk, gelijk toch gewisſelijk zeer velen van die algemeen beroemde lijkredenen waren, kan nimmer diep in het hart dringen (†).

Onder zulke en dergelijke geſprekken, bereikten wij

(*) *Reden über die Religion*, *ſ.* 181.

(†) Een aanhangſel over BOSSUËT, zal men in de Bijlage VIII. vinden.

wij de laatſte pleisterplaats, de kleine onbeduidende plaats *Claye*. Men rijdt dan nog eenige oogenblikken, eer men de hoogten ontdekt, achter welke *Parijs* in eene groote vlakte ligt. Het nadenken over hetgeen ons daar mogt verbeiden, verdrong ſchier alle nieuwsgierigheid en dat ongeduld, waarmede men anders gewoon is groote punten te naderen. Het verraste ons ſchier, toen wij ons aan de uiterſte *barrière* bevonden. De wagen hield ſtil. Het viſiteren was ſpoedig afgeloopen. Wij reden door de lange voorſtad in de ſtraat *St. Martin*, waar de *diligence* hare pasſagiers uitzet. Wij waren verlegen, hoe wij den weg in deze kleine wereld zouden vinden, toen eene vriendelijke hand het portier van de koets opende, en aan die verlegenheid een einde maakte.

PARIJS.

Aankomst.

Het was de hand van mijnen voormaligen pleegzoon, doctor OERTHLING, die, toen wij den 6den Augustus tegen den avond voor het verblijf, waar de *diligence* ſtil hield, aankwamen, mij het eerst in deze ons allen nieuwe wereld ontving. Hij had op de beste wijze voor ons verblijf zorg gedragen. Juist in het middelpunt der ſtad, in de *Rue des bons Enfans*, zeer digt bij het *Palais Royal*, vonden wij in een aanzienlijk huis, dat den naam van *Hôtel des Nantes* voert, gemeubileerde kamers gereed, en niemand van ons miste

de

de gemakken, die het verblijf te *Pont à Mousson* zoo zeer veraangenaamd hadden. Zelfs in de keuze van onze vertrekken, naast de algemeene zaal, kon ieder zijne neiging volgen. Op den langen weg, dien wij tot daarhenen moesten afleggen, zouden wel vele dingen reeds aanspraak hebben kunnen maken op onze oplettendheid. Maar het *oor* was nog meer ingespannen dan het *oog*. Hoe veel had men den zoo langen tijd niet aanschouwden, onder zulke onverwachte betrekkingen weder gevondenen, vriend te zeggen; hoe veel van hem te hooren! Ik durf naauwelijks melding maken, hoe belangrijk voor ons de raad van zulk eenen kundigen reeds voor de eerste kleine inrigtingen en bezorgingen werd, en hoe vele lastige ondervindingen en verlegenheden, waarover wij andere reizigers zoo dikwijls, bij de eerste intrede in de onoverzienbare stad, hoorden klagen, ons daardoor werden bespaard.

Diep en ontroerend was juist de indruk niet, dien *Parijs* het eerst op mij maakte. Reeds de lange voorstad en straat *St. Martin*, bleef beneden mijne verwachting in schoonheid van huizen, meer nog in het zeer matig gedrang van menschen. De eerste avond in het *Palais Royal* was meer verblindend en bedwelmend dan verheugend. De oneindige menigte van voorwerpen drukte den geest neder, te meer, dewijl dezelve reeds buitendien door bekommering en zorgen verloren had in vatbaarheid voor het aangename.

Den volgenden morgen moest het eerste werk zijn, om in het *Hôtel der Policie* de passen af te geven en verblijfkaartjes (*permis de sejour*) te ontvangen. De groote lange zaal was opgevuld met

men-

menschen, — wel bij de dertig commisen en schrijvers zaten aan afzonderlijk staande tafels, elk naar het verschil zijner bestemming, vlijtig bezig. Schildwachten met uitgetrokken sabels zag men hier en daar geplaatst. Wel honderd menschen vervulden de ruimte — mannen en vrouwen, — een bont gewemel uit alle standen — hier onverschrokkenheid, ginds de hoogste verlegenheid op de aangezigten. Onze vriend, bekend zijnde met alles, wat hier in manier en gebruik was, verschafte ons weldra gehoor aan het bovenste gedeelte der zaal, waar de afdeeling voor de vreemdelingen was. Geene vraag aan ons verried eenig wantrouwen; men las en behield de paspoorten. Wij schreven onze namen en vulden de gewone rubrieken in. Daarop ontving elk het verlofbillet, dat hem, zoodra hij hetzelve bij zich had, borg stond voor de bescherming der wetten. Dit was de eerste en eenige aanraking met eenig burgerlijk toevoorzigt te *Parijs*. Nimmer hebben wij sedert dien tijd ergens iets van eene bijzondere oplettendheid of toezigt waargenomen, schoon zeker alle onze schreden bewaakt werden.

Totdat wij van vermoeidheid niet meer konden, werd er nog op dienzelfden heeten dag een overzigt genomen van de stad en hare merkwaardigste plaatsen, gebouwen en straten. Dat, meende onze leidsman, ware de beste wijze, om zich spoedig te *Parijs* te *orienteren*. Men moest met het geheel aanvangen, maar aanvankelijk nergens vertoeven; daarna eerst tot het bijzondere overgaan. Een goed *plan* zou zulks ook, schoon onvolmaakter

voor de verbeelding opgeleverd hebben. Maar wie kan de vriendelijkheid weêrstaan, ook als men wel van een ander gevoelen zou wezen?

In den toestand, waarin ik mij bevond, wilde er in den eersten tijd van mijn verblijf volstrekt geen smaak voor al het nieuwe en deels zeer groote en eenige wat mij omringde, in mij opkomen. Welk eene gedaante mijne eigene omstandigheden ook na de gewelddadige voorvallen mogten ondergaan — ik hing met zulke menigvuldige banden — niet zoo zeer aan mijne *geboorteplaats* — als wel aan datgene, wat dezelve sedert meer dan eene eeuw onder de steden van *Duitschland* verheerlijkt had, hare hoogeschool en de groote gestichten van opvoeding en weldadigheid. Voor beide had ik zoo lang reeds geleefd, en de deelneming in de laatste was mij, als afstammeling van den stichter, aangeboren. Na den tegenzin, dien NAPOLEON tegen de universiteit had opgevat, kon de hoop slechts flaauw wezen, om dezelve onder zijnen toch altijd van hem afhankelijken broeder weder te zien herleven. Met haar lot echter hing, behalve de welvaart der stad, ook de voortduring dier gestichten op het naauwste te zamen.

Men zou, wel is waar, ligtelijk hebben kunnen denken, dat er eene nieuwe regering aan gelegen moest zijn, om zich juist vertrouwen te verwerven, door het in stand houden en weder herstellen, van hetgeen de oorlog gestremd of verwoest had: maar uit hoofde het, bij zulk eenen volledigen ommekeer van alle betrekkingen, vooral slechts op de vereeniging der belangen van zoo weinig te zamen-

pas-

pasſende deelen des nieuwen rijks aankwam — hoe weinig kon men daarop rekenen, om de oplettendheid op het bijzondere te vestigen.

Napoleon was ſedert den 27ſten Julij weder te *Parijs*. Alle grooten des rijks verzamelden zich rondom hem. Ook de jongſte zijner broeders was daags daarna als toenmalige *koning van Westfalen* aangekomen. De openlijke nieuwspapieren hadden zijne echtverbindtenis met de dochter des konings van *Wurtemberg* aangekondigd, en men zag de op handen zijnde feestvieringen te gemoet. Uit de wingewesten, uit welke de nieuwe ſtaat zou gevormd worden, waren afgevaardigden op weg, om eene hulde te bewijzen, waarvan hun hart niets gevoelde, niets gevoelen kon. Inmiddels hielden zich de ſtaatkundigen in hunne kabinetten onledig met het ontwerp van *ſtaatsregeling*. Ook waren er reeds ambtenaren benoemd, die het eerst de *regering* (*regence*) in handen zouden hebben, totdat de koning in zijne reſidentie te *Kasſel* zou aangekomen en aanblijvende ministers zouden benoemd zijn.

De eerſte beambten voor *Halle* en deszelfs inſtituut genegen te maken, — dat was nu de taak, en daartoe middelen en wegen te vinden, bleef thans ſchier mijne eenige gedachte. Daarbij werkten al ſpoedig vele omſtandigheden zamen, die gunſtig genoeg waren, om eenigen moed daarop te ſcheppen. Er was ſlechts veel geduld en ſtandvastigheid noodig, en tusſchen de met moeite beſpaarde uren, waarin iets voor de ongelukkige geboorteſtad kon beproefd worden, drongen zich dagen en weken, dat de toegang tot hen, die in ſtaat

waren om te helpen, door de tijdsomstandigheden dubbel moeijelijk gemaakt werd.

Aldus mag dan ook het volgend verhaal de beeldtenis van dit wisselend leven weder vertoonen, en, wat ik in het beloop des tijds ondernomen, bereikt of niet bereikt, buitendien, trouwens ook gezien, ondervonden en geleerd heb, zoo als het in dagboeken opgeteekend of in brieven aan mijn vaderland werd medegedeeld, hier weder behoorlijk gerangschikt en zamengevoegd worden. Natuurlijk zal, na een tusschenvak van zeventien jaren, menige latere opmerking, welke de sedert zoo wonderbaarlijk veranderde tijd heeft doen ontstaan, zich aan de vroegere waarnemingen aansluiten.

Mogt ik er niet op rekenen, dat mijne lezers, die mij op mijne latere reizen zoo vriendschappelijk ook dáár gevolgd zijn, waar ik niet in staat was, om veel nieuws mede te deelen, eenig deel in mijnen toenmaligen toestand zouden nemen, en de tijden, die, na zulk eene oneindige afwisseling van gebeurtenissen, bijna reeds in eenen nevel van het verledene beginnen te verdwijnen, zich gaarne nog eens voor den geest zouden zien gebragt, dan zou ik niet dan schoorvoetende dit gedeelte mijner waarnemingen verder kunnen vervolgen. Het is inderdaad zeer moeijelijk, over *Parijs* — inzonderheid bij een zoo kort verblijf — nog iets te zeggen, hetwelk eene groote menigte lezers niet reeds ten deele uit de werken van voortreffelijke en geestige schrijvers vernomen zullen hebben. Het *oude Parijs* is in zeer menigvuldige en naauwkeurige plaatselijke berigten en reisbeschrijvingen ten uiterste

vol-

volledig beschreven, en zelfs als middelpunt der letterkunde in de klassieke werken der natie zelve nader voor oogen gesteld. Toen de ontzettende omwenteling gebeurde, zijn op geene andere stad aller oogen zoo onwrikbaar gevestigd gebleven, en in geene stad zijn met de voorvallen tevens de plaatselijke omstandigheden zoo zeer uitgekomen, dewijl deze immers de eigenlijke bakermat derzelve geworden was, en er bijkans geene plaats gevonden wordt, die niet door het een of ander tooneel van het groote *drama* merkwaardig geworden is. Daarbij is trouwens, sedert de overwinningen der bondgenooten, de eigene bezigtiging gekomen. De tijd is voorbij, toen het eene soort van gewigt gaf, om in deze wereldstad geweest te zijn. Nadat honderdduizenden in de galerijen van het *Palais Royal* omgezworven, en bewoners van alle landen, van de *Wolga* en den *Don* tot de *Ebro* en de *Tiber*, voor de kunstwerken der *Louvre* hebben gestaan, of althans door hunne verhalen de kennis er van in die kringen is doorgedrongen, in welke men voorheen nimmer iets daarvan gehoord had, verkeert de laatste verhaler bestendig in gevaar, om het van ouds bekende weder op te halen. Evenwel zij het, in het vertrouwen op toegevendheid, gewaagd, om van mijn doen en handelen rekenschap te geven, en tevens ook, van hetgeen ik zag en hoorde, den ongelijk dieperen indruk mede te deelen, welken het onmiddellijk bezigtigen, zelfs van datgeen, wat mij door beschrijvingen reeds lang bekend was, bij mij heeft achtergelaten.

Eerste kennismakingen en pogingen voor mijne geboortestad.

De Staatsraad KOCH. *De Voorzitter van het Consistorie* MARRON.

De eerste stap was gedaan, sedert het mij gelukte kennis te maken met den in *Frankrijk*, zoowel als in *Duitschland*, hooggeachten Straasburgschen geleerde, den heer KOCH. Zoodra ik vernomen had, dat de keizer hem tot eenen der ministers in het nieuwe koningrijk *Westfalen* had bestemd, zocht ik hem op.

Deze uitstekende man was onder den grooten geschiedschrijver SCHÖPFLIN te *Straasburg* opgevoed, en werd weldra zelf een der grootste sieraden der universiteit aldaar, door zijne voorlezingen over het Duitsche staatsregt en de geschiedenis. Velen, die naderhand belangrijke rollen hebben gespeeld op het staatkundig tooneel, als de graven VON COBENZL, BOURGOING, NARBONNE, GALLICZYN, OUBRIL, RASUMOWSKY, waren eens zijne leerlingen. Zijne schriften, met name, het werk: *Over de omwentelingen van Europa*, enz., dragen evenzeer den stempel van bondigheid als van smaak (*). Gedurende de Fransche

(*) *Tableau des revolutions de l'Europe, dans le moyen âge. Strasb.* 1790 *et* 1807. (In het Hoogduitsch door SANDER. *Berl.* 1807—1809. III. B., en in het Nederduitsch door LASTDRAGER, vertaald uitgegeven.)

ſche omwenteling was hij het, die de aanzienlijke goederen der Protestanten in den *Elzas* redde (*). Slechts de tijd van het ſchrikbewind bragt ook hem in gevaar. Zoo lang als dezelve duurde, ſmachtte hij in den kerker, en zijn hoofd was reeds voor de guillotine beſtemd, toen met den val der woedende partij zijne redding daagde. Naderhand door den ſenaat te *Parijs* tot ſtaatsraad verkozen zijnde, onttrok hij zich ongaarne aan de vreedzame bezigheden van zijn leeraarambt. NAPOLEON, ſchoon hij ſomtijds met hem over zijne theorie van het regt van ſtaten en volken — waaraan *hij* zulk een ſpoedig einde had weten te maken — ſchertſte, wist nogtans KOCHS verdienſten op den regten prijs te waarderen. Derhalve gelukte het hem ook, in den ſtrijd voor zijne geloofsgenooten, voor zijn veelgeliefd *Straasburg*, en voor de zelfſtandigheid zijner akademie ſteeds te winnen, en deze te beveiligen voor eene herſchepping naar de Franſche grondbeginſels.

Juist zoodanig een man — een *geleerde* — een *Duitſcher* — een *Protestant* — mogt mij wel voor *onze* hoogeſchool als een reddende beſchermengel verſchijnen. Het verblijdende der hoop werd verhoogd door eene bijzondere betrekking tot hem. Twee zijner bloedverwanten waren mijne kweekelingen in het pædagogium geweest, en Dr. OERTHLING, hun landgenoot, mogt zich onder zijne huisvrienden rangſchikken. Aldus was *Halle* reeds als aka-

(*) Men zie zijne *Principes généraux des Protestans de la Confeſſion d'Augsbourg et de leur Incompatibilité avec la Conſtitution civile du Clergé* 1791.

akademie zeer hoog bij hem geacht, daarbij in deszelfs ſcholen hem niet vreemd, en het onthaal, hetwelk ik bij hem genoot, waarborgde mij voor de deelneming, die hij in mij en mijne wenſchen ſtelde. Met groote verwachtingen had ik zijnen drempel betreden. Dezelve zonken weder, toen ik moest hooren, dat hij voor dien post bedankt had, dewijl zijne hooge jaren — hij was zeventig — niet meer berekend waren voor zulk eenen nieuwen werkkring. Nogtans verzachtte hij den ſmartelijken indruk door de verzekering, dat reeds twee andere ſtaatsraden, de heeren BEUGNOT en SIMEON benoemd waren, van welke men zich het beste mogt beloven. Hij zou den eerstgemelden als minister van binnenlandſche zaken mijne aangelegenheden dringend aanbevelen, en hem tot eene perſoonlijke kennismaking voorbereiden. „ Het zoude" — voegde hij er bij — „ nuttig zijn, om volledige, met onbewimpelde vrijmoedigheid opgeſtelde berigten, nopens de wetenſchappelijke inrigtingen der tot een koningrijk vereenigde wingewesten, en voornamelijk nopens *Halle*, deszelfs voormaligen en tegenwoordigen toeſtand, wat het uitgevoerd had, en wat het verder uitvoeren kon, tot eene inleiding te doen ſtrekken voor een mondeling geſprek. De wil was goed; maar men kende *Duitschland* te weinig."

Ik heb weinig mannen in hooge posten leeren kennen, die door kalmte en zachtheid hunner uitdrukkingen, even verre verwijderd van ledige volzinnen, overdrijvingen en beloften, als van koude algemeene gezegden, zoo ſpoedig vertrouwen inboezemden. Hoe geheel anders zou KOCH het Duitsch

ka-

karakter verſtaan hebben, waarin de Franſche partijdigheid nimmer regt te huis kon geraken. Trouwens, het was wel zeer natuurlijk, dat hij, na zulk een werkzaam leven, naar rust verlangde. Ook heeft hij ſpoedig na dezen tijd, *Parijs* verlaten, om te *Straasburg* onder zijne vrienden, en in eene wetenſchappelijke ledigheid, het overſchot zijner dagen te genieten; daarenboven echter ook als medelid van het generaal-conſiſtorie en door het opzigt over vele heilzame geſtichten nog weldadig te werken. Zacht en tot op het laatſte oogenblik bezig zijnde, eindigde hij zijn leven, zeven en zeventig jaren oud, in den jare 1813. De eerwaardige BLESSIG, zijn dierbare, hem ſpoedig nagevolgde vriend, ſprak bij zijn graf, maar *Straasburg* vereerde zijne nagedachtenis, door een waardig gedenkteeken in het H. *Thomas*-geſticht.

Den voorzitter van het Gereformeerd conſiſtorie en tegenwoordigen oudſten der Evangeliſche geestelijkheid te *Parijs*, den heer MARRON, even uitſtekend door begaafdheid als redenaar als door menigerlei kundigheden en bedrevenheid in allerhande zaken, zag ik op denzelfden dag. Hij nam op gelijke wijze deel in mijnen toeſtand. Ik had deze deelneming, volgens zijne verzekering te danken, even zoo zeer aan het gebruik, hetwelk hij, met de Hoogduitſche taal en letterkunde niet onbekend, dikwijls van het werk mijner jeugd over de bijbelſche karakterkunde gemaakt had, als aan mijne tegenwoordige omſtandigheden. De betuiging dezer deelneming maakte een belangrijk kontrast met den toon van den bedaarden diplomaticus, van wien ik juist kwam. NAPOLEONS groote daden hadden den heer

MARRON onlangs tot eene vurige Latijnſche ode opgewonden, en thans was hij vol van de uitdrukkingen des keizers, dien hij als ſpreker der Evangeliſche geestelijkheid bij zijne terugkomst geluk gewenscht had (*). Met den ſtaatsraad BEUGNOT was hij door vroegere menigvuldige betrekkingen verbonden, en er ijverzuchtig over, dat de heer KOCH mij bij hem wilde aanbevelen. Ook liet hij zich in het vervolg dit niet ontnemen, hoe veel moeite het ook, in die dagen van feestvieringen, mogt kosten, om mij ten minſte een kort gehoor te bezorgen.

Er lag mij vooral aan gelegen, om den raad van den heer KOCH op te volgen, en ik zonderde mij nu gaarne in de eenzaamheid van mijn kabinet af, om bouwſtoffen voor een dubbel opſtel te verzame-

(*) Wie zou hem zulks ten kwade kunnen duiden? Men kent het antwoord van NAPOLEON op deze aanſpraak uit de openlijke nieuwspapieren. In *Polen* had hij van Katholijke geestelijken gehoord, die gaarne eenen Bartholomeusnacht hernieuwd zagen, en hun harde woorden toegeſproken. De heer MARRON had melding gemaakt van de beſcherming, waarover zich de Protestanten mogten verheugen, en tot antwoord ontvangen: „ De Protestanten hebben aan mij geene verpligting. Het geweten ligt buiten het gebied der burgerlijke wetten. Ik ben ſlechts regtvaardig. Ik behoor niet tot uwen godsdienst, maar ik eerbiedig de vrijheid en onafhankelijkheid van uwen eerdienst. Gij waart altijd goede burgers. Ik zal u ſteeds als mijne beste vrienden beſchouwen.” — Weldra werden ook meerdere preſidenten der Evangeliſche conſiſtoriën, gelijk reeds vroeger de heer MARRON zelf, tot leden van het legioen van eer benoemd.

melen. Gedrongene beknoptheid was voorwaarde, als het gelezen zou worden. Ook kwam het meer op een overzigt, dan op eene ſtatistiek naauwkeurige ontwikkeling aan, waartoe het mij, ten minſte bij het gedeelte, dat niet tot *Pruisſen* behoorde, aan kennis en hulpmiddelen ontbrak. Middelerwijl de ſtaat- en huishoudkundigen de bevolking, den bodem en den rijkdom der voortbrengſels berekenden, waarin de provinciën, uit welke het *nieuwe Westfalen* gevormd moest worden, uitmuntten, poogde ik der toenmalige regering duidelijk aan het verſtand te brengen, hoe belangrijk deze wingewesten moesten voorkomen uit het ſtandpunt der wetenſchappelijke beſchaving. Op vijf, ten deele zeer oude, ten deele zeer bezochte akademiën, *Göttingen*, *Helmſtädt*, *Marburg*, *Rinteln* en *Halle*, kon men het getal der ſtudenten ongeveer op drieduizend begrooten. Bijna alle aanzienlijke ſteden hadden een, verſcheidene twee tot drie *gymnaſiums* (*). De roem dezer inrigtingen tot onderwijs had leerlingen uit alle landen getrokken, en van duizenden, welke thans de eerſte posten in den ſtaat bekleedden, was de grondſlag hunner verdere opvoeding op dezelve gelegd. Ook voor

(*) Of de heer NIEMEIJER hier onder *gymnaſium* de onderſcheidene ſcholen of klasſen verſtaat van dezelfde Latijnſche ſchool, weet ik niet, maar anders komt mij het getal der ſcholen op drie, de lagere ſcholen er niet onder begrepen, wat hoog voor, ten zij hij ſpreke over de tusſchenſcholen ter bijzondere voorbereiding tot de akademie, uit verſchillende godsdienſten geſproten.

VERTALER.

voor het volksonderwijs was in weinige gedeelten van *Duitschland* zooveel gedaan als juist in dit. Schoon nu ook de wijze van opvoeding in *Duitschland* nog zoo zeer mogt verſchillen van die, welke men in *Frankrijk* op de hoogere en lagere ſcholen had ingevoerd, ſcheen het evenwel een punt van eer, om zich juist van dezen kant grootmoedig en liberaal te betoonen.

Het was ondertusſchen gemakkelijker datgene in een *bijzonder opſtel* voor te dragen, hetwelk mij het naast aan het hart lag. Hoezeer mij van onderſcheidene kanten de raad werd gegeven, om ſtoutmoedig op te treden, en om, ten einde indruk te maken, in hooge bewoordingen te ſpreken van hetgene, dat mijne geboorteſtad juist ten dien opzigte verrigt had, ſcheen het mij toch welvoegelijker, om ſtreng bij de waarheid en ver van alle overdrijving te blijven. Het was immers vóóruit te zien, dat men, als eerst de taak der organiſatie zou beginnen, alles zou wikken en wegen, en dat hierbij een natuurlijk wantrouwen bij elke onjuiste voorſtelling ſlechts des te meer voedſel zou vinden. Zoodra het werk volbragt was, overhandigde ik het aan den heer KOCH, die hetzelve gepast vond voor het hoofdoogmerk, en onverwijld den ſtaatsraad BEUGNOT ter hand ſtelde. (Men zie Bijlage IX.)

Thans gevoelde ik mij opgeruimder van geest, en liet nu den uitſlag gelatener aan eene hoogere leiding over. Met de bewustheid, van al het mogelijke verrigt te hebben, nam ook de vatbaarheid voor andere indrukſelen toe.

Aan-

Aankomst der Afgevaardigden uit de Provinciën van het nieuwe Koningrijk.

(Van den 12—16den Augustus.)

Aankomende Duitſchers vermeerderden met elken dag. Uit alle gewesten van den nieuwen ſtaat kwamen afgevaardigden, om den keizer en den nieuwen koning te huldigen. Onderſcheidene zochten ons ſpoedig op; anderen ontmoetten wij nu en dan bij de restaurateurs. Sommige ſchenen ons ſchier te vermijden, even als men den ongelukkigen poogt te ontwijken; anderen verwonderden zich, ons nog wel te moede te vinden; ook wel nu en dan ſchenen zij ons te benijden, dat wij — *gevangenen* — zooveel vrijer dan zij, elken dag volkomen meester van onzen tijd waren, terwijl zij daarentegen — *vrij zijnde* — bij alle hovelingen en grootwaardigheidbekleeders van de eene audiëntie naar de andere, van den eenen ſtaatkundigen prachtmaaltijd naar den anderen gezonden werden, en dikwijls in onzekerheid verkeerende, nopens de uitrustingen, beſtellingen, afſpraken, hunnen tijd moesten verſpillen.

Enkele zagen wij nogtans meermalen, deels vrienden of oude bekenden uit *Maagdeburg*, *Halberſtad*, *Helmſtädt*, en hoorden dan de klagten over den last van het ſtijve leven aan het hof, de afgepastheid bij audientiën, de verveling bij de dinées, de beſtendige onzekerheid, wat iedere dag

zou opleveren. Ieder dobberde tusſchen vrees en hoop bij de gedachte aan de op handen zijnde toekomst, en, al naardat elk een ligter of zwaarmoediger geſtel ten deele gevallen was, zag hij dezelve voor het algemeen of voor zich zelven in een helderder of donkerder licht.

Zoo was ook de indruk der audientiën bij HIERONYMUS op *St. Cloud*, en bij NAPOLEON in de *Tuilleriën* zeer verſchillend. Gene, meenden ſommigen, had hen met de ſtreelendſte verwachtingen vervuld. Wij konden ons niet genoeg verwonderen, hoe zij door eenige algemeene uitdrukkingen op eens zoo ten eenemaal veranderd waren, die daarentegen anderen zoo koel hadden gelaten. Onder deze behoorde inzonderheid de niet zoo ligt bewegelijke en met billijk wantrouwen vervulde eerwaardige abt HENKE uit *Helmſtädt*, en verſcheidene hem gelijkende.

In des *keizers* aanſpraak aan de Westfaalſche afgevaardigden waren ook menige krachtige woorden geſproken, die terſtond het geſprek van den dag werden. „ De godsdienst was de zaak van het geweten, niet van den ſtaat. — De kleine ſtaten deugden niets. *Westfalen* zou een groot rijk uitmaken, tot aan *Hamburg*. — De militairen moesten in het vervolg ſlechts beſchermen, niet onderdrukken. — De adel zou niets gelden. Uitmuntende verdienſten alleen konden op bevordering rekenen. — De koningen werden niet voor zich zelve, maar voor het geluk der volken aangeſteld.” Het gouden kruis, dat HENKE als abt van *Königslutter* droeg, was hem in het oog gevallen. Daarmede ſpelende, had NAPOLEON gevraagd: wat het

be-

beteekende? wat het opbragt? en op het antwoord: „ Tweehonderd zestig guldens," hervat: „ dat is wel der moeite waardig! — Gij zijt Protestant! Blijf het. Men kan in elken godsdienst een eerlijk man wezen." — De vrij lange audientie werd gesloten met de betuiging: „ De Duitschers zijn een goed, een kundig en vooral een *zeer geduldig* volk. Er zijn geene verraders onder hen. Als zij hun woord geven, dan is het genoeg." Men kan ligt denken, hoedanig nu zelfs *zoodanige* woorden gewerkt, maar ook welke bekommeringen dezelve bij de leden van verschillende standen hebben nagelaten.

Dat elk gewest, na zulk eene groote gebeurtenis in de eerste plaats slechts aan zich zelf dacht, en dat de aanzoeken en wenschen van elk afzonderlijk vaak naauwelijks vereenigbaar schenen, zulks lag in den aard der zake. Voornamelijk was dit ook met betrekking tot de universiteiten het geval. Het was te voorzien, dat men voor eenen staat als het nieuwe *Westfalen*, bij eene bevolking van ongeveer 1,900,000 zielen, vijf hoogescholen te veel zou vinden, en dat diegene, welke geene eigene fondsen hadden, het eerst gevaar liepen, opgeheven, of, naar luid der toenmaals dikwijls gehoorde uitdrukking, *gesupprimeerd* te worden. Juist van dien tijd konden de uitzigten voor *Halle* slechts donker wezen, dewijl tot hiertoe al deszelfs inkomsten bijna uit staatskasfen waren voortgevloeid. Niemand onzer kon het kwalijk genomen worden, als hij voor datgeen arbeidde, wat hem inzonderheid toebehoorde. Maar elk zag ook spoedig genoeg,

noeg, dat er in den geweldigen ſtroom eens zich geheel omkeerenden tijds, weinig uit te voeren was.

De Overwinnings- en Huwelijksfeesten.

(Van den 15den—22ſten Augustus.)]

Geheel *Frankrijk* moest de overwinningen vieren, van welke millioenen, en ook wij, de ſlagtoffers waren geworden. Het gebulder van het geſchut op den 15den Augustus verkondigde van den vroegen ochtend af reeds het feest. Alhoewel het ſcheen, als of de Parijzenaars, aan ſoortgelijke feesten gewoon zijnde, geen bijzonder belang er in ſtelden, en het geloof aan den eeuwigen vrede, die in de vredes-contracten tot eene beſtendige ſpreekwijze was geworden, verloren hadden, was echter het getal der nieuwsgierigen oneindig, en hoezeer de menigte zich ook in de lange en breede ſtraten, door welke de *cortege*, dat is, de groote prachtige trein van de *Tuilleriën* tot de kathedrale kerk moest gaan, verdeelde, kostte het evenwel vaak moeite, om er door te dringen. Een niet gering getal van aanſchouwers in volle ſtaatſie vulde de venſters en balkons der huizen, die grootendeels tot aan de derde verdieping met de fraaiſte tapijten en bloemfestoenen verſierd waren. Het zou wel mogelijk geweest zijn, om intréekaartjes tot de plegtigheid in *Notre Dame* te verkrijgen. Maar

wij verkozen de oneindige afwisfeling van verfchijnfels, die den langen trein verzelden, boven het gevaar, om, half verdrongen zijnde, bij flot van rekening — niets te zien. Ook hadden wij geene reden, om ons over onze keuze te beklagen, dewijl zelfs verfcheidene afgevaardigden ten uiterfte onvergenoegd terugkeerden.

Men zal geene befchrijving van dien optogt verwachten. Want zelfs het zien vermoeit op den duur reeds het *oog*. Bloote verhalen, zoo als dezelve in de openlijke nieuwspapieren in het breedvoerige te lezen waren, leest buitendien fchier niemand geheel uit.

Het keizerlijk rijtuig hield, gelijk bij foortgelijke optogten, eer alles behoorlijk gerangfchikt is, bijna niet kan misfen, dikwijls en reeds op eenen kleinen afftand van de *Tuilleriën*, van waar de trein zich in beweging gezet had, vrij lang ftil. Hier zag ik, ftaande zeer digt bij het portier van de koets, voor het eerst den man, die het groote thema der gefchiedenis van zijnen tijd was geworden, en het door alle tijden henen zal blijven, zoo lang men gefchiedenis fchrijft. Nieuw waren voor mij de trekken niet, die men uit duizende afbeeldingen kende, en, even als bij FREDERIK II het geval was, zelfs in de flechtfte wedervond.

Er is eene uitdrukking van goedheid en van verhevenheid van karakter, welke zelfs de onderdrukte in den onderdrukker, en de overwonnene in den overwinnaar moet huldigen, hoe moeijelijk ook in zoodanige betrekkingen het onpartijdig oordeel voor het gevoel mag worden. Ik heb mij bevlijtigd, om mijn' perfoonlijken toeftand en het on-

geluk des vaderlands mijne gewaarwording niet te laten bepalen. Maar het is mij, zoowel bij het eerſte zien van dezen buitengewonen man, als zes jaren later bij het tweede voor de poorten van *Halle*, niet anders gegaan dan de allermeesten, die deels veel nadere en langere gelegenheid tot waarneming hadden. Slechts de indruk van eenen diepen ernst, koele bedaardheid en ſluwe list, niet de indruk, dien grootheid van ziel, het allerminst die, welke achting en liefde voor de menschheid nalaat, is bij mij achtergebleven. Het is waar, er zweefde op het ganſche gelaat, inzonderheid dan, als het rijtuig moest ſtilhouden, een ſchier vriendelijk grimlagchen om mond en oogen, en het hoofd was bijna in beſtendig knikkende beweging. Of het zamen dringend volk daarin vaderlijke toegenegenheid kon lezen, wil ik niet beſlisſen. Ik zou denken, dat de opwellingen van goedheid zich in overwinnaars als CAESAR, misſchien meer nog als ALEXANDER, anders zouden geuit hebben. Bezwaarlijk was ook de ſchool des tot hartstogt overgeſlagenen oorlogs, en veel minder nog het ontzettend geluk, hetwelk NAPOLEONS loopbaan kenmerkte, geſchikt, om eenen met zulke groote krachten begaafden geest tot een volkomen zedelijk karakter te vormen; en in het gemoed van eenen man, — die pas aan een groot gedeelte van *Europa* wetten had voorgeſchreven, troonen omvergeſtort en troonen opgerigt, wiens loopbaan naar eene voorgeſtelde wereldheerſchappij over bouwvallen van verwoeste ſteden en ſtroomen van menſchenbloed was gegaan, en wiens eerzucht geen maat of perk kende, zoo lang de Britſche leeuw nog veilig en rustig, trotſe-

ſterende allen geweld, op zijn eiland lag, — kon zelfs op zulk eenen dag een zuiver menſchelijk gevoel moeijelijk plaats vinden.

De kerkelijke plegtigheid duurde ſlechts eenen korten tijd, en bepaalde zich tot eene groote muzijkale mis en een *Te Deum*. De terugtogt was niet minder plegtig. De verlichting der ſtad was de ſchitterendſte, die ik immer gezien heb. De avond was in dag herſchapen. In de *Tuilleriën* gaf men op hooge ſtellaadjen een groot concert, op de *Eendragtsbrug* een prachtig vuurwerk. Wat mij het meest verraste, was de welvoegelijkheid en de rust bij de ontelbare volksmenigte. Ik hield het voor onmogelijk, in dit heen- en wederſtroomen der honderdduizenden, zonder gevaar tot het punt te naderen, alwaar de muzijk hoorbaar was. En toch gelukte het. Een oude bekende uit *Duitschland*, de hoogleeraar CRAMER, merkwaardig door zijne lotgevallen, zoowel als door zijnen naam, ontmoette ons, en werd mijn leidsman. „Niets" — verzekerde hij — „had men te vreezen, als men maar rustig bleef. Het Franſche volk was bij zulke gelegenheden veel verſtandiger, dan men het dikwijls in *Duitschland* vond, alwaar de meesten ſlechts aan zich zelve dachten, verdringende en ſtootende eenen iegelijk, die hen ophield, en zich niet bekreunende over de regten van een' ander." Aldus vond ik het. Men vermeed elkander, men gaf raad, men poogde zich onderling te verſtaan, hoe men den voet zetten, hoe men thans ſtilſtaan, thans voortgaan, thans het regte oogenblik wilde afwachten. Zoo kwam men ongemerkt verder, en bereikte zijn doelwit.

Ondertusschen herinnerde de plaats, alwaar dit alles gebeurde, de voormalige plaats van LODEWIJK XV, tegenwoordig de *Eendragtsplaats* de tegenovergestelde verschrikkelijke voorvallen, die juist hier de viering der echtverbindtenis der ongelukkigste aller koninginnen hadden verstoord, en, even als booze voorteekens, dezelfde ruimte tot een schouwtooneel van jammer en ellende gemaakt hadden, alwaar drie en twintig jaren later, zij zelve het verschrikkelijkste moest ondervinden. Want, gelijk bekend is, geraakten de groote stellaadjen, die in het jaar 1770, bij den intogt van MARIA ANTOINETTA als *dauphine*, tot het afsteken van het vuurwerk bestemd waren, in brand, en de slechte inrigtingen, het onverstandig gedrang van rijtuigen en paarden, en de roofzucht van het graauw, beroofden meer dan duizend menschen in datzelfde uur van leven of gezondheid, wanneer de jonge vorstin, juist aangekomen zijnde, om door het vreugdegejuich van eene tallooze volksschaar ontvangen te worden, genoodzaakt was, in haast het gevaar en het gejammer der gekwetsten en stervenden te ontvlieden. Een der treffendste en verschrikkelijkste tooneelen van dit groote treurspel, dat ons eene veeljarige vertrouwde vriendin der koningin heeft bewaard, was onbetwistbaar het lot van een minnend paar, dat hier op de wreedaardigste wijze werd gescheiden. „ Te midden der opgewondene tegen elkander dringende of door de hoeven der paarden reeds vertredene menigte" — zoo verhaalt mevrouw CAMPAN — „ bevond zich ook een jongman met zijne schoone bruid. Jaren lang hadden zij malkander bemind. Lang hadden hunne tijdsom-

stan-

ſtandigheden deze echtverbindtenis hindernisſen in den weg gelegd. Eindelijk waren deze overwonnen. Het was de avond voor hunne bruiloft. De jongman deed alles, om zijne geliefde te beſchermen, en ging digt voor haar, om haar voor de toeſchietende menigte te beveiligen. Lang bood hij tegenſtand door bedaardheid en moed. Maar met ieder oogenblik wies met het oproer het geſchreeuw, en met den algemeenen ſchrik tevens het gevaar. „ Ik bezwijk," roept de minnares; „ mijne krachten begeven mij. Ik kan niet verder." *Een* middel — hernam hij — is nog overig. „ Spring op mijne ſchouders." Hij voelt, dat zij den raad volgt. Hij verdubbelt zijne pogingen. De armen over de borst geſlagen, weêrſtaat hij het hevigſte gedrang. Steeds daartegen worſtelende bereikt hij eindelijk eene bank op den uiterſten rand van het plein. Hier zet hij de dierbare neder. Buiten adem, ſchier bezwijkende, maar in het hooge gevoel van vreugde over de redding, keert hij zich om. — Ach! het was de geliefde niet. Eene behendigere had den raad gehoord, zich om zijnen hals gehangen en de vriendin was voor altijd verloren."

Ik heb CRAMER genoemd, die mij zoo veilig door het golvend gedrang des volks leidde. Had hij toch zelf op het pad zijns levens, dat op het laatst eindelijk zoo rijk bezet met dorens werd, niet zoo ſterk op zijne eigene leiding vertrouwd! Ook hij behoorde tot diegenen zijner tijdgenooten, die door bekwaamheden en goedhartigheid uitmuntten, en welke, even als GEORG FORSTER en zoovele anderen, het offer van hun geloof aan de beloften van eene gouden eeuw, welke uit de omwenteling

zou voortkomen, zijn geworden. Hij was de oudste zoon van dien voortreffelijken, als dichter en meer nog als vervolger der *Bosſuëtſche* algemeene geſchiedenis beroemden man, van den in 1788 te *Kiel* overledenen kanſelier J. A. CRAMER, die ook als lid van dat bondgenootſchap, aan hetwelk wij naast KLOPSTOCK, EBERT en anderen, het betere tijdvak onzer letterkunde te danken hebben, in hunne geſchiedenis zal vereeuwigd blijven. De buitenſporige denkbeelden van vrijheid en gelijkheid hadden hem te *Kiel* van zijn hoogleeraarsambt beroofd, alwaar hij, met de Oosterſche en Westerſche talen gemeenzaam zijnde, de laatstgenoemde onderwees. In *Frankrijk* had hij gehoopt getuige van die gouden eeuw te wezen, welker dageraad hij meende te aanſchouwen. Nogtans had hij zich ſlechts bij de gematigden, voor wie de ſtaatkundige dweeperij een gruwel was, even als MERCIER en BOINVILLIER, gevoegd. Naderhand had hij ook MOREAU voor zich ingenomen, die door hem den bisſchop en het oorlogsſpel leerde kennen. Niemand kon de goedheid van zijn hart en zijnen ſmaak voor het ſchoone en goede, evenmin als eene groote levendigheid van geest, miskennen. Echter was hij daarbij „ in den hoogſten graad verſtrooid, gelijkende naar een kind in alles, wat het dagelijksch leven betrof, maar uit dien hoofde ook eenvoudig als een kind, billijk en getrouw, ſlechts overdreven in zijne denkbeelden en uitdrukkingen (*).” Dikwijls zonder vast grond-

(*) Woorden van zijnen geestrijken broeder, van den geleerden regtsgeleerde te *Kiel*, in diens *Hauschronik*, ſ. 50.

grondbeginſel, op het dwaalſpoor geleid door een ziekelijk gevoel, bragt hij zich zelven en de zijnen dikwijls in gevaar, om door ongelukkige ſpeculatiën — zoo als, b. v. de onderneming van eenen boekhandel en eene drukkerij was — rust en welvaart te verliezen. Ik vond den eertijds zoo kalmen, ſteeds werkzamen man, wel is waar, nog even zoo vriendelijk, gastvrij, met eigen opoffering dienstvaardig, maar, bij zijne verzwakte gezondheid door zorgen en kommer — hoezeer hij het ook poogde te verbergen — toch in het oogloopend mismoedig. Reeds te *Pont à Mousſon* kwamen mij vriendſchappelijke brieven en aanbiedingen van hem te gemoet (*). Des te ſmartelijker was het gevoel, om

(*) Ongetwijfeld ben ik — ſchreef hij mij den 15den Junij — van verwondering ſchier verbijsterd, eenen brief uit uwe ballingſchap in *Frankrijk* te ontvangen. — Welk een zamenloop der dingen, waarin wij arme ſtervelingen niets dan een verwelkt blad zijn, dat de allesoverweldigende zondvloed der ſtaatkundige omſtandigheden voor zich henen rolt. Gij — naar *Pont à Mousſon* gebannen en de Franſche adelaar aan de overzijde in *Duitschland* geplant — welk een kontrast met dien onvergetelijken avond, toen wij bij u te *Halle* zoo rustig de liederen van SCHILLER zongen. Ook mij heeft ſedert dien tijd veel lijden getroffen en treft mij nog. Des te hartelijker neem ik deel in al het ongeluk, dat ſedert over mijn oud goed vaderland is losgebroken. Ik heb ten minſte het *bene latuit* bereikt, en ben de Noordlander in *Parijs*, die ongetwijfeld de minſte betrekking en den minſten invloed heeft. Maar wij willen hier onze hoofden zamenſteken, om u nuttig te worden. Alle deze dagen van rampſpoed zullen misſchien vroeger en be-

 ter

om hem, den kweekeling van FUNK, eenen der uitmuntendste schoolonderwijzers van onzen tijd, den warmen vereerder van KLOPSTOCK en diens lieveling, den aangenamen man in gezelschap zoowel door verhalen als voorlezen, zoo vroegtijdig en onder zulke bittere gewaarwordingen van een, ten deele althans, mislukt leven, reeds in het best zijner jaren, op den avond van hetzelve te vinden. Nogtans dacht ik, toen ik in *September* afscheid van hem nam, niet, dat hij nog vóór het einde van dat jaar zou sterven.

Van de *huwelijks-plegtigheden* hebben wij, ballingen, niets aanschouwd. Zij gebeurden buitendien in het binnenste gedeelte van het paleis der *Tuillerien*, alwaar de daartoe aangekomen zijnde *Vorst Primaat* de echtverbindtenis kerkelijk sloot. Zelfs het in gereedheid gebragte vuurwerk kon, wegens een sterk onweder, niet afgestoken worden, en de drukkende hitte werd als de reden opgegeven van onderscheidene uitgestelde feestvieringen. Eenige Westfaalsche afgevaardigden, die in nadere betrekking stonden tot het hof, zouden hieromtrent misschien meer weten te zeggen. Maar hun berigt zou thans bezwaarlijk op belangstelling kunnen rekenen.

De

ter eindigen, dan wij voor het tegenwoordige kunnen droomen." CRAMER heeft dezen beteren tijd niet beleefd, en hij zou uit zijn standpunt ook bezwaarlijk den tegenwoordigen voor den beteren tijd gehouden hebben. (Men zie Bijlage X.)

De merkwaardigheden der ſtad.

Een reiziger, die, bij volledige ruimte van tijd en onafhankelijkheid van alle uiterlijke betrekkingen, *Parijs* niet ſlechts plaatſelijk, maar tevens geſchiedkundig, en ten opzigte van de kunst tot zijne ſtudie kon maken, zou, dunkt mij, het groote veld, dat zich hier ter bezigtiging aanbiedt, geleid door de geſchiedenis zelve doorwandelen, en zijnen dagelijkſchen loop juist in dezelfde rigtingen nemen, zoo als de ſtad — thans onder de hoofdſteden van *Europa* naar den omtrek en de bevolking na *Londen* de tweede — van een klein beginſel tot eene grootheid is opgegroeid, waarop men, op de galerij van *Notre Dame* of het *Pantheon* ſtaande, niet zonder verbazing neder kan zien. Maar zij beſtaat ook reeds bijna tweeduizend jaren in de geſchiedenis. Reeds veertig jaren vóór de Christelijke tijdrekening vond JULIUS CAESAR hier eene ſchippersplaats (*oppidum*) op dat eiland der *Seine*, hetwelk thans nog het ware middelpunt van het van daar naar alle hemelſtreken zich uitbreidend *Parijs* is, dat met den naam der *Cité* wordt beſtempeld, en ook reeds toenmaals den Sequanen, eenen der Galliſche volksſtammen, tot eene vaste plaats ter verdediging diende. Nog bewaart men het merkwaardig ſtuk der oudheid, welks opſchrift aantoont, dat er onder de regering van TIBERIUS, *Parijſche ſchippers* (*Nautae Pariſini*)

 voor

voor *Jovi optimo Maximo* hier een gedenkteeken hebben opgerigt (*). Waar zich thans eene hooge kathedrale verheft, en in het *Palais de Justice*, de hoofdzetel der regtspleging is, daar ſloegen reeds in de tweede eeuw, toen *Gallië* tot een Romeinsch wingewest was geworden, verſchillende beheerſchers van *Rome* hunne zetels op. Romeinſche landbouw had de velden rondom vruchtbaar gemaakt, de moerasſen opgedroogd, de digte donkere wouden uitgeroeid, den wijnbouw bevorderd, den grond voor woningen en weldra voor paleizen geſlecht. JULIANUS *de afvallige*, die hier het eerst tot keizer werd uitgeroepen, vond reeds deze ſpoedig voltooide ſcheppingen, en noemde het kleine *Lutecia Pariſiorum* zijn geliefkoosd verblijf (†). In de vijfde eeuw *Gallië* aan de opperheerſchappij der Franken overgegaan zijnde, wies met ieder jaar de bevolking en de omtrek. Desniettegenſtaande ver-

(*) Men vond het redelijk goed bewaard in den jare 1711 bij het aanleggen van eenen grafkelder in *Notre Dame*.

(†) Eene merkwaardige getuigenis van dezen keizer heeft hij ons in zijne *Miſopogon* nagelaten. „Ik heb den winter" — zegt hij — „in mijne geliefde ſtad *Lutecia* — zoo noemen de Galliërs *Parijs* — doorgebragt. Zij is gelegen op een klein eiland, en men genaakt haar over twee houten bruggen van weêrskanten der rivier, die bijna altijd zich gelijk blijft, noch rijst noch valt. Zuiver en gezond is haar water. De winters zijn zeer zacht — de wijn rondom uitmuntend. Ook heeft men reeds de behandeling van den vijgenboom geleerd, die bijzonder ſlaagt, dewijl men hem des winters met ſtroo omwindt."

verliest zich het gemoed bij de beſchouwing in ſtille bewondering, bij de vergelijking der eerſte enge ruimte des eilands met de ontzettende vlakte, die het tegenwoordig *Parijs* beſlaat, welke thans meer dan drie mijlen in den omtrek heeft, naar de nieuwſte berekeningen dertigduizend huizen bevat, en bij de achtmaal honderdduizend inwoners telt.

Een waarnemer, zoo als ik mij denzelven voorſtel, en zoo als ik onder andere omſtandigheden zelf had kunnen wezen, moest, in plaats van de gewone voor eene oppervlakkige bezigtiging zeer bruikbare handelboeken, die telken jare onder den naam der *Guides, Voyageurs et Conducteurs des Etrangers* uitkomen, of het korte *Pariſeum ou tableau actuel de Paris*, dat juist gedurende mijn verblijf in het licht verſcheen, de grootere werken van BLAINVILLIER, FELIBIEN (*), PIGANIOL DE LA FORCE (†), PONCELIN en MARTINET (§), bij de hand hebben, en door dezelve met de geſchiedenis van het voorgeſlacht bekend geworden zijnde,

(*) *Histoire de la ville de Paris, composée par D.* MICHEL FELIBIEN, *revue, augmentée et miſe au jour par D.* GUYS ALEXIS LOBIENAU, *tous deux Prêtres religieux Benedictins de la Congregation de St. Maur.* V *Tomes* in *fol. Par.* 1725, met vele plattegronden en platen. De beide eerſte Deelen behelzen de geſchiedenis, de drie laatſte de *pièces justificatives.*

(†) *Deſcription de la ville de Paris*, X. *V.* 1765.

(§) *Deſcription Historique de Paris et de ſes plus beaux Monumens.* 3 *part.* 1779—1781, met platen door MARTINET.

de, hun voetspoor door al die merkwaardige overblijffels vervolgen.

Elke der verloopen eeuwen heeft zich hier meer dan een gedenkteeken gesticht, ja, men kan bijna, sedert de grondlegging der eerste Christelijke kerk op het kleine eiland in het oud *Parijs*, elke tien jaren met de vestiging van eenig nieuw gedenkteeken, of van een klooster, van eenig weldadig gesticht, van een koninklijk slot, van eenig praalgebouw kenmerken; — zoo ontelbaar is de menigte zelfs der *openlijke gebouwen*. Het is waar, de tijd heeft ook veel, van hetgeen hij bouwde, reeds lang weder verwoest. Als een Parijzenaar uit vroegere tijden nog eens kon terugkeeren, hij zou, wel is waar, op eene zonderlinge wijze getroffen worden, door ontelbare nieuwe en onbekende dingen en alle oogenblikken op zijnen weg verdwalen, maar tevens niet minder verbaasd staan over het ganschelijk verdwijnen van zooveel, dat hem eertijds als voor de eeuwigheid scheen gebouwd te zijn. Doch de dooden keeren niet weder, en juist daarin ligt voor den voorstander en navorscher der geschiedenis de groote aanwinst, dat hij desniettemin door haar ten volle gemeenzaam wordt met alle tijdvakken, en, als *Clio* nu het groote tafereel van het voorgeslacht blad voor blad voor hem ontrolt, en het tot het tegenwoordige geworden verleden in levende beeldtenissen voor zijn oog verrijst, dat hij nergens vreemdeling blijft, en elken tijd en elke plaats aan hare hand kan doorwandelen.

Mijn verblijf was te kort en van de uitwendige betrekkingen, zelfs van de verschillende neigingen

mij-

mijner vrienden te afhankelijk, om zoo, als ik goedgevonden zou hebben, bij de bezigtiging der merkwaardigheden naar tijdrekenkundige orde te werk te gaan. Nogtans heeft het niet weinig bijgedragen, om het genot van enkele voorwerpen te verhoogen, dat mijne verbeeldingskracht, waar haar de geschiedenis te hulp kwam, alles, wat tot zeer verouderde tijden behoorde, levendiger vertegenwoordigde, om het oude met het nieuwe te kunnen vergelijken.

Notre Dame, kathedrale kerk van Parijs.

Sedert — naar luid der overlevering — de heilige DIONYSIUS in *Galliē* het Evangelie had gepredikt, en op *Montmartre*, eene der noordelijke hoogten der ſtad, zijn hoofd onder de bijl der vervolgers was gevallen, won de nieuwe leer, wel is waar, langzaam, maar toch van lieverlede ſteeds meer veld. Reeds omtrent het jaar 380, na CHRISTUS geboorte, was eene grootere vergaderplaats voor hare belijders noodzakelijk geworden. Aldus ontſtaat de eerſte aan den heiligen EUSTACHIUS toegewijde kerk. De ſtichting eener veel grootere is het werk van den eerſten Christelijken koning der Franken CHILPERICH (555), van welker pracht en heerlijkheid FORTUNATUS, een dichter van dien tijd, met verwondering ſpreekt. De laatſte voltooijing was bewaard voor de *dynastie* der *Capetingers*. HUGO CAPETS opvolger, ROBERT, begint omtrent het jaar 1182, op nieuw te bouwen. In den zuiver Go-

Gothiſchen ſtijl verheft zich de tegenwoordige achtbare kathedrale kerk *Notre Dame* genoemd. Honderd twintig pilaren dragen haar hoog gewelf. Hare lengte bedraagt driehonderd twintig, hare breedte honderd twintig voet. Drie eeuwen hebben aan haar gearbeid, en haar met omtrent dertig kapellen, die aan afzonderlijke heiligen gewijd zijn, omringd. Buiten de drie ronde rozenvormige venſters van veertig voet in de middellijn, verlichten nog honderd dertig andere het inwendige (*). De veelkleurig beſchilderde glazen verſpreidden, wel is waar, benevens de menigte van grafnaalden, gedenkteekens en opſchriften, eertijds eene huivering wekkende donkerheid in de wijde ruimte; evenwel zagen verſcheidene tijdgenooten het ongaarne, toen onder de regering van den ongelukkigen LODEWIJK, door het reinigen en witten der muren, een helderder licht werd verworven (†). Zij ſtemden reeds

(*) De opgaven in getallen en maten wijken in vele beſchrijvingen van elkander af. Ik heb mijne in *Parijs* verzamelde aanteekeningen, nogmaals met de nieuwſte en waarſchijnlijkſte beſchrijving van den heer A. P. GILBERT, vergeleken. Deszelfs *Notice ſur la Baſilique Metropolitaine de Paris et ſur le treſor de cette égliſe*, ſtaat in A. L. MILLIN, *Magazin Encyclopedique*, 1811. *T.* VI.

(†) Zoo oordeelde MERCIER ook. *J'ai vu* — zegt hij in zijne ouder *Tableau de Paris*, *T.* V. *Chant.* 63. — *J'ai vu avec regret, qu'on avoit reblanchi cette égliſe. Ce demi-jour ténébreux invitoit l'ame à ſe recueillir; les murs m'annonçoient les premiers jours de la monarchie. Je ne vois plus dans l'intérieur qu'un temple neuf. Les temples doivent être vieux.*

reeds vóóruit in de gevoelens van den beroemden ſchrijver van het *Genie du Christianisme*, CHATEAUBRIAND. „ Men bouwe — zegt hij — nog zulke ſierlijke en heldere tempels in den Griekſchen ſmaak — altijd zal het volk naar de kerken van *Notre Dame* te *Rheims* en *Parijs* terug verlangen — naar die oude bemoste gebouwen, opgevuld met ganſche geſlachten van overledenen, en met de geesten der vaderen. Een gedenkteeken wordt ſlechts eerwaardig, als eene geheele geſchiedenis van den voorouderlijken tijd aan deszelfs door eeuwen graauw geworden gewelf hecht. In eenen tempel, dien men zag bouwen, wiens torens en altaren onder onze oogen zich vormden, is niets dat ons treft. Zijn oorſprong en wat daarmede in verband ſtaat, moet zich verliezen in den nevel der oudheid."

In het portaal van *Notre Dame* — waarvan het titelvignet eene getrouwe afteekening verleent — opent eene groote *hoofdpoort*, benevens twee eenigzins kleinere den ingang. Hoe vele menſchengeſlachten zijn reeds door deze poorten gegaan; hoe vele honderd vorſten en koningen van alle *dynastiën* hier plegtſtatig ingetogen, om voor het hoogaltaar, ſchoon ook niet altijd het hart, evenwel hunne knie voor den Koning der Koningen te buigen! Maar hoe vele grooten der aarde heeft men ook er binnengedragen, om hier tot ſtof weder te keeren, zonder dat iemand zou hebben kunnen vermoeden, dat eens een razend Fanatismus zelfs dit ſtof niet in rust zou laten. Over de beide hoekpoorten verheffen zich twee over de tweehonderd

voe-

voeten hooge torens. Eens de moeite, om driehonderd tachtig trappen te beklimmen doorgestaan, en vooral den *Bourdon* — de grootste klok in *Frankrijk* — beschouwd en de platten bereikt hebbende, leveren deze het heerlijkste overzigt over het uren uitgestrekte *Lutecia.* Hoe klein vertoont zich alles, dat in de nabijheid zoo onmetelijk scheen! Maar hoe herinnert ook de rondom van de huizen en paleizen opstijgende damp en rook er aan, dat er toch eens een tijd moet komen, dat alles, wat zich daar beneden in de kracht, vreugde en heerlijkheid des levens beweegt, even als deze wolken van rook zal verdwenen zijn, zonder eenig spoor na te laten.

Hoe meer dit statelijk gebouw tot verheffing des gemoeds tot Hem schijnt te nopen, die boven alle door menschenhanden gebouwde tempelen woont, des te ontmoedigender is het, als men verneemt, hoe weinig toch juist hier deze waardige bestemming wordt bereikt. Meer dan eenmaal, als ik onder de overoude gewelven ronddoolde, of naderde tot het hoofdaltaar van het hooge koor, waaraan zijne voormalige luister althans ten deele wedergegeven is, heb ik mij met deze bespiegeling bezig gehouden. Buiten de uren van den gewoonlijken godsdienst vond ik de kerk meestal geheel ledig en men hoorde elken voetstap. Hier en daar zag men menschelijke gedaanten voor het altaar knielen en hunne rozenkransen rondbidden; sommigen, naar het uiterlijk voorkomen, in het diep gevoel van nood, het oog vol verlangen naar de heilige maagd of den eenen of anderen heiligen opslaande; velen

meer

meer met lompen dan met kleederen bedekt; daar nevens ook wel menig een goed gekleed man reeds van jaren, die de geschiedenis zijns levens op het gelaat droeg, en nu hier wilde zoeken, hetgeen de wereld hem niet meer kon verschaffen, of waarvoor hij zelf de vatbaarheid had verloren. Bijzonder vol was de kerk ook op de zondagen niet; de mis ging vrij schielijk, bij velen, gelijk men duidelijk bespeurde, zonder alle eigenlijke aandacht voorbij. Op de muzijk scheen men veel minderen prijs te stellen, dan ik het te *Weenen*, *Praag*, *Dresden*, *Munchen* en *Wurzburg* heb gevonden. Eene leerrede heb ik hier niet gehoord. Ook wist men mij geenen geestelijke op te noemen, die de voormalige beroemde kanselredenaars der Gallikaansche kerk, BOSSUËT, MASSILLON, BOURDALOUE slechts eenigermate geëvenaard zou hebben.

Ten tijde van het schrikbewind der omwenteling, heeft de woede der ongodsdienstigheid ook dit oude heiligdom niet verschoond. Eene groote menigte van kunstwerken, welke eertijds daarin geplaatst waren, gedenkteekens, opschriften en standbeelden, waren verdwenen. Nogtans kon men nog voor enkel uitmuntend beeldhouwwerk, zoo als voor het bijzonder kunstig snijwerk van het koorgestoelte, vertoeven. Sommige meenden zelfs, dat het gansche van den dom, door de ontruiming van zoovele belemmerende monumenten, beuzelachtige versiersels en middelmatige schilderijen meer gewonnen had dan verloren.

Maar wie kent niet uit de geschiedenis van die verschrikkelijke jaren 1793 en 1794, de schandelijkste van alle ontheiligingen, die men zich ook

T hier

hier had veroorloofd, toen het laatfte fpoor van godsdienftigheid verdwenen, toen zelfs de toenmalige aartsbisfchop van *Parijs* GOBEL, voor de balie van de nationale conventie was gekomen met de verklaring: „ Aangezien er thans geene andere vereering meer kon gelden, dan die der vrijheid en der gelijkheid, zoo deed hij afftand van zijne verrigtingen als dienaar van den godsdienst, waaraan hij in zijn hart nimmer geloofd had, en gaf, benevens alle zijne vicariaten, de patenten der priester-orde terug."

Onbetwistbaar hadden reeds lang te voren alom gelezene en bewonderde fchrijvers, krachtdadig genoeg medegewerkt, om hetgene, dat nog heilig was voor een groot getal van menfchen, aan befpotting prijs te geven; en het zaad hunner grondftellingen, die met allen godsdienftig geloof den draak ftaken, was overvloedig binnen en buiten *Frankrijk* opgefchoten. Nogtans mag men vooronderftellen, dat zelfs de VOLTAIRES, D'ALEMBERTS, DIDEROTS — offchoon zij er wel geen geheim van hadden gemaakt, dat de uitroeijing des Christendoms hun eindoogmerk was — het zeker met afkeuring zouden aangezien hebben, om fchoone vrouwen, gelijk de operazangfter MAILLARD, en de tooneelfpeelfter CENDRILLE, als *Godinnen der Rede* in de kerken gedragen, op de altaren gezet en met wellustige danfen en liederen gehuldigd te zien. Wie kan, bij het betreden van *Notre Dame*, zonder huivering aan dien oproerigen optogt van jonge zedelooze Parijzenaresfen, die (op den 20ften November 1793) door CHAUMETTE geleid, den tempel naderden, of daaraan den-

denken, dat juist dáár, waar men ſedert een tiental eeuwen ſlechts gewoon was, om heilige gezangen te hooren, thans het tot een woest gedruisch opgewekt volk, geheel andere hymnen aanhief, en een teugelloos graauw in de kapellen, ter zijde van den dom, zich achter half opene ſchermen alle buitenſporigheden veroorloofde. „Het Fanatismus" — aldus had de van dezen gruwel in de conventie wederkeerende aanvoerder geroepen — „is verdwenen. Wij hebben ons van de tempels meester gemaakt, die men verliet, om eene andere beſtemming aan dezelve te geven. Voor de eerſte maal verſcheen het volk van *Parijs* op den dag van heden in die Gothiſche gewelven, welke, eeuwen lang de ſtem der dwaling teruggekaatst hebbende, eindelijk eens van de oproeping der waarheid mogten weêrgalmen. Wij hebben daar aan de nieuw verworvene vrijheid geofferd. Niet aan ijdele beelden, niet aan ziellooze denkbeelden hebben wij onze offers gebragt. Neen — *een meesterſtuk der natuur* (eene openbare hoer!!) hebben wij verkozen, om de *natuur* voor te ſtellen. Een enkele wensch, een enkel gebed weêrgalmde van alle kanten: *Geene priesters meer, geene andere goden dan die, welke de natuur ons aanbiedt!* Uit den *tempel der rede* (zoo heette *Notre Dame*) komen wij in den tempel der wetten." Zoo ſprak CHAUMETTE, en nu ontving deze godin der rede (die naderhand tegen een kolosſaal op het hoogaltaar geplaatst ſtandbeeld werd verruild) den broederkus van den voorzitter der conventie, en alle leden trokken naar *Notre Dame*, om het vrijheidslied van CHENIER te zingen.

Doch na eene zoodanige ontbinding van alle zeden, na eene zoo ten eenenmale ſtelſelmatige en werkelijke godvergetenheid, als in *Frankrijk*, en vooral de hoofdſtad, heerſchende was geworden, wordt zulk een goochelſpel in eenen zoo beroerden en verwilderden tijd tevens begrijpelijk. Ware ſlechts niet juist deze kathedrale kerk reeds in eenen veel vroegeren tijd, welke zich den *Christelijken* noemde, het ſchouwtooneel van ſoortgelijke ontheiligingen geweest! Toen ik mij op eenen zondag, gedurende de vesper, nog eens naar de kerk begaf, en mij op eene zitplaats bij het hoogaltaar, overgaf aan gepeinzen over de hier gevierde zegepralen der ongodsdienſtigheid, viel mijn oog op menige verſchoond geblevene overblijfſels van oude beelden van apostelen en heiligen, en er traden, mij zelven verrasſende, tooneelen voor mijnen geest uit de, naar men meent, zoo vrome en hooggeprezene middeleeuwen, welke maar al te veel overeenkomst met die roekelooze bacchanaliën hadden gehad. Naauwelijks kon ik mij onthouden van eene opkomende twijfeling, of niet deze ſchendingen van het oude heiligdom de meest balddadige mogten genoemd worden. Want ook in deze muren had men, gedurende vele eeuwen, omtrent nieuwjaar die roekelooze *Narrenfeesten* gevierd, op welke de Romeinſche *Saturnalia* weder hernieuwd werden; en wanneer alles, waarvoor, dezelve voorbij zijnde, het volk weder aandachtig zijne knieën boog, aan de ruwſte beſpotting ter prooi gegeven (*). Diakenen en kerkelijke dienaars verkozen

uit

(*) Wie zich nader van deze ergerlijke feesten mogt wen-

uit hun midden den *aartsbisſchop* of *paus der gekken*, bekleedden hem zelven met alle teekenen der nagebootſte waardigheid, droegen ook wel het aartsbisſchoppelijk kruis, den bisſchopsſtaf, de bisſchopsmuts voor hem henen, geleidden hem dan met eenen grooten ſtoet naar de kathedrale kerk, lieten hem heilige bezigheden verrigten, zelfs den zegen uitdeelen. De jonge geestelijken, gemaskerd en in den zonderlingſten gekkelijkſten opſchik, zelfs in vrouwelijke kleederen, gedost, waarden in de kerk rond, voerden de onzedigſte danſen uit, ſpeelden met dobbelſteenen op het hoogaltaar, wierpen walgelijke dingen in het wierookvat. Dronken en ſuizebollend trok dan de wilde ſchaar, ſchaamteloos ontkleed, ſchier naakt op de ſtraten om, en wat ook de verſtandigen daarentegen inbrengen, wat ook conciliën en kerkelijke vergaderingen daartegen mogten beſluiten — konden toch nog dienaars der kerk in de *vijftiende* eeuw beweren:

„ Eer-

wenſchen te laten onderrigten en overtuigen, hoe ver het verval der kerk, ten tijde vóór de hervorming is gegaan, moet de *Memoires pour ſervir à l'Histoire de la fête des foux, qui ſe faiſoit autrefois dans pluſieurs égliſes, par* M. DE TILLIOT, (*Lauſanne* 1741, *avec figures*) vergelijken, uit welke ook MEINERS in de *Historiſche Vergleichung des Mittelalters, u. ſ. w.* (*Th.* II. *ſ.* 246) geput heeft. Vele zeer merkwaardige plaatſen heeft DU FRESNE in het *Glosſarium mediae et infimae latinitatis*, onder het artikel *Kalendae ſeu festum Kalendarum*, insgelijks *Cervula*, *Cervulus*, daaromtrent verzameld. Zij leveren de ruimſte ſtof tot nadenken over deze dwalingen en over den geest van dien tijd.

„ Eerwaardige voorvaders hadden dit *Narrenfeest*, om *wijze* redenen even zoo goed als andere feesten ingesteld, opdat de ons allen aangeborene zotheid ten minste eens in het jaar geheel kon uitbarsten." „ Wij allen" — schrijft een dezer voorstanders — „ zijn oude vaten, die slecht gehoepeld zijn, en die de wijn der wijsheid zou doen springen, als wij denzelven door een onophoudelijk volharden in den dienst van God lieten voortgisten." Vergeefs mogt gij ijveren tegen deze gruwelijke tooneelen, vrome NICOLAUS VAN CLEMANGIS! toen gij dezelve te *Parijs* voor uwe oogen jaarlijks zaagt vernieuwen, waardig zijnde om in eenen beteren tijd te leven, een waarlijk brandend en schijnend licht, toen alles donker om u was (*). Neen, dacht ik, toen ik

(*) Deze voortreffelijke man, ook een der herauten der kerkverbetering in de vijftiende eeuw, een tijd lang rector der universiteit van *Parijs*, gevoelde zoo diep het verval van den godsdienst en bestreed het vooroordeel, dat God over het geheel en vooral door *zoodanige* feesten kon geëerd worden, in zijne werken, b. v.: *de novis celebritatibus non instituendis*, zoo kloekmoedig, dat men op sommige plaatsen LUTHER meent te hooren. „ Welke Heiden — schrijft hij, — als hij getuige ware van zulke feesten, moest niet gelooven, dat dezelve ter eere van *Venus* of *Bacchus* worden gevierd? Onder gezang van morsige liederen voerden zij in de tempels onkuische dansen uit; spotteden bij het dobbelspel met de heiligen; en wat het ergste nog was, dat doen de *priesters* — de herders in het aangezigt hunner kudden! — Openbare hoeren stroomen op zulke dagen toe — verleiden zelfs op het land de nog onervarene jongelingen bij het feest van den heiligen, aan wien de kerk toegewijd

ik de kerk verliet, zoo vaak mij de schriften van ongeloovige wijsgeeren en hunne spotternijen met verontwaardiging vervullen, zal ik niet vergeten, dat de veroorzakers en deelnemers van zulke wanvoegelijke gebruiken, gelijk dit *Narren-* en het naar hetzelve gelijkend *Ezelsfeest*, den godsdienst meer wonden hebben toegebragt, dan zij, en dat juist zulke onzinnige ontaardingen van den godsdienst, zulke ongehoorde ontheiligingen van zijne tempels, maar al te veel aanleiding moesten geven, om met een geloof den spot te drijven, dat tot zulke buitensporigheden kon misbruikt worden.

Bij een later bezoek van *Notre Dame*, werden wij ook door den opziener in de schatkamer geleid, uit welke, wel is waar, het grootste gedeelte der oude kostbaarheden van goud en juweelen, aan heilige vaten en kunstig ingezette reliquiën, gedurende de omwenteling waren verdwenen. Aan de groote sakristij, niet verre van het hooge koor, grenst het gewelf, waarin bewaard wordt, hetgeen uit dien tijd gered of door NAPOLEON aan de kerk geschonken was. De voornaamste voorwerpen, inzonderheid de zoogenoemde insigniën van KAREL *den grooten*, vond men voorhenen in de abdij *St. Denis* — den *schepter*, *de hand der geregtigheid*, den *degen*, de *kroon*, de *sporen* — die men gezamenlijk bij de eerste en laatste krooning (1804), waar in *Notre Dame* paus PIUS VII, de heilige zalving des keizers verrigtte, voor den trein droeg. De oudheidkundigen zijn

wijd is. Openlijk drijft men ontucht, en onschuld en zedelijkheid gaan reeds bij de knapen verloren."

zijn het wel eens, dat de meeste van deze insigniën tot eenen veel lateren tijd behooren. Slechts den *degen* houdt ook GILBERT voor denzelfden, welken LEO III aan KAREL *den grooten* vereerde, toen hij hem op den eersten dag des jaars 800 tot keizer van het westen inwijdde. Aan den knop vertoont men het zegel, waarmede hij zijne edicten geteekend zou hebben. Van deze schatten ging onze leidsman tot de kostbaarheden over, welke, sedert de krooning van NAPOLEON, hier insgelijks bewaard worden — den *nieuwen schepter*, de *nieuwe main de justice*, de *nieuwe kroonen* des des keizers en der keizerin, den *rijksappel*, den fluweelen *keizersmantel*, rijk met gouden bijen bestrooid, alles meesterstukken der kunst, prachtig om aan te zien — voor ons slechts loutere voorwerpen van ernstige en treurige beschouwing — en vijf jaren later ten deele een roof en schimp der kozakken, op de met lijken bedekte sneeuwvelden aan de *Beresina*. Hoe zou ik al de overige schatten kunnen opnoemen, alle de overblijffels, door welker schenking NAPOLEON het nog niet ten eenenmaal verdwenen vroom geloof, niet verzuimde gerust te stellen, — de splinter der *dorenkroon*, van het *ware* en *waarachtige kruis* van den Verlosser — en alle die rijke miskleederen, die nu weder den luister van den Roomsch-Katholijken godsdienst hebben hersteld. Wij schonken den vriendelijken leidsman de helft, en gingen liever nog eens in de voorhoven van de elke wisseling der tijden trotserende *Basilika*.

Het

Het Hôtel Dieu. De Morgue.

Niet verre van *Notre Dame*, bezocht ik eene der oudste inrigtingen voor zieken, welker oorsprong zich in de donkerheid der oudheid verliest, schoon haar de meeste oude berigten, voor een gesticht van den heiligen LANDRY en van den graaf ARCHEMBAUD uit de zevende eeuw, uitgeven. Zekerder is het, dat het reeds omtrent het jaar 1005 onder den naam *Hôtel Dieu St. Christophe* voorkomt, dat het onder den koning LODEWIJK *den heiligen*, vervolgens door verscheidene zijner opvolgers, gelijk HENDRIK IV, LODEWIJK XII zeer vergroot en uitgebreid is, en onder LODEWIJK XVI deszelfs tegenwoordige gedaante heeft ontvangen. De nieuw aangebouwde vleugels zijn de gevolgen van een' dubbelen brand, die vele honderden het leven in de vlammen heeft gekost.

„ Een *Godshuis!* — roept MERCIER in zijn *Tableau de Paris* uit — een Godshuis! Aldus durft men eene plaats noemen, waar men den zieken naast eenen stervenden, of naast een lijk legt; hem dusdoende het beeld des doods voor oogen stelt, terwijl buitendien de doodsangst reeds zijner ziel eene rilling aanjaagt; waar men hem in eene vunzige, sombere, verpeste lucht draagt; hem aan de dwingelandij van menschen onderwerpt, die noch door zijne pijnen, noch door zijne akelige denkbeelden geroerd worden; waar men onverschillig

is, of men hem dood of genezen er uit haalt; waar de aller uiteenloopendste ziekten onder één dek liggen, en het geringste ongemak tot eene doodelijke kwaal wordt; waar de legerstede der barmhartigheid veel verschrikkelijker is dan het stroobed des bedelaars! En toch heeft dit Godshuis onnoemelijke inkomsten, maar niemand denkt er aan, om deze ellende te verhelpen."

Alhoewel men het van den schranderen schrijver gewoon is, dat hij zijn penseel maar al te gaarne in de afstekendste kleuren doopt, en de poging, om met zijne afbeeldingen indruk te maken, dezelve zeer dikwijls tot karikaturen verwringt, is er nogtans een tijd geweest, dat de meesten dezer trekken naar waarheid geteekend waren. Dat in een hospitaal, hetwelk dikwijls tusschen *vier-* tot *vijfduizend* zieken opnam, onmogelijk alle die ongemakken kunnen vermeden worden, welke in veel kleinere naauwelijks mogelijk zijn, om geheel te vermijden, ligt in den aard der zaak. Dat men echter, om slechts zeer velen te kunnen opnemen, deze menigte in ten hoogste duizend bedden te zamenpakte, zoodat er doorgaans in elk *vier*, en altijd twee om twee tegen malkander over moesten liggen; dat de stervende of genezende totdat het uur sloeg van afgehaald te worden, naast den overledenen lag, dat dan de somtijds zware proeve op den werkelijken dood dikwijls aan eenen ongevoeligen oppasser moest overgelaten worden — dat waren toch inrigtingen, die door de deftige gordijnen voor ieder bed, en de tamelijke zindelijkheid der ziekenzalen niet vergoed konden worden. Zelfs de zorgvuldige verzorging der zieken

was bij deze groote hoeveelheid voor de artſen onmogelijk. Men weet het immers uit de ondervinding, welke wij in de laatſte oorlogen in de hospitalen gehad hebben, hoe vele dingen in eene zoo moeijelijke kunst moesten overgelaten worden aan de willekeur en onervarenheid der aanvangers, en hoe ook daar dikwijls zoo menigeen jonge leerling met eentoonige koele verordeningen, als: „ Aderlating! ontlasting! zweeten!" langs honderd bedden voorbijgaande, zijne viſites verkortte, om des te eerder zich met zijne ambtgenooten te kunnen te goed doen.

Bij alle die gebreken hebben toch ontelbaren, die in armoede en ellende zouden omgekomen zijn, zonder onderſcheid van natie en geloofsbelijdenis, hier oppasſing en genezing gevonden. Ook waren zij geenszins, gelijk men uit MERCIERS donkere ſchilderij zou kunnen opmaken, van louter gevoellooze menſchen omringd. Mogen al de vele duizende *Auguſtijner nonnen*, die nu reeds eeuwen lang den moeijelijken dienst waargenomen hebben, niet louter heiligen zijn geweest, en hare beuzelachtige hartstogten en aanmatigingen in dit toevlugtsoord van ellende hebben medegebragt — er zijn er nogtans ook ongetwijfeld onder haar zeer vele geweest, die met teedere zorgvuldigheid de lijdenden opgepast, en dag en nacht, niet ſlechts met teedere hand de pijnlijke plaatſen verbonden, maar ook met zachten troost de moedeloozen en gebrokenen van harte verkwikt, en zich zelven daartoe dagelijks door het gezigt van den grooten Lijder, wiens beeldtenis men op het in elke zaal opgerigt altaar, ontdekt, geſterkt zullen hebben. Ik hoorde

de reeds in mijne vroege jeugd eenen Duitschen arts, die zijne studiën in dit *Hôtel Dieu* volbragt had, verhalen: „ Dat hij dikwijls van menige zuster der orde, bij zijne verwondering, hoe zij — zelve nog in den vollen bloei der jeugd en schoonheid zijnde — de allermoeijelijkste en walgelijkste bezigheden met onvermoeide getrouwheid kon verrigten, ten antwoord had bekomen: „ Dat de liefde alles overwon, vooral de dankbare liefde jegens Hem, die oneindig meer tot heil der menschheid gedaan en uitgestaan had." Nog tegenwoordig is de oppassing der zieken in zoodanige handen. Zij is eene der weinige orden, die zelfs de haat tegen alles, wat geestelijk was, in de tijden der omwenteling zich gedrongen voelde om te verschoonen.

Verblijdend was het intusschen, om te vernemen, dat vele der onloochenbare gebreken van den voormaligen tijd thans verbeterd waren. Het getal der zieken is aanmerkelijk verminderd. Men begrootte dezelve niet veel over de tweeduizend. Voor de zwangeren en barenden, voor de krankzinnigen, voor langdurige telkens wederkeerende ziekten en voor de kinderen zijn bijzondere gasthuizen aangelegd, tot welk einde men de ruime voormalige kloosters heeft gebruikt. Door een zorgvuldig toezigt is er gezorgd voor nog meer zindelijkheid en gezonde lucht in de zalen. Iedere ook ligtere zieke moet nu, volgens de jongste berigten, zijn eigen bed hebben, en het uitmuntend voorbeeld, hetwelk ten dien opzigte mevrouw NECKER in het door haar gestichte hospitaal heeft gegeven, reeds in vele soortgelijke inrigtingen voorzie-

zieken, van welke *Parijs* nog eene zeer groote menigte bezit, van den heilzaamsten invloed zijn geweest. Ik durf niet zeker te bepalen, hoe verre reeds alle onwelvoegelijkheden, die ook na de tijden der — hier ten minste niet ongunstig werkende — omwenteling nog overbleven, uit den weg geruimd zijn. In vele derzelve vond in de jaren 1796 en 1797 een naauwkeurige en naar het schijnt, even zoo onpartijdige als kundige Duitsche waarnemer, nog stof tot groote ergernis (*). Dat men echter ernstig voortgaat, om dezelve te verbeteren, verzekeren latere getuigen.

Hoe vele vrome wenschen ondertusschen nog onvervuld zijn, hoe verdeeld ook de gevoelens mogen blijven, welke het gezigt van menschelijke gebrekkelijkheid, die hier onder allerlei gedaanten zich vertoont, nogtans altijd achterlaat, zal evenwel niemand zulk een weldadig en onder de grootste omwentelingen steeds in stand gebleven gesticht zonder aandoening verlaten. Wendt men zich daarentegen, van *Notre Dame* en dit *Hôtel Dieu* terugkeerende, naar de zoogenoemde kleine brug (*petit pont* of *pont au change*), en stoot men op dat nederig steenen gebouw, welks bouwtrant reeds eene bijzondere bestemming aanduidt, dan vertoeft men daar met geheel andere gewaarwordingen. Ik be-

(*) G. WARDENBURG, *Briefe eines Arztes, geschrieben zu Paris* 1796 *u.* 1797. I *und* II *Band. Gött.* 1799, 1801. Over het *Hôtel Dieu* (toenmaals *grand Hospice de l'Humanité*, of het hospitaal der nationale conventie genoemd) handelt het II. *Theil*, *f.* 294.

bedoel *de Morgue* (*), eene ſoort van *huis voor lijken*, in hetwelk alle lijken van verongelukten of vermoorden, welke onbekend op de ſtraten of in rivieren zijn gevonden, in een met hooge venſters voorzien, voor iedereen toegankelijk vertrek, ter openlijke bezigtiging worden ten toon geſteld, hetwelk in de oudſte tijden met mindere welſtandigheid en kieschheid op de *Pont-Neuf* moet gebeurd zijn. Zelden ging er, gedurende mijn verblijf, één dag voorbij, dat men niet van ongelukken hoorde — en hoe vele bleven onbekend! — Ik zelf ben nimmer deze *Morgue* voorbijgegaan, zonder van het een of ander treurig gezigt getroffen te worden. Op den grond lagen de lijken; over dezelve hingen de kleederen, gereedſchappen en kleinooden, dikwijls ook moordwerktuigen, welke men bij hen had gevonden. Doorgaans — zeide men mij — werd daardoor uitgevorscht, wie de doode ware, bijaldien niet ſomtijds volledige ontbinding de wegruiming al te vroeg noodzakelijk maakte. Verwekt dikwerf reeds de bloote aan-

ſchou-

(*) *Morgue* beteekende reeds lang een, in het *Chatelet* beſtaand, met traliewerk omringd vertrek, waarin men alvorens een gevangene aan den kerker zou overgegeven worden, hem opſloot, ten einde de cipier hem eerst naauwkeurig kon onderzoeken. Vervolgens verkreeg ook de bewaarplaats der gevondene lijken dien naam. Het ſchijnt afkomſtig te zijn van de oude beteekenis des woords — *kloekmoedig*, *vermetel*, *trotsch*, welke men in de ſpreekwijze waarneemt: *faire la morgue à quelqu'un*, (iemand donker of ook wel zeer plegtig (ernſtig) aanzien.)

ſchouwing huivering, — welke gewaarwordingen van medelijden en verontwaardiging zouden eerst dan ontwaken, welke treurige beſpiegelingen over 's menſchen leven en lotgevallen hier aanleiding vinden, als men telkens de geſchiedenis der bijzondere perſonen nader kon kennen. Veel zou men in allen gevalle daaromtrent kunnen gisſen. Want ſpoedig viel maar al te zigtbaar — hier de verſpilling van alle levenskracht, dáár de verwoesting, welke de ondeugd had aangerigt, in het oog; hier de vroegtijdig verwelkte bloeſem eener ongelukkige jeugd, ginds de hulpeloosheid van arme verwaarloosde, of in den angst en nood door wanhopende moeders weggeworpene kinderen. Juist daar wist men naauwelijks, of men de, aan een leven vol ellende vroegtijdig en bewusteloos ontrukte onmondigen, meer gelukkig prijzen of meer beklagen zou.

Het langst heeft mij de beeldtenis van twee ten eenemaal athletiſche gedaanten vervolgd, die, zoo als ik ſpoedig daarna vernam, beide te gelijk moordenaars en vermoorden waren. De een — dus verhaalde men — had den anderen, wegens de geweigerde betaling eener ſchuld reeds lang nagezeten, en met aanklagt en gevangenis bedreigd. Vrees en doodelijke vijandſchap had beide aanleiding gegeven, om zich beſtendig met een piſtool te wapenen. Op zekeren dag, dat de ſchuldenaar den ſchuldeiſcher zag, was hij in eenen juist aan de ſtraat gelegene openen kelder gevlugt; deze was hem woedend nagevlogen. Beide moesten te gelijk afgeſchoten hebben, want beide waren doodelijk gewond. Dood had men hen in de donkere gewelven

ven gevonden. Het was een afgrijsſelijk gezigt. De ligchamen waren als van eenen regen van kogels overal gehavend, en de opzwelling vermeerderde de natuurlijke grootte en ſterkte der geſtalten. De eene met groote opene oogen ſcheen nog naar den anderen henen te ſtaren, als of hij in de hoogſte woede, van zijn oogmerk mislukt te hebben, ware geſtorven. Den anderen ontbrak een oog; de lippen waren krampachtig geſloten.

Het zeldzaam geval baarde een oogenblik veel opziens — maar ook ſlechts een oogenblik. In *Parijs*, zeide mij de verhaler, is men binnen vier en twintig uren alles weder vergeten.

Het Paleis van Justitie, het Gevangenhuis en de Heilige Kapel.

Ook deze uit eenen zeer ouden tijd afſtammende gebouwen, zijn nog gelegen in den omtrek van het door de *Seine* omſtroomde *Isle de Cité*, waarin zich het *oude Parijs* te zamenpakte, hetwelk thans acht bruggen met het *nieuwe Parijs* verbinden, dat, gelijk wij weten, van dit middelpunt uitgegaan is.

Het *paleis van justitie* was eerst de woonplaats der oude Frankiſche koningen. Groote veranderingen en uitbreidingen verkreeg hetzelve in de dertiende eeuw door dien LODEWIJK, wiens wijze en krachtdadige regering hem den naam van *heilige* verſchafte. Eindelijk was hier nog eenen tijd lang

de

de zetel van FRANÇOIS I (1531), in plaats waarvan naderhand de *Louvre* trad. Vervolgens werd het de hoofdzetel van het burgerlijk en crimineel geregtshof, alsmede het hof van casſatie. Verſcheidene zalen zijn in eenen grootſchen ſmaak gebouwd, en toepasſelijke ſchilderijen, zinnebeelden en opſchriften toonen derzelver beſtemming aan.

Wij beproefden eenige malen, om de openlijke regtshandelingen bij te wonen, doch vonden telkens het gedrang van menſchen zoo groot, en de ruimte zoo beperkt, dat, hetgeen wij hoorden, ſlechts brokſtukken bleven. De indruk, welke de asſiſen of regtbanken der gezworenen ook hier op mij maakten, was meer het gevolg van zoo menigvuldige vertellingen, en dikwijls zeer tegenſtrijdige oordeelvellingen van deskundige mannen, van welke echter de meesten dezelve voor onveranderlijke voorwaarden eener volkomene regtspleging verklaarden. Naderhand leerde ik dezelve in *Engeland* — doch in eenen van de Franſche in vele opzigten afwijkenden vorm — eenigzins nader kennen, waaromtrent ik mijne gedachten in het *tweede Deel* dezer *Waarnemingen*, bl. 229 en verv., heb medegedeeld. Zoo verre ik verwijderd ben, om aanſpraak te willen maken op een dieper inzigt in een zoo belangrijk, zooveel beredeneerd en betwist onderwerp, kan ik toch niet ontveinzen, dat de zoo ten uiterſte merkwaardige en ſchier voor allen onverwachte uitkomst van het nieuwſte groote voorbeeld van eene uitſpraak der asſiſen in de zaak van FONK, mij in mijn vroeger oordeel nog meer bevestigd heeft.

In naauwe verbindtenis met het *paleis van justi-*

titie ſtaat de *conciergerie* (gevangenhuis), waarin de gevangenisſen der lijfſtraffelijke misdadigers zich bevinden. In het binnenſte van dit toenmaals nog zoo ontzettend verblijf der ſchuld en der onſchuld, der ellende en der tranen te dringen, was niet geoorloofd. Wij zouden anders niet in gebreke gebleven zijn, om het vertrek te bezoeken, waarin op den 2den Augustus 1793, de koningin MARIA ANTOINETTE, geweldig van hare kinderen afgeſcheiden, bij nachtelijke ſtilte gebragt werd, om aldaar tot op den 16den October elken dag haar laatſte uur te gemoet te zien. Niets was haar in dit eenzaam en donker verblijf overgelaten, dan een bed, eene tafel, een ſtoel en de ſchamelſte gereedſchappen, welke men zelfs den gemeenſten misdadiger niet weigert, alhoewel de goedhartigheid van den cipier of opziener der gevangenen, RICHARD, hetwelk hij zelf met het leven moet geboet hebben, voor de verligting van haren toeſtand gedaan had, wat hij kon. (Zie Bijlage XI.) Dewijl wij ſlechts den ingang van den ſmallen gang konden beſchouwen, welke naar de donkere galerij der gevangenisſen leidde, waarin het nimmer geheel dag wordt, bleven wij des te langer op de plaats, waar de ongelukkige op den dag hares doods de noodlottige kar moest beklimmen, waarop zij, in eenen ſoberen witten nachtmantel gewikkeld, de handen op den rug gebonden, een haar onbekende conſtitutionele geestelijke naast haar, door de lange ſtraten ter geregtsplaats werd gevoerd, en onder het woest geſchreeuw van een aanzienlijk en gering gepeupel ontſliep.

Geen tijdsverloop zal zulke ſchandvlekken, toen

de

de vermeende regtvaardigheid in de onmenſchelijkſte ruwheid en wreedheid ontaardde, uitwisſchen. De tegenwoordige regering heeft ongetwijfeld niets verzuimd, om de ſchuld te verzoenen. Uit latere berigten zie ik, dat niet ſlechts de conciergerie zelve eene volledige verandering heeft ondergaan, dat het geheel in het criminele geregtshof (*cours d'asſiſes*) veranderd is, en de donkere onderaardſche kerkers verdwenen zijn; maar dat men, wat meer is, het vochtige met bakſteenen geplaveide, overigens nog tot de beste gevangenisſen behoorende vertrek, waarin de koningin vijf en zeventig lange dagen en nachten eenzaam doorgekwijnd had, thans in eene kapel herſchapen, de wanden met zwart marmer bekleed, op de plaats, waar haar bed ſtond, een zoenaltaar gebouwd, en hare nagedachtenis door eene grafnaald van wit marmer vereerd heeft.

De *heilige kapel* — ook het werk van den H. LODEWIJK — grenst insgelijks aan het paleis van justitie, en was ook voor de bouwkundigen en kunstkenners merkwaardig door het kloek gebouw des gewelfs en de uitſtekende glasſchildering. Voorheen was zij het nog veel meer voor de geloovige zielen, die inzonderheid in den nacht op den goeden vrijdag hier troepswijze vergaderden, om het gezigt der alsdan ten toon geſtelde reliquien — inzonderheid van de niet in twijfel getrokkene overblijfſels van het *kruis van* CHRISTUS — te genieten, ook wel om van dezelve wonderdadige krachten te verwachten. Inzonderheid drongen zich *epileptiſche*, of, naar men meende, door booze geesten geplaagden er bij. Volgde ook de verwach-

te genezing niet, dan gingen zij ten minfte niet zonder rijke aalmoezen der getroffen aanfchouwers van daar. Deze ongeregeldheid is voorbij, en het eertijds zoo gehuldigde heiligdom in eene bewaarplaats voor oude acten herfchapen. Den vriend en kenner der oude Franfche letterkunde herinnert het den belagchelijken twist, welke hier eens ontftond tusfchen den *voorzanger* en den *fchatbewaarder* over het behouden of affchaffen van eenen ouden *lesfenaar*, die op aanleiding van den voorzitter LAMOIGNON, ftof verleende tot dat boertig heldendicht van BOILEAU, *le Lutrin*, waarin zich de wel dikwijls te hoog geroemde poëtifche geest des dichters, misfchien nog het meeste heeft ontwikkeld. Ook heeft men zijn lijk juist in deze kapel (1711) begraven. Op eene andere plaats zullen wij hem nog eens wedervinden.

De Louvre en de Tuillerieën. De Tuin. Het Eendragtsplein. De Elyzefche velden.

Nergens vertoont *Parijs* zich heerlijker, dan dáár, waar de beide gedenkteekens van waarlijk koninklijken luister zich allengskens tot een groot geheel vereenigen. Het oog vermoeid zijnde van het aanfchouwen der ten deele zeer kunftige bouworde aan de ontzettende gebouwen, rust het des te liefelijker in den bevalligen tuin uit, welke zich aan de *Tuillerieën* aanfluit, en wie nog niet vermoeid is, vervolgt dan van dezen den weg tot

in

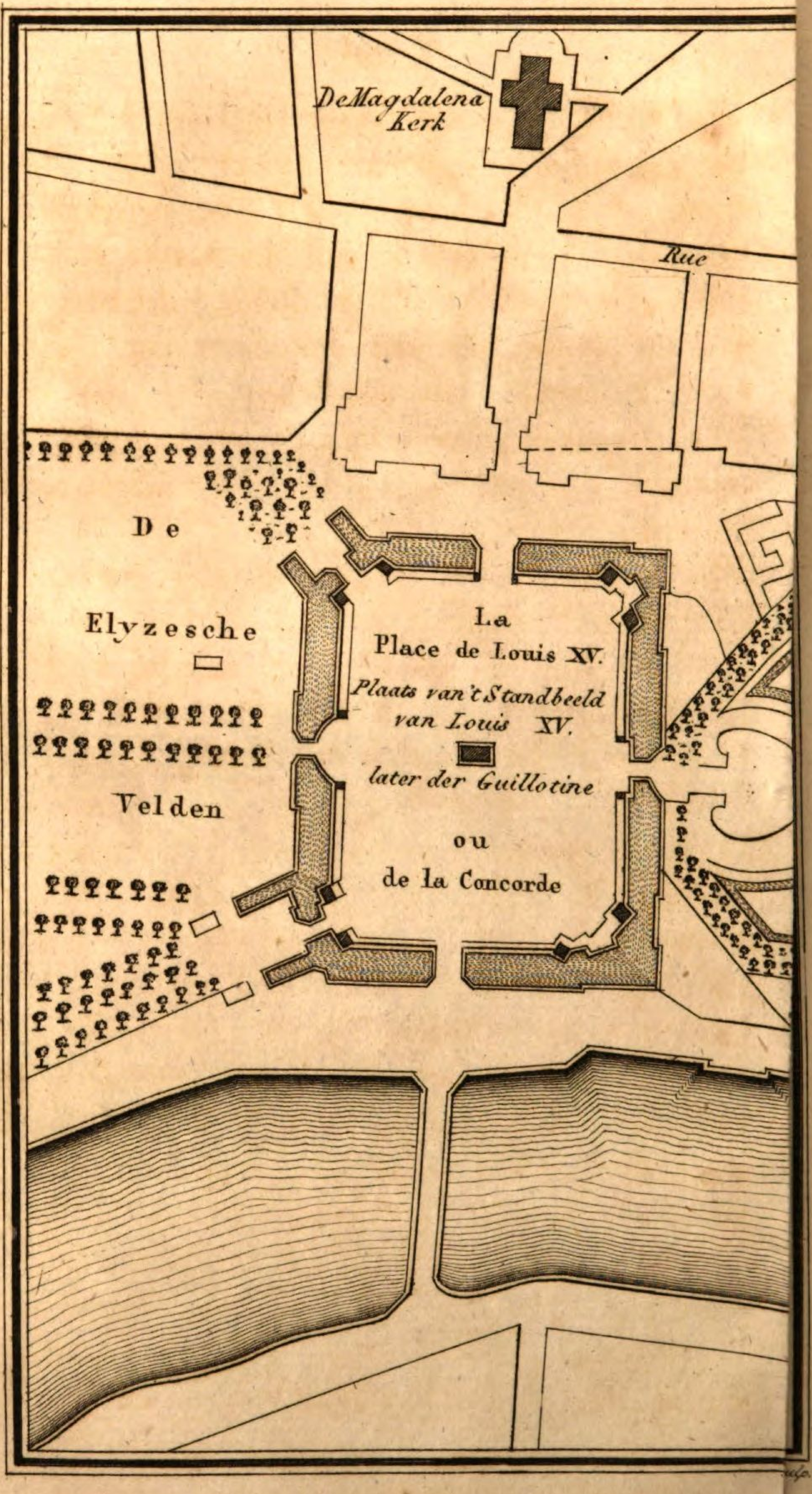
in de zoogenoemde *Elyzesche velden.* De vlakke ruimte, welke die paleizen beslaan, wordt van naauwkeurige waarnemers, gelijk WIEBEKING, verre over een millioen vierkante voeten begroot, waaruit men den omvang van het geheel kan afleiden.

Doch wandelen wij liever langzaam door dit steeds luchtiger en regelmatiger wordende gebied. Bij het verlaten van de uiterste punt des eilands, waarop wij bij *Notre Dame* en de overige merkwaardigheden vertoefden, daar, waar zich de beide armen der *Seine* weder vereenigen, dan treden wij op de beroemde honderd zeventig voet lange nieuwe brug (*Pont-Neuf*), en hebben het op eene uitstek tegenover opgerigt standbeeld van HENDRIK IV te paard in het gezigt. Het is, wel is waar, niet meer het oude, dat een paar eeuwen lang geen Franschman en naauwelijks een buitenlander zonder aandoening voorbijging, gedenkende, dat ook het Fanatismus hem niet verschoonde — dezen *grooten* en *goeden* koning, die het door de zachtheid zijner regering zoo ver had hopen te brengen, dat ieder zijner onderdanen des zondags zijn hoen in den pot kon hebben. Ook werd in de eerste betere dagen der omwenteling nog elke voorbijganger genoodigd, om den afgod des volks te huldigen. Maar toen het de groote natie op eens als eene misdaad was voorgekomen, eene kroon te hebben gedragen, vernietigde zij ook dit fraaije gedenkteeken der dankbaarheid. Het standbeeld werd verbrijzeld; het *paard*, een meesterstuk van kunst van JEAN DE BOULOGNE, eenen waardigen leerling van MICHAEL ANGELO, in de geschutgieterij in kanonnen veranderd. Dit ros had trouwens, van ouds af, een

bijzonder noodlot gehad. Oorspronkelijk bestemd zijnde tot een standbeeld van FERDINAND van *Toskane*, ontvangt MARIA DE MEDICIS het van zijnen opvolger COSMUS II ten geschenke. Op de vaart naar *Frankrijk* verzinkt het bij eene schipbreuk aan den uithoek van *Normandije*, alwaar het tot in het jaar 1614 in de diepte van de zee ligt. Eindelijk er uitgehaald zijnde, wordt het te *Parijs* ten toon gesteld, vervolgens tot HENDRIKS standbeeld gebruikt wordende, het sieraad van de brug, welker bouw hij voltooid had. Sedert 1817 is aan hetzelve in een soortgelijk, en zoo als men zegt, wel gelukt gedenkteeken, de oude luister wedergegeven. Daarentegen is het bekende *waterwerk* van het fraaije *basrelief*, hetwelk het gesprek van den Zaligmaker met de Samaritaansche vrouw voorstelde, onder den naam van *Samaritaine*, en met dezelve de groote *klok* en het klokkenspel verdwenen, tot spijt der oude Parijzenaars, maar des te meer ter verfraaijing der vrijer gewordene *Pont-Neuf*. Van alle kanten belemmert thans niets meer het gezigt, en de vreemdeling verkiest toch altijd, in weêrwil der moeijelijkheden in het bestendig gedrang van rijtuigen en paarden, het liefst juist deze brug, alwaar naar iedere hemelstreek het een of ander praalgebouw of de koepel van eenen dom zijne aandacht boeit, gelijk dan elke der drie westelijk evenwijdig loopende bruggen (*Pont des Arts*, *Pont-Royal*, *Pont de Louïs* XVI) in het een of ander merkwaardig punt uitloopt.

Links van de *Pont-Neuf* ziet men de *Louvre* (A) met hare prachtige *kolonnade*, van zes en dertig Korinthische zuilen, die uit de regering van LODE-

PLATTE GR

1. 2. 3. 4. 5. Paviljoenen van het Kasteel.

WIJK XIV, den naam vereeuwigd heeft van haren nederigen bouwkundigen PERRAULT (*). De oorſprong van dit paleis, zelfs de beteekenis van deszelfs naam, verliest zich in onzekere overleveringen. Men weet ſlechts ſtellig, dat reeds in de zevende eeuw hier aan de oevers der rivier een bolwerk ſtond, dat allengskens tot verſcheidene hechte torens uitgebreid zijnde, eerst onder FRANÇOIS I (omtrent den jare 1530) in een reſidentie-kasteel herſchapen werd. In het vervolg dikwijls geheel verwaarloosd, heeft het, eerst ſedert 1801, zijne volkomene herſtelling aan een beſluit van NAPOLEON te danken, om den opbouw te voltooijen. Nog, gedurende ons verblijf, was men onophoudelijk daarmede bezig, om den roest des tijds te verdelgen en aan de oude zwarte muren de natuurlijke ſteenkleur weder te geven. Reeds verrees een groot gedeelte als een geheel nieuw ſlechts even opgetrokken gebouw. Van den ochtend tot den avond hoorde men niets dan bijl- en hamerſlagen. Groote zagen doorſneden, als of het hout ware, de uit de ſteengroeven gehaalde vierkante ſteenen, die eerst hard werden, als zij aan de lucht blootgeſteld waren. Aan alle kanten zag men ſtellaadjen; aan alle venſters arbeidden metſelaars en beeldhouwers, ten deele, om alles wat de verdrongen *dynastie* voor den geest kon brengen, uit den weg te ruimen, ten deele boven *elken* boog, als of men bang ware, dat de naam vergeten kon worden, eene groo-

(*) Door vergelijking met de *platten grond* zal al het volgende duidelijker worden. Hierop verwijzen de letters.

groote N. te plaatſen, waardoor ten minſte de oude verſierſels niet wonnen, en het eeuwig eenerlei eenen onaangenamen indruk maakte.

Meer dan eens ging ik met eenen geſchiedkundig man in dit merkwaardig ſlot rond, waarmede zich zoovele herinneringen uit de oudſte, als ook uit de nieuwſte geſchiedenis, vereenigden. Wij bragten ons te binnen, wat elk uit zijne lektuur omtrent de zoo vaak afwisſelende beſtemming van hetzelve in het geheugen was blijven hangen. Nu eens riep het ons de daden en nalatigheden der regenten weder voor den geest, die hier eene luisterrijke hofhouding gevoerd, dan weder die monarchen der oudheid, die hier een onthaal genoten hadden. In dien vleugel, zeide mijn leidsman, werden de bruiloftsfakkels tot de echtverbindtenis van HENDRIK van *Navarre* opgeſtoken. De goede onergdenkende prins, toenmaals naauwelijks negentien jaren oud, vermoedde niet, welke plannen reeds in die dagen geſmeed werden, en hoe ſpoedig dit bruiloftsfeest gevolgd zou werden door den bloedigen Bartholomeusnacht; hoe vele duizenden der nuttigſte en onſchuldigſte burgers hier opgeofferd zouden worden. Aan dat venſter ſtond de door zijne moeder KATHARINA DE MEDICIS verblinde jonge koning KAREL IX met het ſchietgeweer, en ſchoot daar op allen, die zich zelve wilden redden. In die zaal, waar men thans een gedeelte der kunstſtukken vindt, droeg men HENDRIK IV, toen RAVAILLACS dolk hem getroffen had.

Naderhand, toen de koningen andere woonplaatſen verkozen, namen hier de vreedzame Muzen

ha-

haren intrek. De *Louvre* werd een tempel der kunſten en wetenſchappen, en eene waardige woning voor hare voorſtanderesſen de akademiën, door welke van ouds af, zoovele uitmuntende werken van geleerdheid en van ſmaak voortgebragt zijn. Terwijl wij deze tijden herdachten, was het als of wij de RACINES, CORNEILLES, BOILEAU'S, BOSSUËTS, DACIERS, FONTENELLES in hun ouden Franſchen kostuum zagen aankomen, om eene zitting bij te wonen. Wat zouden wel de *oudheidkundigen* gezegd hebben, bijaldien zij de onſterfelijke werken van Griekſche en Romeinſche kunst in die zalen vereenigd hadden kunnen zien? Wat de MONTFAUCONS en CAYLUS, als zij datgene, hetwelk zij ten deele ſlechts uit beſchrijvingen kenden, en op vreemde getuigenisſen moesten aannemen, hier voor hunne oogen geſteld en toegankelijk voor iederen kunstminnaar aanſchouwd hadden? Het is verblijdend, dat deze door zoovele herinneringen eerwaardige vertrekken, ook nog thans aan zulk eene edele beſtemming zijn verbleven, en de *Louvre* in den eigenlijken zin als het heiligdom en de werkplaats der ſchoone kunſten kan beſchouwd worden. Want bij voortduring vinden, even als te voren, vlijtige kunſtenaars van allerlei ſoort hier eene ſtille welſtandige woning.

De ſtraten en markten, welke van de *Louvre* naar het tegenwoordig paleis der reſidentie de *Tuilleriën* leiden (B) (*), zou elk, die *Parijs* ook ſlechts

(*) De naam beteekent, gelijk bekend is, een *ſteenoven*. In de nabijheid van eenen zoodanigen, had FRANÇOIS I aan

ſlechts in de jongſte tijden der omwenteling had gekend, naauwelijks weder herkennen. De *carousſelplaats* (C) was, wel is waar, reeds onder LODEWIJK XIV voor openlijke tournooiſpelen en vermakelijkheden beſtemd, waarvan ook haar naam ontleend is. Maar de wegruiming van zoovele kleine ſtegen en oude gebouwen, welke dezelve benaauwd maakten, heeft haar zoo verwijd, dat zij, bij de groote paraden en revuen, bij de vijftienduizend ſoldaten bevatten, en gelegenheid kan geven voor hunne wapenoefeningen. In ſtede van een' voormaligen hoogen muur, welke het oog beroofde van het gezigt des fraaijen voorgevels van het paleis, ſcheidt thans een kunſtig ijzeren hek met drie ingangen dezelve van de groote voorplaats (D). Het middelſte vormt eenen triomfboog (E) naar het model van eenen ſoortgelijken van SEPTIMIUS SEVERUS te *Rome*. Dezelve was eerst het jaar te voren (1806) na de terugkomt van het Franſche leger van de veldſlagen bij *Ulm*, *Auſterlitz*, *Jena* geſticht, en moest door opſchriften en *basreliefs* deszelfs overwinningen vereeuwigen. Nog vond ik dagelijks arbeiders, bezig zijnde met de boven-

ſte

aan zijne moeder een huis en tuin vereerd. Maar eerst onder KATHARINA DE MEDICIS, die een' tegenzin tegen de *Louvre* had, begon (1560) de opbouw van het tegenwoordig, trouwens, eerst door HENDRIK IV en LODEWIJK XIII voltooid paleis, hetwelk even zoowel den ouden naam heeft behouden als die openlijke tuin te *Athene* van CERAMICUS, alwaar, gelijk bekend is, ook eertijds een *ſteenoven* geſtaan had.

ſte verſierſels, en naauwelijks zal alles voltooid geweest zijn, toen in het jaar 1814 in het gezigt van dit gedenkteeken der verſmading van ons vaderland, de overwonnenen als overwinnaars hier hunne wachten plaatſten en hunne parolen uitgaven.

Op het plat van dezen grooten triomfboog ſtond toenmaals nog een gouden wagen, waarop de Allegoriſche beelden der *overwinning* en des *vredes*, die vier Venetiaanſche rosſen menden, welke door hunne lotgevallen even zoo merkwaardig zijn geworden, als door hunne ontegenzeggelijke waarde als kunstgewrochten. Dat de groote kunſtenaar van *Griekenland* LYSIPPUS, de tijdgenoot van ALEXANDER van *Macedonië*, die als maker van vele vierſpannen voor triomfbogen van zegevierende koningen en veldheeren beroemd was (*), ook dit vierſpan van metaal gemaakt heeft, waagden, noch WINKELMAN, noch de eerſte oudheidkundigen van onzen tijd te bepalen, hoezeer het oude gevoelen er voor pleitte, en zoo ſtellig zij zelve de paarden rangſchikken onder de best geſlaagde kunstwerken van dien aard (†). Het ſchijnt onmogelijk te zijn,

(*) Men zie PLINII, *Hist. Nat.* LXXXIV. 19, en daarbij de aanteekening van GRONOVIUS.

(†) Men zie WINKELMANS *Geſchichte der Kunst*, II. *Th.* en op meer plaatſen, welke het register der *Fernowſche* uitgave aanwijst. Inzonderheid echter ANDREA MASTOXIDI *ſui quattro cavalli della baſilica de ſ. Marco in Venecia. Padova* 1816, en A. G. SCHLEGEL, *Lettre ſur les chevaux de bronze*, *Florence* 1816. Den uitſlag heeft laatstgemelde in de aankondiging van het bovengenoemde werk des geleerden Grieks, in de *Heidelbergiſche Jahrbüchern* vom

zijn, om naauwkeurig derzelver ouderdom te bepalen. Waarschijnlijk behooren zij tot de tijden van ALEXANDER *den grooten*. Zeker is het nogtans, dat dezelve eens als buit der overwinning uit *Griekenland* medegenomen zijnde, de triomfbogen der keizers NERO en TRAJANUS te *Rome* versierden; daarna ten tijde des Griekschen keizerrijks naar *Konstantinopel* verplaatst werden, van waar zij, toen in den jare 1202 de Venetiaan DANDOLO *Konstantinopel* veroverde, naar *Venetië* weggevoerd werden en sedert dien tijd de arkade boven het hoofdportaal der St. *Marcus*-kerk versierden. Toen ik in den jare 1811 deze eiland-stad bezocht, kon men mij slechts het ledige voetstuk wijzen. Daarentegen zag ik, ik meen in eenen tuin van het paleis van den *doge*, nog onvoltooid een standbeeld van NAPOLEON. Wat moge daarvan geworden zijn? — De *paarden* zijn teruggekeerd, en nemen, in *Parijs* slechts op nieuw verguld, de oude plaats weder in; overal waar zij verschijnen, voor den kunstkenner een voorwerp van onderzoek, voor den waarnemer van de geschiedenis der menschheid en van al het menschelijk streven en werken, eene ruime stof tot menigerlei stille overpeinzing.

Het *kasteel der Tuilleriën* (B) bestaat uit vijf door hoogte en soort van dak uitstekende hoofdpavel-

vom Jahr 1816, *s.* 667, medegedeld. Het gevoelen van CICOGNARA, voorzitter van de Venetiaansche akademie, in zijn werk *sulla Scultura*, volgens welk de paarden eerst onder NERO en te *Rome* gegoten zouden zijn, schijnt daardoor volledig wederlegd te zijn.

veljoens, (1, 2, 3, 4, 5) welke door tusſchengebouwen te zamen verbonden zijn. Zoowel naar den kant van het hof als den tuin vormt het geheel eene regte lijn van negenhonderd zestig voet. Noordelijk wordt het begrensd door het paveljoen *Marſan* (F). Hier maakte men ons oplettend op de venſters, aan welke paus PIUS VII, in den jare 1804 tot de krooning des keizers geroepen zijnde, dikwijls te zien was, als de onbedachtzame jeugd van *Parijs*, door een niets minder dan eerbiedig geſchreeuw en geroep, den vermoeiden grijsaard geene rust liet, om zich aan het volk te vertoonen. Het *paveljoen* van *Flora* (G) beſluit het paleis tegen het zuiden. Het was doorgaans de woning van de prinſen, vervolgens van BUONAPARTE als eerſte conſul. De koningen bewoonden meestal de middelſte kamers. Uit hoofde het geheel in den loop van bijna drie eeuwen gebouwd is, draagt het de kenmerken der menigvuldigſte veranderingen; evenwel meer nog in het binnenſte, dan buitenſte gedeelte, terwijl bij nieuwe ontwerpen de bouwkunst ten minſte naar de meestmogelijke *ſymmetrie* heeft geſtreefd. Eene naauwkeurigere beſchrijving, bijaldien ik dezelve ook kon geven, of uit de bekende handboeken wilde afſchrijven, zou weinig belangſtelling ontmoeten.

Wien de afwisſelende tooneelen, gedurende en na de omwenteling voor den geest zweven, of wie zelfs getuige er van geweest is, moet onbetwistbaar met geheele zonderlinge gewaarwordingen, om en in dezen zetel van den hoogſten luister des voormaligen langdurigen koningrijks, en van het later des te kortſtondiger keizerrijk vertoeven, de-

wijl

wijl hier juist de gruwelen van het ſtaatkundig Fanatismus derzelver toppunt hadden bereikt. Wat waren toch de aandoenlijkſte treurſpelen, welke men eens in dien ſchouwburg van het kasteel, waar nog in den jare 1778 VOLTAIRE werd gekroond, vertoond mogt hebben, tegen de tooneelen van den 10den Augustus van het jaar 1792? Elke plaats brengt zulks in het geheugen. Hier roept het voorportaal en het middelſte paveljoen den moord van zoovele honderden getrouwe Zwitſers, daar roepen de trappen, portalen en prachtkamers de woede der Marſeillaanſche benden in het geheugen, welke van binnen alles vernielden, terwijl kanonſchoten van buiten eene volledige verwoesting deden verwachten. Men vergezelt in den geest het ongelukkige vorſtelijk paar op den moeijelijken togt naar de naburige *rijdbaan*, de eerſte vergaderplaats der nationale conventie (H), welke het na verloop van weinige dagen met den kerker moest verwisſelen (*). In geen oord der wereld — betuigt een vroeger reiziger — zijn misſchien zulke monſters van menſchen op één punt vergaderd geweest, en zulke ſnoodheden beraamd, als hier. Slechts de gedachte, dat ten minſte de ergſte dezer kannibalen hun loon weg hebben, en — voeg ik er bij — dat *Parijs* zijne verſchrikkelijke ſteeds wederkeerende wankelmoedigheid zoo zwaar heeft geboet, verzacht de herinnering. Het gebouw zelf aan het *terras* der *Feuillants*, hetwelk getuige was der euveldaden (H), is thans afgebroken. De ſchanddaden

(*) Men vergelijke het verſchrikkelijk tafereel van eenen ooggetuige, Bijlage XII.

daden zelve zullen in de geſchiedenis nimmer uitgewischt worden (*).

Trouwens, in ditzelfde kasteel der *Tuilleriën*, welk eene afwisſeling van tooneelen in den loop van dertig jaren! Een gedeelte van hetzelve werd ſedert 1793, de zetel der *nationale conventie*, en daarmede tevens de ſchouwplaats van die voorbeeldelooze twisten der partijen, het ſpreekgeſtoelte, waarop Jakobijnſche mannen des bloeds korte, maar verſchrikkelijke, rollen ſpeelden; waar door tegelijkertijd krankzinnige beſluiten, nu eens de godsdienst uit alle tempels verbannen, dan weder het geloof aan een hoogſte Wezen en aan de onſterfelijk-

(*) Men gelooft het zelfs naauwelijks, dat men *tijdgenoot* van deze gebeurtenisſen is geweest. De tegenwoordige wereld kent meestal ſlechts het algemeene. Het bijzondere is na de groote voorvallen, die hem opgevolgd zijn, onbekend gebleven of vergeten. Trouwens, er is te veel ſtof tot beſpiegeling, om ook dit niet van tijd tot tijd te herhalen. Hier is echter de plaats niet, om de ganſche verſchrikkelijke beeldtenis voor den geest te halen. Wie GIRTANNER en LA CRETELLE (†) over de Franſche omwenteling, of ook de beknoptere en hartstogtelijkere ſchriften van MOORE en TENNEL, die beiden ooggetuigen waren, ter hand nemen en daarmede vergelijken wilde, hetgeen door eene andere ooggetuige, mevrouw CAMPAN, in hare onlangs in het licht verſchenen *Memoires*, II. *T.*, daaromtrent bekend geworden is, zou veel, dat reeds in vergetelheid begint te geraken, nader leeren kennen, en verbaasd ſtaan, dat het in onzen leeftijd, dat het in eene ſtad als *Parijs* mogelijk was.

(†) Wij zouden er N. G. VAN KAMPEN bijvoegen.

VERTALER.

lijkheid der ziel werd bevolen; waar heden MARAT het eene ſlagtoffer na het andere ter dood verwees, morgen CHARLOTTE CORDAY als bloedwreekſter voor de balie ſtond; waar heden nog ROBESPIERRE geheel *Frankrijk* ſcheen te beheerſchen, en hij morgen zijn laatſte uur hoorde ſlaan; waar alles zich ſchikte tot eene volſtrekte regeringloosheid, totdat de magtige geest verſcheen, die deze ſtormen beteugelde. Acht jaren later trekt deze „ grootſte zoon der omwenteling," zoo als men NAPOLEON met regt genoemd heeft, als eerſte *conſul* in de woningen der BOURBONS, geeft dezelve als *keizer* den ouden luister door nieuwe heerlijkheid verhoogd weder, vermoedt echter niet, dat hij opbouwt voor de verdrongen *dynastie*, en dat ook geen koning van *Rome* het nieuwe, voor hem beſtemde, paleis zal bewonen.

De *Tuilleriën* zelven hebben onbetwistbaar, inzonderheid in hunne ommeſtreken, door de groote omwentelingen meer gewonnen dan verloren. Reeds datgene, wat ik bij mijn verblijf, oudere ſtandpunten met nieuwe vergelijkende, kon waarnemen, toonde, dat alles rondom, wel is waar, over het geheel veranderd, maar helderder en vrolijker geworden was, ook hier en daar de oude ſmaak voor den beteren had moeten wijken. Inderdaad zullen er wel midden in eene ontzettende ſtad weinig kasteelen zoo trotsch en tevens zoo bevallig omringd zijn. Juist dat de aanleg van den tuin onmiddellijk grenst aan het paleis, nadat alle ſcheidsmuren en kleine tusſchengebouwen uit den weg geruimd zijn, dat hetzelve ſlechts een ligt ſierlijk ijzeren hek aan beide zijden van de ſtraat afſcheidt,

al-

alwaar aan niemand de in- of doorgang wordt geweigerd, dat dagelijks duizenden hier rondwandelen en uitrusten, en de Regent het bont gewemel van alle ſtanden van zijn volk en het vrolijk gewoel des levens, onmiddellijk, en noch geſtoord noch ſtorende, zoo dikwijls als hij wil, voor oogen heeft; — dit verleent aan dezen tuin midden in *Parijs*, de hoogſte bekoorlijkheid. Aan den tuin zelven heeft men, wel is waar, zijne oude gedaante gelaten. Maar zelfs de onbepaaldſte bewonderaars der nieuwe, vooral Engelſche, tuinkunst moeten toeſtemmen, dat de eenen tijd lang, het is waar, overdreven geprezen, naderhand dikwijls onbillijk afgekeurde LE NOTRE juist hier, naar een zeer goed overlegd plan, zijnen aanleg heeft ontworpen.

Wien die naam vreemd mogt wezen, dien mag ik wel herinneren, hoe het deze LE NOTRE was, die onder de regering van LODEWIJK XIV als opziener van alle koninklijke tuinen, in *Frankrijk*, ſpoedig daarna ook in *Duitschland*, in *Italië*, zelfs in *Engeland*, dat thans zoo verworpen ſtelſel van tuinkunst aan de orde van den dag heeft gebragt. Van zulk eene ſtrenge regelmatigheid in alle plantſoenen heeft men nog geen voorbeeld gezien. Bijna overal maakte hij uit tuinen overſchaduwde ſteden, uit de voetpaden, ſtraten, uit de boschjes, muren met bouwkundig gevormde pilaren, gewelven, overdekte bogen, venſters, kabinetten, zalen, théâters; uit enkele boomen piramiden, obelisken en andere zonderlinge gedaanten. Alles was berekend op de *ſymmetrie* aller deelen. Ieder prieël, elk ſtandbeeld moest met een ander, elk bloembed met een ſoortgelijk overeenſtemmen. Een

regelmatig vierkant, eene geheele regte vlakte, een breed hoofdpad in het midden, aan de zijden regte gefchoren heggen of lanen, bedden met fchelpen, bonte fteentjes en glas belegd, de vijvers met gan-fche bevolkingen van beelden, water fpuwende *Tritons* en *Satyrs* omringd — dit was ongeveer het karakter, dat meer of minder alle tuinen, als zij zouden behagen, naar den aanleg van LE NOTRE te *Verfailles*, *Trianon*, *St. Cloud*, of naar zijne teekeningen zich moesten laten welgevallen.

Ook te *Parijs* moge het popachtige, kleine en onnatuurlijke aanvankelijk evenmin ontbroken hebben. Naderhand heeft men wijsfelijk flechts het beste behouden. Uitmuntend vertoont zich een park, dat naar een doolhof van verborgene lanen en boomgroepen gelijkt, en misfchien uren ver uitgeftrekt kan worden, voor prachtige buitenver-blijven. Voor het oogmerk van vrije wandelingen in de beperkte ruimte van eene ftad, zou het onge-twijfeld het allerminst gefchikt zijn.

Ik wenschte mijnen lezers den aangenamen in-druk te kunnen mededeelen, dien deze tuin der *Tuilleriën* ook op mij maakte, toen ik voor de eerfte maal door den voorhof van het kasteel (D) en het middelfte portaal van hetzelve op het *terras* trad (K), hetwelk zoowel aan de geheele ach-terzijde van het paleis, als aan weêrskanten van den tuin doorloopt, en het ongeveer duizend voet breede en tweeduizend voet lange langwerpig vier-kant tot aan den uitgang op het *Eendragtsplein*, aan het einde van het middelpad omringt. Nimmer zou een Engelfche aanleg zelf het oog zoo aange-naam kunnen bezig houden, als deze opgefierde

vlak-

vlakte met de regelregte rondeelen, drie- en vierhoeken der bloembedden op den voorgrond; hare regte lanen van reusachtige linde- en kaſtanjeboomen; hare verkoelende vijvers (a. b. c. d.), waarin de goudvisſchen hun nimmer rustend ſpel drijven. En hoe bekoorlijk is dat alles van de fraaije *terrasſen* omringd, op welke *vier* in groote vazen prachtige bloemen, ginds de heerlijke kroonen der citroen- en oranjeboomen hare geuren verſpreiden; of waar aan de zijde der rivier ſchepen en ſchuiten, op de aangrenzende kaaijen, paarden, rijtuigen en voetgangers van *Pasſy*, *Verſailles*, *Marly* komende of derwaarts ſpoedende, onophoudelijk voorbijgaan. Voor deze *terrasſen* zoowel, als voor den ganſchen tuin, ſtrekken ook de ſtandbeelden van marmer en metaal tot een uitmuntend ſieraad. Het zijn deels werken van oude Franſche meesters, deels door hen meesterlijk uitgevoerde kopijen van antieken, als de Borguëſiſche vechter, (of gelijk LESSING hem noemde, den veldheer CHABRIAS) de dood van LUCRETIA, de Vestaalſche maagd, de vlugtende *Daphne*, *Hippomenes* en *Atalanta*.

Wie langer te *Parijs* blijft, of in deze kleine wereld met het karakter der onderſcheidene klasſen, ſtanden en levenswijzen bekender is geworden, die moet hier een groot veld tot de menigvuldigſte waarnemingen vinden. Bij mij verviel deze kennis. Ik kan ſlechts herhalen, wat geenen reiziger kan ontgaan zijn, dat ſchier elk der verſchillende uren van den dag een eigenaardig, en bij gunſtig weder dagelijks wederkeerend gezigt oplevert. Des ochtends ontmoet men ſlechts weinig menſchen, meest uit de arme klasſe, die meer voor hun beroep zorgen,

 of

of juist de voorkeur geven aan de ſtilte boven het gedruisch. Bij het rijzen der zon, vermeerdert het getal, vooral naar gelang van het jaargetijde, vóór het late middageten, of tusſchen dit en het uur der ſchouwburgen. Dan wordt het gezelſchap dikwijls zoo groot, dat, wie ook gaarne zijne wandeling nog langer zou willen voortzetten, nogtans te dikwijls wordt opgehouden, en weldra ergens eene der niet al te menigvuldige ſteenen banken of eenen ſtoel zoekt. Soortgelijke ligte van biezen gevlochtene ſtoelen, hebben aan de regterzijde van den tuin de bezitters bij vele honderden in voorraad, en de weinige *ſous*, welke men er voor betaalt, leveren eene zeer belangrijke winst op. Hier zit dan uren lang de Parijzenaar, zonder beroep zijnde, of uitrustende van zijne bezigheden, nu eens alles ſtil gadeſlaande wat voorbijgaat, of met zijn' buurman of buurvrouw ſprekende; dan weder een zacht ſtaatkundig geſprek aanhoorende of voerende; ginds de, door de onophoudelijk ſchreeuwende *colporteurs* uitgevente, nieuwspapieren verſlindende; elders de menigvuldige verbindtenisſen van allerlei ſoort, die hier aangeknoopt worden, beluisterende. Hier ſpreiden de Parijzenaresſen in de vroege uren, in het ochtend-gewaad, tegen den avond in volle ſtaatſie alle hare bekoorlijkheden ten toon, en dragen de nieuwſte monſterkaarten van ſmaak ter bezigtiging. Wie verſtand heeft van kleeding en ſmaak, dien kan naauwelijks de een of andere vorm van deze eeuwig van gedaante en kleur verwisſelende *Kameleons* ontgaan (*).

Zelfs

(*) Wien deze weinige trekken der gezelligheid in den tuin

Zelfs als een ſchoone morgen en avond hier duizende menſchen bijeen lokt, ſtoort toch de over het geheel hier heerſchende en bij zulk eene volksmenigte naauwelijks te verwachten rust, niets, dan ſomtijds het lastig heesch geſchreeuw dier *colporteurs* en der oude vrouwen, die waren aanbieden, en zich daarenboven ook wel nog tot menige andere dienſten laten gebruiken, of het loopen en roepen der Savoijaarden. Men gevoelt zich vrij en wel te midden van het gedrang, en niets beleedigt de welſtandigheid en goede zeden, gelijk zulks zoo menigmaal het geval is in het *Palais Royal*.

Aan het einde van den breeden middelweg, tusſchen de aan weêrskanten gemakkelijk afhellende *terrasſen*, op welke de vier riviergoden *Nijl*, *Tiber*, *Seine* en *Marne*, in prachtige marmeren groepen zijn voorgeſteld, opent zich de ingang van het groote *Eendragtsplein* (L L), waaraan het ſtandbeeld van LODEWIJK XV den naam verleende — totdat het voor de *guillotine* moest wijken (M); — dat ſtandbeeld, waartegen eens eene onbekende hand maar al te treffend de woorden ſchreef:

Il est ici comme à Verſailles,
Sans coeur, ſans esprit et ſans entrailles (*).

Want

tuin der *Tuilleriën* niet voldoende mogten wezen, die vergelijke het uitvoeriger en ten uiterſte levendige ſchilderij in ARNDTS *Reiſen durch Frankreich, in dem Jahre* 1799, III. *Th.* ſ. 83. [De Nederduitſche lezer zie deswege VAN DER WILLIGENS *Parijs in den aanvang der negentiende Eeuw*, III St. VERT.]

(*) Niet minder geestig was het opſchrift, dat men eens op de plaats *des Victoires*, onder het ſtandbeeld van LODEWIJK XIV vond, waar onder de woorden:

Want wie kan ontkennen, dat een groot gedeelte der ſchuld, die zijn betere opvolger zoo zwaar heeft geboet, juist op dezen LODEWIJK rust, die door de hoogſte zedeloosheid in de, haren regenten beſtendig zoo onderworpen, natie, verachting en haat tegen het koningſchap had ontſtoken. De wufte Franschman zal zich wel thans, als hij over deze plaats gaat, naauwelijks meer dat herinneren, waarvan hij in de jaren 1792 en 1793 ooggetuige was. Doch wie kan, zonder in het diepst gevoel zijner ziel geroerd te worden, voor de eerſte maal de plaats betreden (M), alwaar dag aan dag de moordbijl der *guillotine* gewerkt, op menigen dag vijftig, ééns zelfs tachtig veroordeelden om het leven gebragt had, zoodat eindelijk de grond het bloed niet meer kon verzwelgen; alwaar naast zoovele groote misdadigers ook zooveel edele onſchuldige hoofden waren gevallen? Ook mij traden vele bijzondere gevallen op de plaats zelve levendiger voor den geest. Ik dacht aan zoovele voorbeelden van nu eens Christelijken, dan Stoïcynſchen moed, of ook van ligtzinnige ſcherts in

de

Viro immortali, (aan den onſterfelijken man.)

geſchreven was:

Victo a mortali MARLBOROUG, (overwonnen door den ſterfelijken MARLBOROUG.)

Vergeefs werd er eene hooge belooning op de ontdekking van den dader geſteld. Men vond alleen de woorden:

Tu ne le ſaura pas grand LOUÏS,
Car j'étois ſeul *quand je le fis.*

de ernſtigſte oogenblikken; van zoovele verſcheurde teedere verbindtenisſen; van zoovele tranen van vaders, moeders en echtgenooten, die zich op dezen met het bloed der vermoorden hadden vermengd. Bovenal echter riep deze plaats mij de vrome onderwerping weder in het geheugen, waarmede LODEWIJK XVI — onbetwistbaar in de lange reeks van regenten een der beste en deugdzaamſten, alhoewel voor *zijnen* tijd een te zwakke koning — zich aan zijne beulen overgaf; bovenal meende ik er dien — gelijk mij ooggetuigen verhaalden — hartdoorſnijdenden blik van droefheid te zien, dien de *koningin* op het ſchavot, op de regt tegenover liggende *Tuillerièn* en de bloeijende wandeldreven harer jeugd, nog eens met eenen diepen zucht had geworpen, totdat haar hoofd onder den hoon des volks viel, dat haar eens aanbad. Wie zal regtvaardigen, waarin zij gedwaald heeft? Maar onwillekeurig zweefde toch in de volſtrektſte tegenſtrijdigheid voor mijnen geest, de beeldtenis eener andere koningin, die geen menſchelijke regter tot rekenſchap opriep; de veroorzaakſter van dat bloedbad, hetwelk paus GREGORIUS met feesten, en PAULUS MURETUS, de beroemde *letterkundige*, in eene welſprekende lofrede huldigde. Geen land in *Europa* is rein van bloedſchulden. Maar *Frankrijk* heeft toch boven anderen ſedert langen tijd reeds de maat der euveldaden vol gemeten. In geen land althans heeft wel de lichtzinnigheid van den eenen, het Fanatismus van den anderen kant, in zulk eene mate met het heiligſte den ſpot gedreven.

Staat men in het midden van deze zoo fraaije

en zoo ontheiligde plaats, dan heeft men regts de onvoltooide, thans meer naar de zuilen van eenen Romeinſchen bouwval gelijkende *Magdalena's kerk* (N), op welker kerkhof een groot gedeelte der ſlagtoffers der omwenteling — ook de koninklijke lijken — in kuilen met kalk werden geworpen. Wij konden op de geſlechte zoden geen ſpoor van graven ontdekken. Maar getrouwe gehechtheid van eenen burger aan den ouden ſtam had de hem heilige plaats niet uit het oog verloren, en dezelve in ſtilte bewaakt. Toen derhalve de nieuwe orde der zaken werd ingevoerd, heeft men met groote zorgvuldigheid de overblijffels onder derzelver kalkdekſel opgezocht, en (1815) op den dag des doods van LODEWIJK XVI, zijn juist deze het eerſte geweest, waardoor men den weder herſtelden dom te *St. Denis* op nieuw tot eene rustplaats der oude *dynastie* heeft ingewijd. (Zie Bijlage XIII.)

De *Elyzeſche velden* (O), gelijk men eene regelmatige in eene laan uitloopende beplanting van boomen noemt, welke tot aan de uiterſte *barrière* leiden, bieden den wandelaar lommer; den nieuwsgierigen van allerlei ſoort afwisſelende voorwerpen; der jeugd het ſtrijdperk harer ſpelen aan, en op ſchoone dagen is de reeks van ontelbare rijtuigen, paarden, menſchen uit alle ſtanden onafgebroken. De weg loopt naar *St, Cloud* en andere plaatſen van uitſpanning. Ontelbare rijtuigen, dikwijls met de ellendigſte paarden beſpannen, worden den aankomenden tegen de geringſte prijzen aangeboden. Maar menig aandoenlijk mensch gaat liever te voet, om geen getuige der marteling dezer zuchtende ſchepſels te zijn, die, zoo lang nog een adem in

hen

hen is, de zweep der voerlieden dwingt, om dienstbaar te zijn aan hunne begeerlijkheid en winzucht.

Het Museum der Kunst in de Louvre.

Dat er een tijd was, dat een groot gedeelte van het heerlijkste, hetwelk de kunst in oude en nieuwe tijden heeft gewrocht in werken van beeldhouw- en schilderkunst, *hier* in één punt scheen vereenigd te zijn, was onbetwistbaar voor toenmalige reizigers, wien het niet vergund zou geweest zijn, deze schatten in alle landen op te zoeken, eene groote winst. Van dien kant konden ook wij *Parijs* onder geene gunstigere omstandigheden bezocht hebben. De gevoelens der kunstkenners waren, wel is waar, verdeeld, of het voor de kunst zelve voordeelig ware, om datgene, hetwelk eertijds aan de meest verschillende steden en landen had toebehoord, nu dezelve ontroofd, hier zamengevoerd te vinden. Inzonderheid zoodanigen, die reeds veel — en juist het kostbaarste — te *Rome*, *Florence*, *Venetië*, in de *Nederlanden* en *Duitschland* hadden gezien, meenden, het had op hen, op de oude plaatsen in verband met de omringende voorwerpen, vooral dáár, alwaar de meesters zelve geleefd hadden, eenen grooteren indruk gemaakt dan hier, alwaar men in een groot magazijn van kunstwerken meende te zijn, waarin alles als tot verkoop naast elkander gerangschikt was. Aldus oordeelden

zelfs Franſchen, onbeſmet van den volkshoogmoed, van zulk een' rijken buit bevochten te hebben. Andere ſpraken zulks tegen. Hier, meenden zij, was toch alles zelfs voor de ſtudie en nabootſing toegankelijker geworden, menige voortreffelijke ſchilderij had men zelfs door de zorgvuldigſte behandeling voor haren ondergang gered, of eerst in kerken ontdekt en aan het ſtof en de wormen ontrukt.

Voor diegenen, welke minder belezen zijn in de berigten der nieuwere reizigers, vóóraf eene korte beſchrijving van het *locaal.* — Zoowel het benedenſte als bovenſte gedeelte der lange galerij, welke de *Louvre* met de *Tuilleriën* vereenigt (P), is aan het muſeum toegewijd. In de benedenſte verdieping treedt men door de hoofddeur (Q) in een door allegoriſche plafonds en *basreliefs* verſierd voorportaal, hetwelk naar de galerij der *oudheden* geleidt. Deze wordt door vooruitſpringende opene bogen of arkaden in afzonderlijke zalen verdeeld, welke doorgaans van de daarin geplaatſte hoofdvoorwerpen den naam dragen, b. v. de Zaal der Keizers, van *Pallas*, van *Diana*, van *Iſis*, enz. De kunstwerken ſtaan deels vrij van weêrskanten van den gang, deels ſteunende tegen de muren, welke te gelijk eene groote menigte van oude opſchriften behelzen, die bij aanhoudendheid de aandacht der oudheidkundigen bezig houden.

Naar de *ſchilderijen* leidt insgelijks uit het benedenſte voorportaal een prachtige trap. Men komt eerst in de groote van boven verlichte, ook ter tentoonſtelling van nieuwe kunstgewrochten beſtemde intréezaal, welke van den eenen kant naar de

rijke verzameling van *handteekeningen* der grootſte meesters leidt, van eenen anderen kant naar de galerij, welke ſchier onoverzienbaar bij de zevenhonderd ſchreden lang in eene regte lijn voortloopt. Afwisſelend ontvangt zij deels van tegenoverſtaande venſters, deels van boven het licht. Schilderij bij ſchilderij, ten deele in de kostbaarſte gouden lijsten gezet, bedekt de wanden. Ook hier maken opene bogen de ſcheiding tusſchen de verſchillende tijdvakken en ſcholen der meesters. Afſchutſels beveiligen de ſchilderijen voor beſchadiging door onbeſcheidene bezigtigers. Dit is des te noodzakelijker, dewijl deze dubbele kunstverzameling op zekere dagen — thans zoo als ik lees zaturdags en zondags van tien tot vier ure — voor iedereen openſtaat. De vreemdeling heeft op alle overige dagen op dezelfde uren, den vrijen toegang. Geen leidsman dringt zich aan hem op en verwacht beloonning. Hij heeft volkomene gelegenheid, elk afzonderlijk voorwerp te beſchouwen. — Ontmoet hij kunstkenners, dan vervoegt hij zich wel gaarne bij hen, of hoort naar hunne geſprekken. Daaruit kan men natuurlijk veel meer leeren, dan uit de telkens herhaald wordende beſchrijving van zich vervelende of langwijlige *Ciceronen.*

Genoeg van het *locaal des muſeums!* — Welke ſchatten hetzelve behelsde, zoo lang nog geene vreemde mogendheid haar voormalig eigendom teruggeëischt had, zulks bevestigde reeds elke dorre katalogus, hoedanigen men bij den ingang kan bekomen. Als, na zulke aanmerkelijke, ſedert den jare 1815 geledene verliezen, nog tegenwoordig de nieuwſte handboeken het getal der voornaamſte

oud-

oudheden over de *zevenhonderd*, het getal der schilderijen over de *twaalfhonderd* opgeven, dan kan men daaruit afleiden, hoe met deze verzameling, toen zij nog den geheelen buit uit de veroverde landen bevatte, geen ander in eenig land vergeleken kon worden.

Hoe zou ik kunnen beproeven, om ook slechts het merkwaardigste te noemen, of zelfs te beschrijven? Over *kunstwerken* te spreken, betaamt slechts den wezenlijken *kunstkenner*. Ook zonder zulks te zijn, kan men zich wel door dezelve tot geestvervoering toe opgetogen gevoelen, gelijk immers ook dikwijls door hem, die geen noot kent, muzijk en gezang met verrukking wordt aangehoord. Maar juist deze meer *gevoelde*, dan *begrepene* uitwerking, kan men het minst met woorden beschrijven. Zelfs een deskundige opziener schept, bij het vertoonen eener galerij, veel meer genoegen in de stille uitdrukking van bewondering, in den op de enkele standbeelden en afbeeldingen met liefde rustenden blik, of over het langer vertoeven, stilstaan, terugzien op het voortreffelijke, van den natuurlijken met gezond verstand begaafden mensch, dan in het gemaakte voorkomen van eenen kenner, of in het oppervlakkig uitkramen van kunsttermen, die men hier en daar opgedaan en van buiten geleerd heeft.

Moge het dan, dewijl mij bij al het genoegen in de werken der kunst, nogtans alle diepere beoefening derzelve ontbrak, mijnen lezers genoegen verschaffen, bijaldien ik mij alleenlijk tot datgene bepaal, wat mij wegens den indruk van het geheel, zoowel als van enkele deelen in het geheugen is gebleven.

Het

Het *geheel des muſeums* in deszelfs dubbele afdeeling, ſcheen mij eerst de beide groote hoofdtijdvakken der ons bekende geſchiedenis der wereld en der menſchen, of den *ouden* en den *nieuwen* tijd, onder wiens zoo ten uiterſte ongelijkſoortigen invloed, even als over het geheel de menſchelijke geest, zoo ook de kunst zich ontwikkeld en gevormd heeft, in eene levendige beeldtenis voor te ſtellen. Hier nu behoort het voortreffelijkſte, hetwelk van de werken der *beeldhouwkunst* overgebleven is, tot den tijd *vóór* CHRISTUS. Wat ook de grootſte beeldhouwers van latere tijden, zelfs onze beroemde tijdgenooten, de CANOVA'S, de DANNECKERS, de THORWALDSEN, verrigt hebben, altoos meenden zij immers zelve dan het naaste bij het *idéaal* gekomen te zijn, wanneer zij de onſterfelijke modellen der *Griekſche ſchool* konden evenaren. Daarentegen ſtamt het volkomenſte, wat wij van de *ſchilderkunst* bezitten, uit het tijdperk, waarmede in onze geſchiedenis de Christelijke jaartelling begint. Alhoewel Griekſche en Romeinſche ſchilders ook even zulke heerlijke ſtukken mogen voortgebragt hebben, zoo is het ons ten minſte niet meer mogelijk, om een ſtellig oordeel te vellen, in welke eene verhouding de APELLESSEN, ZEUXIS, POLIGNOTS, PARRHASIUSSEN, geſtaan hebben tot de bij de tweeduizend jaren jongere RAPHAËLS, TITIAANS, CORREGGIO'S. Naar het ſchier eenig ſober bewaarde ſtuk, de zoogenoemde *Aldobrandiniſche* bruiloft en de verbleekte ſchilderijen aan den wand in *Herkulanum* te oordeelen, behoefden deze althans de vergelijking niet te ſchuwen. Ook de beroemde *porticus* van *Athene*, uit

uit kracht van de menigvuldigheid der ſchilderijen *poekile* genoemd, is ſinds lang met dezelve ondergegaan, en wij moeten ons met PAUSANIAS magere beſchrijving vergenoegen, terwijl nog tegenwoordig de kunstminnaar verzekerd kan zijn, om ten deele goed bewaarde overblijfſels uit de werkplaats van PHIDIAS, welke eens den fries van het *Parthenon* verſierden, met eigene oogen te beſchouwen (*). Zeer natuurlijk heeft marmer en metaal beter dan verbleekende kleuren, en dan eene zoo vergankelijke bouwſtof als kalk en lijnwaad, den tijd kunnen trotſeren.

Vergelijkt men den *algeheelen indruk*, welken beide afdeelingen des muſeums achterlaten, dan is die, welken de ſchilderijen maken, onbetwistbaar niet ſlechts veel algemeener, maar ook dieper en ſtreelender, dan van de oudheden kan verwacht worden. Deze mogen voor den *kenner* het hoogſte blijven, hij mag in eenen half verganen bouwval, een verminkt ſtandbeeld, evenzeer de kunst des beitels als de denkbeelden, welke den meester opgetogen hielden, bewonderen; de grootſte meerderheid der aanſchouwers houdt de ſchilderkunst toch op eene geheel andere wijze onledig, reeds door de bekoorlijkheid der kleuren, inzonderheid echter door de menigvuldigere en levendigere vertooning van een ons meer belang inboezemend menſchelijk leven.

In de benedenſte verdieping des muſeums wandelt

(*) Men zie in het tweede Deel der *Reis naar Engeland*, bl. 68, wat hierover van het *Britſche muſeum* en over de *Elginſche* marmeren beelden gezegd is.

delft men, nu eens van hooge gedaanten, dan van halfflachtige en borstbeelden omringd, onder louter goden, halfgoden, helden, overweldigers en wijsgeeren der oudheid rond; of wordt door de verhevene voortbrengſels van ſarkophagen, altaren, tripoden en kandelabren, hier aan de vrolijke gebruiken van godsdienſtige feesten, daar aan de verhalen der dichters, en den bijzonder rijken kring van mythen van het geestrijk volk des voorgeſlachts herinnerd. Doch deze ondergegane wereld ligt zoo ver van ons verwijderd. Ook is ons oog voor vele dingen, die vertoond worden, namelijk voor de fraaije vormen der menſchelijke ligchamen, noch in de paleizen van *Athene*, en de Olympiſche en Isthmiſche ſpelen geoefend, noch gewoon aan de feestelijke optogten der Panatheneën. Wie door eene klasſieke opvoeding in deze vreemde wereld eenigermate gemeenzaam geworden is, vindt zich ongetwijfeld wonderbaarlijk bewogen, als datgene, hetwelk hij in de dichters en geſchiedſchrijvers heeft gelezen, hem hier in ligchamelijke vormen en gedaanten levendiger te gemoet komt. De kunſtenaar echter ſtaat verbaasd over de voortbrengſels eener kunst, welke hij wanhoopt immer te zullen evenaren. De meeste bezigtigers van het muſeum zijn evenwel met dat alles te weinig duidelijk bekend, en gaan derhalve meest vlugtig voorbij, of bedriegen zich zelve, als zij zich het aanzien van bewonderaars geven. Andere zijn eerlijk genoeg, om te bekennen, dat hun den ſmaak daarvoor ontbreekt, dat het hart koud blijft, even als de marmeren beelden, en dat het al ſpoedig verlangt, om naar *boven* te gaan.

Hier

Hier *boven* vertoont zich dan ook eene geheel andere wereld. De zonderlinge begoocheling der kleuren des lichts en der ſchaduwe, heeft aan alles, wat zich in de onoverzienbare galerij van ſchilderijen aan het oog vertoont, geest en leven ingeblazen. Ook is immers in de gansche natuur, in het gansche menſchelijk leven niets, waaraan de ſchilderkunst zich niet kon wagen en niet gewaagd heeft. Daarom bevindt zich de liefhebber even zoowel als de kenner, van iederen leeftijd, van elke kunne, ik zou durven zeggen, de mensch op elken trap van beſchaving, in eene galerij van ſchilderſtukken onderhouden en geboeid. Zelfs het kind verwondert zich over de wonderbaarlijke overeenkomst der voorwerpen; zijn oog vergeet de vlakten, waarop alles zich voordoet, en de hand wil naar de bloemen en vruchten grijpen; ook de man meent zelfs zich te kunnen vereenigen met de kringen van tot de uiterſte begoocheling toe voorgeſtelde menſchen. Welk eene hooge waarheid, welk een ſchijnbaar leven ook de beeldhouwer aan zijne voorwerpen, en vooral aan het menſchelijk gelaat kan geven — mat en doodsch blijft toch ſteeds juist dat gedeelte van hetzelve, waaruit de ziel het kennelijkſte ſpreekt, het *oog* — dit beeld op een' zachten grond, gelijk onze SCHILLER zong, dat kristal, hetwelk de gansche wereld inzuigt. Eene fraaije *houding* en eene zekere uitdrukking kan ook de beeldhouwkunst den mensch geven, maar ſlechts den ſchilder kan het gelukken, de fijnſte en teederſte gewaarwordingen der ziel ook door het oog te laten uitſpreken.

Door de rangſchikking der bijzondere ſchilderijen

was te gelijk voor de beoefening van de *geſchiedenis der kunst* gezorgd. De tijdperken en de ſcholen zijn van elkander afgeſcheiden. De oudere en nieuwere *Franſche* ontmoette men reeds bij de intrede. De flaauwere beginſels der in *Byzantium* weder herlevende ſchilderkunst floten zich aan de *Oudduitſche* en *Nederlandſche ſchole* aan. Met de werken der hoogſte volkomenheid uit de *Italiaanſche*, eindigde het geheel. Deze was, bij mijn verblijf, de rijkſte, door den ontzettenden buit uit *Italië*. Juist daarom heeft zij ook, bij de wederopeiſchingen, het meest verloren. Onberekenbare ſchatten zijn over de *Alpen* — en men moet, als men de billijkheid in het oog wil houden, toeſtemmen, door de ten uiterſte verſtandige en onvermoeide zorgvuldigheid, om zooveel, dat reeds ten ondergang neigde, te behouden — in eenen beteren toeſtand wedergekeerd.

Wat echter bij uitnemendheid aan de bezigtiging dezer en ſoortgelijke ſchilderijen-verzamelingen de hoogſte bekoorlijkheid bijzet, is toch de *geſchiedkundige* belangſtelling, welke zich, werwaarts men zijne oogen mag wenden, vereenigt met het aanſchouwen van hare ſchatten. Voor mij ten minſte is juist daaruit het zuiverſte genoegen ontſproten — en hier meer dan in eenige andere, onder de dikwijls lastige leiding van bezoldigde leidslieden bezochte kunstgalerij, aangezien men hier alles op zijn gemak, zoo dikwijls als men wilde, kon bezien. En in welk eene menigte en verſcheidenheid wordt deze belangſtelling opgewekt! Ongetwijfeld heeft het den ſchilders der eeuwen *vóór* CHRISTUS ook niet aan geſchiedkundige ſtof ontbroken. Maar

welk eene ontzettende aanwinst heeft dezelve door de uitbreiding van het tooneel der wereldgebeurtenisſen verkregen; reeds alleen door de in haren omvang onmetelijke geſchiedenis van het Romeinſche volk; daarbij vooral door de verſchijning van het op den grondſlag der geſchiedenis rustend Christendom, welks heilige ſchriften reeds eene lange opvolging van gebeurtenisſen beſchrijven, waarbij dan, hoe meer deze zuivere leer weder tot het zinnelijke verlaagd werd, eene Christelijke *Mythologie* en een geheel koor van martelaren en heiligen in volksverhalen en legenden zich heeft gevoegd.

Bij deze belangſtelling, welke de ten toon geſtelde voorwerpen inboezemen, komt er voor hem, die met de lotgevallen van zoo menige afzonderlijke kunstwerken en hunne meesters bekend is, nog eene bijzondere — *hunne eigene geſchiedenis*. Hij kan zoovele derzelve op hunne rondzwervingen uit *Griekenland* naar *Italië*, uit het westen naar het oosten, uit het oosten naar het westen vergezellen. Deze herinneren hem ten deele treffend alle de in den loop der tijden verdwenen geſlachten, die in verrukking of treurig voor hen geſtaan hebben, toen misſchien het eenige, wat van dierbare perſonen overbleef, eene beeldtenis was. Hij denkt aan de ſcharen, die eens voor deze aan de altaren ontrukte heilige geſchiedenisſen in vurige aandacht nederknielden, of in het aanſchouwen van den lijdenden en verheerlijkten Heiland vertroosting en hoop gevonden hadden. Ook roepen zij hem welligt den *perſoon zelven der kunſtenaars* voor den

geest,

geest, wier werken niet flechts hunne tijdgenooten, maar reeds eeuwen lang eene fomtijds dankbaarder nakomelingfchap verrukt hebben; werken, die zij zelve misfchien voor een fpaarzaam loon, onder kommer en zorgen voltooiden, zonder te vermoeden, dat te eeniger tijd zelfs vorften niet rijk genoeg zouden wezen, om dezelve tegen goud op te wegen.

Onder foortgelijke befpiegelingen, heb ik mij, bij mijne bezoeken in het mufeum, nu eens aan den indruk van het *geheel*, dan van *bijzondere deelen* overgegeven. Menigmaal vervoegde ik mij bij kunstkenners, en leerde van hunne opmerkingen. In ftede van het oog van het eene voorwerp naar het andere te laten rondwaren, bepaalde ik mij flechts bij eenige hoofdwerken; dezelve mogten dan, als de eigenlijke prachtftukken der verzamelingen de algemeene oplettendheid boeijen, of mijn gevoel boven andere aandoen. Daardoor heb ik het meest gewonnen, valfche voorftellingen verbeterd, en hetgeen ik wel bij gelegenheid in oudheidkundige fchriften, betreffende de kunst, gelezen had, eerst regt leeren verftaan. Maar zeer dikwijls heb ik ook inzonderheid in de zaal der oudheden, befpeurd, hoe diep men in de geheimen der kunst behoort ingewijd te zijn, alvorens de fmaak voor datgene ontwikkeld wordt, hetwelk door den kenner het hoogfte wordt gewaardeerd. Zoo ging het mij onder anderen met den verminkten romp van eenen rustenden *Hercules*, zonder hoofd, armen en beenen, of met dien alom beroemden *Torfo*, waarop MICHAËL ANGELO, zeven

 ja-

jaren moet geſtudeerd hebben, en waarover WINKELMAN in eene ſchier dichterlijke opgetogenheid ſpreekt.

Men behoeft, trouwens, geene zoo diepe kennis te bezitten, om door de bijzondere voortreffelijkheid van vele andere oudheden getroffen te worden. Blootelijk door het natuurlijk gevoel geleid, zou ook ik over den *Apollo van Belvedere*, *Laokoon*, *Antinous*, *Diana*, ſommige *Minerva's* en *Zanggodinnen* en den heerlijken *Aesculaap* uren lang ſtaan, of — hetgeen der kalme waarneming zeer te ſtade komt — *zitten* kunnen, waartoe het hier aan geene gemakkelijke gelegenheid ontbreekt.

De *Apollo* ſtond in eene met granietzuilen, die eertijds de grafnaald van KAREL *den grooten* te *Aken* omringden, verſierde nis, op eene hoogte van twee marmeren trappen, welke de beide Egyptiſche *Sphinxen* uit het muſeum van het kapitool bewaakten. Hoe langer men voor denzelven vertoeft, des te minder houdt men het voor mogelijk, om het hoogſte *idéaal* van eene menſchelijke gedaante, welke toch de eenige blijft, onder welke het Goddelijke op eene waardige wijze gedacht kan worden, meer te naderen. In de aanſchouwing van het oorſpronkelijke, hetwelk het ſchoonſte afgietſel van gips niet geheel kan evenaren, gevoelt men eerst de volledige waarheid der beſchrijving van WINKELMAN — „ die boven de menſchelijke verhevene gedaante; die bekoorlijke voorſtelling van den man met bevallige jeugd, van eene eeuwige lente omgeven."

„ Ga" — zegt de groote kunstkenner, die voorzeker juist voor dit ſtandbeeld de heerlijkſte uren van

zijn

zijn zoo ongelukkig geëindigd leven zal gesleten hebben — „ ga met uwen geest in het rijk der onligchamelijke schoonheden; beproef het, om een schepper van eene hemelsche natuur te worden — hier ziet gij niets sterfelijks, niets wat de menschelijke behoefte vordert. Hij heeft den *Python* vervolgd en zijne krachtvolle schreden hebben hem bereikt en neêrgeveld. Van de hoogte zijner zelfgenoegzaamheid breidt zijn verhevene blik zich slechts in het oneindige uit, ver over zijne zegepraal. Verachting rust op zijne lippen, en de verontwaardiging, die hem vervult, doet zijne neusgaten zwellen en stijgt op tot in het trotsche voorhoofd. Maar de vrede, die in zijne zalige stilte op hetzelve zweeft, blijft ongestoord. — Zijn week haar speelt als de teedere ranken van edele wijnstokken om dit goddelijk hoofd. Ik vergeet al het andere door het gezigt van dit wonderwerk der kunst. — Hoe is het mogelijk, het te schilderen of te beschrijven?" — Als dit een kunstkenner, zoo als er weinige zijn, moet toestemmen, hoe zou ik het kunnen wagen, nog één woord er over bij te voegen, of over den nog onbeslisten strijd — *waar* de kunstenaar, en *wanneer* hij *leefde*, en *welk oogenblik* hij wilde voorstellen? (*)

Hoe-

(*) Voor het hoogste *idéaal* der kunst onder alle werken der oudheid, geldt dit standbeeld algemeen. Het is echter slechts geschiedkundig zeker, dat het op het einde der vijftiende eeuw in de bouwvallen van *Antium*, alwaar de keizers zomerpaleizen hadden, en welke NERO met den ontzettenden roof van vele honderd standbeelden uit

Hoewel men de hand des meesters, die de groep van *Laokoon* heeft gevormd, ſchier niet minder moge bewonderen, is evenwel de indruk, welken eene lange beſchouwing derzelve achterlaat, naar mijn gevoel en dat van vele anderen, tevens eene ſteeds klimmende beklemdheid. Uit afgietſels van gips, inzonderheid het uitmuntend *Mengſiſche* te *Dresden*, kent men ook in *Duitschland* (*), het geheel der kolosſale groep, of ten minſte het pijnlijke hoofd van *Laokoon*. Evenwel heb ik dikwijls, ook bij beſchaafde en anderzins kundige mannen en vrouwen, in geſprekken beſpeurd, dat hun de geſchiedenis zelve, welke het werk ten grondſlag ligt, onbekend was. Daarenboven is de twist nog niet geëindigd, of de kunſtenaar de beſchrijving van VIRGILIUS, of dat VIRGILIUS in zijn tweede boek van zijne *Aeneis* het kunstwerk des beeld-

hou-

den tempel van *Apollo*, te *Delphi* verſierde, is gevonden. WINKELMAN houdt AGASIAS voor den kunſtenaar. Anderen, door VISCONTI wederlegd, meenden, dat hetzelve veel later te *Rome* was vervaardigd. Paus JULIUS II kocht dit kunſtſtuk, en liet het in het *Belvedere*, eenen openen *porticus* van het vatikaan, oprigten, werwaarts het ook nu weder teruggebragt is. Of de kunſtenaar aan de overwinning over *Python* of aan dien *Apollo Alexicacos*, die juist de pest had verbannen, gedacht heeft, wordt getwijfeld. Men zie over *Apollo*, onder anderen, het leerrijke artikel van den heer profesſor GRUBER, in de *Allgemeine Encyclopädie.*

(*) Ik behoef mijne lezers niet het afgietſel voor het paveljoen te *Haarlem* te herinneren.

VERTALER.

houwers op het oog had (*). Hier dan een woord over de *gefchiedenis* en den *dichter!*

Gelijk bekend is, had de list der Grieken de Trojanen, na een tienjarig beleg, eindelijk bedrogen. Zij hadden, in weêrwil van de waarfchuwing des priesters LAOKOON, het groote, met krijgslieden en wapenen opgevulde, houten paard als een gefchenk ter inwijding bij den vermeenden aftogt der belegeraars ingehaald, en LAOKOON, de priester, had vergeefs gefproken, vergeefs met zijne lans het noodlottige paard gekwetst. Daarvoor treft hem nu de wraak van *Pallas*, befchermgodin der Grieken, en maakt aan zijn eigen leven, en dat zijner beide kinderen een treurig einde.

Hier nu zullen het velen mijner lezers, mij welligt dank weten, als ik de volgende fchriktooneelen met de woorden des dichters verhale; en dewijl het hierbij niet op de angstvallige naauwkeurigheid der verhaling aankomt, zal SCHILLERS in de hoofdzaak getrouwe overbrenging aangenamer zijn, dan eene gewrongene woordelijke.

Es

(*) Men is het ook hier niet eens over den leeftijd der meesters van dit kunstwerk AGESANDER, POLYDORUS en ATHENADORUS van *Rhodus*. WINKELMAN is overtuigd, dat het uit *Griekenland* naar *Rome* gebragt is. Het werd in 1506 gevonden onder de overblijffels der Baden van TITUS, en door PIUS II gekocht. Slechts de regterarm des vaders en twee armen der zonen ontbraken, welke men gepoogd heeft er bij te maken. Ook de *Laokoon* heeft zijne oude plaats in het *Belvedere* van het vatikaan thans weder ingenomen.

Es ſtellt ſich dem entſetzten Blicken,
Ein unerwartet ſchrecklich Schauspiel dar.
Es ſtand, den Opferfarren zu zerſtücken,
Laokoon am festlichen Altar.
Da kam — mir bebt die Zung', es auszudrücken —
Von Tenedos ein gräszlich Schlangenpaar,
Den Schweif gerollt in fürchterlichem Bogen
Dahergeſchwommen auf den ſtillen Wogen.

—

Die Brüste ſteigen aus dem Wellenbade,
Hoch aus den Waſsern ſteigt der Kämme Gluth,
Und nachgeſchleift in ungeheurem Rade,
Netzt ſich der lange Rücken in der Fluth,
Lautrauſchend ſchäumt es unter ihrem Pfade,
Im blut'gen Auge flammt des Hungers Wuth,
Gewetzt am Rachen ziſchen ihre Zungen;
So kommen wüthend ſie ans Land geſprungen.

—

Der blosze Anblick bleichet alle Wangen,
Und auseinander flieht entſeelt die Schaar;
Doch wählt der pfeilgerade Schusz der Schlangen,
Sich nur den Priester am Altar.
Der Knaben zitternd Paar ſieht man ſie ſchnell umwinden,
Den erſten Hunger ſtillt der Söhne Blut;
Der Unglückſeligen Gebeine ſchwinden,
Dahin von ihres Bisſes Wuth.

—

Zum Beyſtand ſchwingt der Vater ſein Geſchosz;
Doch in den Augenblick ergreifen,
Die Ungeheu'r ihn ſelbst, er ſteht bewegunglos,
Geklemmt von ihres Leibes Reifen,

Zwey

Zwey Ringe ſieht man ſie um ſeinen Hals, und noch
Zwey andre ſchnell um Brust und Hüfte ſtricken,
Und furchtbar überragen ſie ihn doch
Met ihren hohen Hälſen und Genicken.

Der Knoten furchtbares Gewinde
Gewaltſam zu zerreiszen, ſtrengt
Der Hände Kraft ſich an; des Geifers Schaum beſprengt
Und ſchwarzes Gift die priesterliche Binde.
Deſ Schmerzens Höllenquaal durchdringt
Der Wolken Schoosz mit berſtendem Geheule;
So brüllt der Stier, wenn er, gefehlt vom Beile
Und blutend, dem Altar entſpringt (*).

Hoe

(*) In plaats van eene veelal gebrekkige vertaling, (kunnende men hierop ook VONDELS overzetting van de *Aeneis* nazien, bl. 171 en 172) geven wij hier de regels, waarmede onze beroemde HELMERS, het muſeum der aloude ſtandbeelden te *Parijs* bezingende, de groep van *Laokoon* gedenkt:

Wat ſchouwſpel! aan de ſmart ter prooije,
Kermt hier de wigchelaar van *Troje*,
Daar de angst, 't gevoel des doods en ſpier en vezel ſpant,
Hij ziet de afgrijsbre monſterdieren,
Met vlammend oog om 't voorhoofd zwieren;
Zij knagen hem door hart en nieren,
En wroeten door zijn ingewand.

Op 't voorhoofd zetelt zich de ſmarte,
Al de aadren ſpannen zich; het harte

Slaat

Hoe men ook over het oorſpronkelijke en de nabootſing moge beſliſsen — zeer veel van hetgeen men zoo even heeft gelezen, verſchijnt, voor zoo verre het geſchikt was, om den kunſtenaar belang in te boezemen, in de groep met de doelmatig-

Slaat flaauw; 't beſmette bloed vloeit traag, ſtaat ſtil, verſtijſt,
De monſters klemmen met haar wrongen,
En vlijmen met vergifte tongen,
In nier en pees en hart en longen,
Daar 't zweet des doods op 't aanzigt drijſt.

—

De zonen, o! gevoelt dit, vaders,
De zonen, met den dood in de aders,
Slaan 't oog, het brekend oog nog op den grijsaard neêr!
De ſmart verſtijſt de tong en 't klagen;
Nog ſchijnt het oog om hulp te vragen;
Vergeefs! de monſters blijven knagen,
En ach! zijn zonen zijn niet meer.

—

De grijsaard ſlaat zijn ſtervende oogen
Voor 't laatst, om redding naar den hoogen,
Ach! door zijn ſmarten heen ſtraalt nog zijn fiere geest,
Helaas! hij voelt het doodsuur naderen!
Hij wil voor 't laatst zijn kracht vergaderen;
Vergeefs! De dood woelt in zijne aderen,
En ach! de aartspriester is geweest.

VERTALER.

tigfte kunst, in verfchrikkelijke waarheid. Ieder opmerkzame waarnemer moet gevoelen, dat, bij de uitdrukking van fmart in het gelaat des vaders, tevens de fterkte des geestes in het open voorhoofd doorftraalt, en de borst zich verheft door den beklemden adem; gevoelen, hoe de zucht, welken hij onderdrukt, het onderlijf uitput. Het gezigt is klagende, niet fchreijende; het oog is gerigt naar hoogere hulp. In de linkerzijde, in welke de flang met den folterenden beet haar vergift uitftort, ziet WINKELMAN juist diegene, welke door het verband met het hart het hevigfte fchijnt te lijden, en vindt juist in dit gedeelte een wonder der kunst. Hoezeer men den fijnen waarnemer in alles hoort, wat er op verfcheidene plaatfen zijner werken, over deze zoo bijzondere groep, die reeds PLINIUS met niets wist te vergelijken (*), zegt, en in welk eene hooge geestvervoering het gefchreven is, behoorde nogtans niemand, die fmaak voor de ontleding van het fchoone in de oudheden heeft, LESSINGS bedaarde inlichtingen en belangrijke bijvoegfels in zijn beroemd werk, over dat onderwerp, te vergeten (†). Met groote fcherpzinnigheid heeft deze op de verfcheidenheid der indrukfels in de werken der poëzij en der beeldende kunften oplettend gemaakt. Aldus vindt

(*) *Hist. Nat. L.* XXXVI. *C.* V.

(†) *Laokoon, oder über die Gränzen der Mahlerey und Poefie.* Het eerst in 1760. In het negende Deel van zijne gezamenlijke werken. Vergelijk WINKELMANS *Gefchichte der Kunst nach* FERNOWS *ausgabe*, *Th.* I. *f.* 61, 106, 148, 267, 372, *Th.* VI. *f.* 104, en HEYNE, *Antiquarifche Auffätze*, II *St.*

vindt hij ook hier een door weinige kunstregters waargenomen onderſcheid, tusſchen de kronkelingen der ſlangen in het kunstwerk en in het dichterlijk tafereel van VIRGILIUS. „ Deze" — zegt LESSING — „ vermijdt in de omwindingen, waarmede hij de ſlangen om LAOKOON brengt, zeer zorgvuldig de armen, ten einde aan de handen hare onbelemmerde werkzaamheid te laten."

Ille ſimul MANIBUS *tendit divellere nodos.*

Hierin moest hem de kunſtenaar noodzakelijk volgen. Niets geeft meer uitdrukking en leven, dan de beweging der handen; in drift inzonderheid is het ſprekendſte gelaat onbeduidend zonder haar. Armen, door de kronkelingen der ſlangen vast aan het ligchaam geſloten, zouden rilling en dood over de ganſche groep verſpreid hebben. Derhalve zien wij dezelve, aan de hoofdfiguur, zoówel als aan de bijfiguren, in volle levendigheid, en dáár het meest in werking, waar tegenwoordig de gevoeligſte pijn is. Verder echter ook niets, dan deze vrijheid der armen, vond de kunſtenaar bevorderlijk, ten aanzien van de bemagtiging der ſlangen, van den dichter te ontleenen. VIRGILIUS laat de ſlangen dubbel om het lijf en dubbel om den hals van LAOKOON zich ſlingeren, en hoog met hare koppen boven hem uitſteken.

Bis medium amplexi, bis collo ſquamea circum,
Terga dati, ſuperant capite et cervicibus altis.

Deze beeldtenis vervult onze verbeeldingskracht

uit-

uitmuntend; de edelfte deelen zijn tot ftikkens toe geperst, en het vergift gaat juist naar het gezigt. Desniettegenftaande was het *geen beeld voor de kunst*, welke de werkingen des vergifts en der pijn in het ligchaam wilde toonen. Want om deze te kunnen bemerken, moesten de hoofddeelen zoo vrij als mogelijk wezen, en volftrekt moest geene uitwendige drukking op dezelve werken, welke de fpeling der lijdende zenuwen en werkende fpieren kon veranderen en verzwakken. De dubbele omflingeringen der flangen zouden het ganfche lijf bedekt hebben, en die pijnlijke intrekking van het onderlijf, welke zoo bijzonder kennelijk is, zou onzigtbaar zijn gebleven. Hetgeen men boven, of onder, of tusfchen de omflingeringen, van het ligchaam nog zou gezien hebben, zou onder perfingen en opzwellingen zijn verfchenen, die niet door de inwendige pijn, maar door den uitwendigen last zouden ontftaan zijn. De even zoo dikwijls omwondene hals zou den piramidesgewijzen vorm der groep, welke zoo ftreelend is voor het oog, geheel en al bedorven hebben, en de uit deze zwelling in de vrije lucht uitftekende puntige flangenkoppen zouden zulk eene plotfelijke verandering van maat gemaakt hebben, dat de vorm van het geheel ten uiterfte aanflootelijk zou geworden zijn." Tot zoo verre LESSING!

Als er getwist wordt, of de kunftenaar LAOKOON in den eerften aanval eener ondragelijke pijn, of in het oogenblik heeft willen daarftellen, toen de natuur begon afgemat te worden, en de vader met zijne zonen reeds genaderd was tot het einde der marteling, dan zou ik, naar mijn gevoel, flechts

aan

aan de laatstgemelde meening mijne toeftemming kunnen geven. Alle infpanning is vergeefs geweest, alle hulp is verdwenen. De vader fchijnt zelfs den dood te wenfchen, dewijl hij nu eenmaal de kinderen, over welker lot de diepfte droefheid uit alle trekken fpreekt, niet meer kan redden.

Op geen kunstwerk wordt men, benevens die beide prachtftukken van de zaal der oudheden, zoo oplettend gemaakt, dan op de uit het Florentijnfche mufeum vervoerde, thans ook weder aan hare oude plaats wedergegevene *Venus Medicea.* Men leest den naam van den Griekfchen meester CLEOMENES op het voetftuk. Maar het denkbeeld wordt betwist. Naar het gevoelen van HEYNE en BÖTTIGER, heeft hij het oogenblik gekozen, toen zij voor *Paris* ftaat, den twist der godinnen, om den prijs der fchoonheid zullende uitwijzen. De kenners kunnen zich in haren lof niet verzadigen. Mij als leek, zou het voorkomen, dat ook andere rondom ftaande beelden der godin, b. v. de zoogenoemde *Venus genitrix*, zich zonder bedenken en buiten gevaar, van veel te verliezen, naast haar konden plaatfen.

De herdenking van dit ftandbeeld, is mij door eene onverwachte ontmoeting van den — ook als kenner en bevorderaar der kunst zoo achtingswaardigen — vorst LEOPOLD VAN DESSAU, dubbel levendig voor den geest gebleven. Ik was juist in gefprek met eenen mijner reisgenooten, die, wel is waar, dikwijls en gaarne deze kunstvoortbrengfels befchouwde, doch verontwaardigd over derzelver roof, nimmer zonder eene zekere vaderlandfche fpijt, fteeds vol toorn tegen den veroveraar, en vol nijd over de rijke bezitting der bij hem

ver-

verachte natie. Gaarne zou hij zich zelven en anderen overreed hebben, dat toch wel menig *onecht* ſtuk, in ſtede van het oorſpronkelijke, uit *Italië* was gekomen. Namelijk, hij meende, dat het ſtandbeeld der Mediceſche *Venus* verruild was. Middelerwijl wij daarover redetwistten, werden wij den vorst gewaar, die voor dezelve ſtond. Dat was eene welkomene verſchijning. Terſtond werd hem de twijfeling medegedeeld. Deze echter antwoordde grimlagchende met zijne regtſchapene holle ſtem: „ Twijfel niet, lieve vriend! het is voorzeker de regte, juist dezelfde, die ik zoo dikwijls te *Florence* heb gezien." — Dikwijls hebben wij op onze te huisreis over deze beſlisſende uitſpraak geſchertst, welke de al te ligtgeloovige vaderlander gaarne ontbeerd zou hebben.

Voor mij waren vele opmerkingen van den zeer ervarenen vorst, inzonderheid over de wijze der herſtellingen, en om alles weder volledig te maken, even leerzaam als nieuw. Hij zelf was juist door NAPOLEON naar *Parijs* ontboden, om als Grootmeester der jagt onder de Duitſche vorſten, een in te voeren jagtreglement te regelen, of zoo als hij zelf zich daaromtrent uitliet, „ den pikeur te maken." Diep nedergedrukt van kommer over het lot van *Duitschland*, en vooral van *Pruisſen*, verpoosde hij zich ſomtijds in het muſeum bij de welbekende kunstſtukken. Maar dit waren ſlechts korte heldere flikkeringen in den donkeren tijd. In den nijpendſten angst over de toekomst verdiept, zag ik hem nog eens kort voor ons vertrek. — Welk een geheel ander man, dan degene, dien ik in zijne en mijne vroegere jaren in hem kende, — toen hij

nog

nog aan de zijde zijner LOUISE, de gelukkigſte echtgenoot was; toen hij uit de wouden en meren bij *Wörlitz*, een paradijs ſchiep, toen men naar zijne vrolijke volksfeesten van heinde en verre toeſtroomde; toen hij, geloovende aan BASEDOWS groote woorden, hoopte, dat uit *Desſau* de Hoogduitſche jeugd door een' *Philanthropijn* op nieuw geboren, beter en gelukkiger zou worden. Weinige, tot een klein land bepaalde, vorſten onder onze tijdgenooten, hebben gepoogd, om zooveel ſchoons en nuttigs te bevorderen, zoo ernſtig zich beijverd, om voor de nakomelingſchap te zaaijen en te planten, als hij. Weinige waren, bij alle misſtappen en dwalingen, zoo waardig geweest, om eenen vrolijken avond des levens te genieten. Bij de hartelijke deelneming, die hij in onzen toeſtand nam, ontwaakten in mij alle gevoelens van dankbaarheid, voor de aangename in dien idylliſchen tijd te *Wörlitz* en *Desſau* met hem doorgebragte uren.

In de *galerij van ſchilderijen* vertoefde ik, na het eerſte algemeene overzigt — waarbij door de onoverzienbare menigte de opmerkzaamheid meer verſtrooid en afgetrokken dan geboeid wordt — het meeste voor diegene, die *godsdienſtige* of *bijbelſche geſchiedenisſen* en *denkbeelden* voorſtelden.

Een godsdienst, in welken het veelgodendom had moeten plaats maken voor het geloof aan *een* hoogst Wezen, ſcheen, wel is waar, aan de beeldende kunſten niet zooveel ſtof te geven, als de oudere,

in

in welke alles *gesymboliseerd* en verzinnelijkt, elke godsdienstige voorstelling tot een beeld of een persoon werd. Des te merkwaardiger is het, dat wij toch juist aan de *Christelijke* kerk de handhaving der kunst in dien tijd te danken hebben, toen zij in gevaar was gekomen, om zich in de woeste oorlogen en de verwarring van het allengskens wegzinkende Romeinsche rijk ten eenenmale te verliezen. In het geschiedkundig gedeelte eener leer, in welker oudere oorkonden reeds elke poging, om de Godheid door beelden en gelijkenissen voor te stellen, was verboden, vond men desniettemin, zoo als GÖTHE zich daarover uitlaat, „ zulk een veelvuldig, ja, oneindig zaad; en, dat het zelfs zonder menschelijk toedoen of den wil der belijders zou opschieten, lag in deszelfs aard. De nieuwe godsdienst erkende, wel is waar, slechts *eenen* God; maar dezen als *Vader van eenen geheimvollen Zoon*, die de zedelijke eigenschappen der Godheid op aarde zou voorstellen. De moeder van dezen Zoon kon als de reinste der vrouwen geëerd worden. Om den goddelijken Zoon verzamelde zich eene menigte van aanhangers en leerlingen, mannen en vrouwen. Ook grondde zich het *nieuwe*, door het bloed zoo-veler martelaren verzegelde verbond op het *oude*, welks schriftelijke overleveringen meer geschiedkundig, dan leerstellig zijn, en die tot de stamvaders van het menschelijk geslacht opklimmen (*)."

In de behandeling van Christelijk godsdienstige onderwerpen, wordt men ongetwijfeld ook in deze rij-

(*) Men zie de geheele fraaije plaats in GÖTHE, *Kunst und Altherthum*, I *Heft*, *f.* 138.

rijke verzameling allerwege herinnerd aan den niet altoos gelukkigen invloed der denkbeelden, aan dien leeftijd eigen. Zoo heeft de blinde vereering der martelaars aanleiding gegeven tot eene groote menigte van voorſtellingen, die ten deele meer ſchrik en tegenzin, dan welgevallen opwekken, hoezeer men ook de kunst in de uitvoering moet bewonderen. Niet alle verſtonden het, zelfs een tooneel als de kruiſiging van den apostel PETRUS, zoo waardig te behandelen, als GUIDO RENI. Veel afſchrikkender ſchijnt zij in RUBBENS beroemde, thans in de domkerk te *Keulen* weder opgehangene, ſchilderij, gelijk als in den marteldood van PETRUS den heremiet van TITIAAN. Hoe heeft daarenboven ruw en kinderachtig bijgeloof zoo menig edel onderwerp bedorven! Hoe heeft inzonderheid priesterlist en priesterheerschzucht er voor gezorgd, om ook door ſchilderijen in kerken en altaren het geloof aan de beſchermheiligen en hunne voorbeden, aan de kracht van den rozenkrans, (gelijk als in DOMINICHINO's *Madonna del Roſario* (*)), aan de waarde van vro-

(*) Dit beroemde beeld van eenen der grootſte meesters der Italiaanſche ſchool, DOMINICHINO, in de *Dominikaanſche kerk* te *Rome*, is van boven tot beneden met rozenkranſen opgevuld. De vijftien geheimenisſen van den rozenkrans zijn door even zoovele engelen of hemelſche *geniusſen* voorgeſteld — ware *idéalen* van goddelijk ſchoone kinderen. Boven neemt de *maagd* met het rozen uitdeelend CHRISTUS-kind en den H. DOMINICUS, de eerſte plaats in. Beneden verſchijnen alle ſtanden in het digte gedrang der menſchen. Alle bidden aandachtig bij den rozenkrans; kinderen ſpelen er mede; een paar meisjes, die ha-

vrome geloften en vermakingen, of om harde boetdoeningen het volk zeer diep in te prenten, en zich zelven als bezitter van den schat der kerk daardoor onontbeerlijk te maken. Bovenal echter is in de — sedert de vierde eeuw tot afgoderij opgeklommen — vereering der moeder van den Verlosser, de grondslag te zoeken, dat de kunstenaars van alle scholen en tijdvakken in hare voorstelling hebben gewedijverd, waaruit het onnoemelijk getal van goede en slechte *madonna-beelden* is ontstaan. De Evangelische geschiedenis gaf daartoe oneindig minder aanleiding. Zelfs JOHANNES, in wiens huis MARIA hare laatste dagen doorbragt, hoe zelden maakt hij van haar gewag, hoe zwijgt hij over haar leven en uiteinde. Diensvolgens heeft de verbeeldingskracht door legenden en verdichtsels gepoogd aan te vullen, hetgeen de geschiedenis niet opleverde. Nogtans bepaalden de meesten zich daarbij, om een hoog *idéaal* der zuiverste *maagdelijkheid* en der teederste en innigste moederlijke liefde daar te stellen, gelijk men het inzonderheid in de onsterfelijke werken van CORREGGIO, KAREL MARATTA, GUIDO RENI, en vooral van den verhevenen RAPHAËL SANZIO ziet.

Een grooter getal schilderijen van dezen *meester der meesters*, dan men eens in dit museum vond, zal wel nooit in eenige verzameling aldus vereenigd geweest zijn, of weder vereenigd worden. Toen

ik

hare onschuld daardoor bewaard hebben, worden er om gemarteld. — Hoe uitmuntend het werk zij, moet men zich nogtans hier en bij zoovele andere schilderijen bedroeven, dat zij aan geene waardiger stof zijn toegewijd.

ik hier voor de oorſpronkelijke van zoovele zijner werken ſtond, waarvan de platen mij reeds lang in mijne kleine huisſelijke verzameling hadden omringd, ging het mij, even als het den lezer van HOMERUS, TASSO of PETRARCHA gaan zou, als hij, aanvankelijk ſlechts uit matige vertalingen met die dichters bekend geworden zijnde, dezelve nu in de grondtaal had leeren verſtaan, en de onoverbrengbare welluidendheid van de voetmaat zijn gehoor ſtreelde. Met de denkbeelden der meesters, met de wijze van vervaardiging was ook ik reeds door de afbeeldingen tot het regt verſtand gekomen; maar nu ſtond niet ſlechts alles, wat eene plaat in eene naauwe ruimte te zamen moet pakken, in volle grootte, maar ook in de gansche heerlijkheid van het koloriet voor mij. — Aldus zag ik de *heilige* CAECILIA, aldus de *Madonna di Fuligno*; aldus — naar mijn gevoel onder alle afbeeldingen der maagd de ſchoonſte en bevalligſte — de *Madonna della Sedia*; aldus eindelijk de *transfiguratie* of *verheerlijking* niet — gelijk ſomtijds uit onkunde wordt gezegd — de *hemelvaart* des Heilands. Een genot, gelijk als dit bezigtigen der ſchilderijen zelve verleent, kan toch al de kunst der graveernaald van STRANGE, DESNOYER, RAPHAËL MORGHEN, BOTTELINI, WILLE, MULLER en ſoortgelijke meesters nimmer verſchaffen.

Dewijl het afdrukſel der *transfiguratie* in MORGHENS beroemde platen ook in *Duitschland* zoovele kamers verſiert, offchoon, gelijk ik meermalen heb beſpeurd, *vele* het meer bewonderen, dan het *idée* van het geheel en den zamenhang der afzonderlijke figuren weten aan te wijzen, zal van een ſtuk, het-

hetwelk de kenners als het volkomenste meesterstuk beschouwen, hetwelk de geheele nieuwe godsdienstige kunst in het vak der schilderkunst met olieverw heeft voortgebragt, eene korte beschrijving ook hier niet ongepast zijn.

Ten grondslage ligt het verhaal van LUKAS, hoofdstuk IX: 28—40.

CHRISTUS verschijnt verheerlijkt in eene naar boven zwevende houding. De stem uit den hemel: „Deze is mijn geliefde Zoon, hoort Hem!" is vernomen. Maar zijne handen zijn met de uitdrukking der dankbaarste vereering voor deze bevestigende getuigenis zijner goddelijke zending, in de hoogte uitgestrekt. Een glorie omringt Hem. Aan weêrskanten, maar iets lager en kleiner van gedaante, zweven MOZES en ELIAS.

Onder deze figuren, op de bovenste kruin des bergs, rusten de leerlingen, welke in zijn gezelschap waren. JACOBUS schijnt het eerst ontwaakt te zijn; doordrongen van de bovennatuurlijke verschijning, heeft hij zich met het aangezigt op de aarde geworpen en aanbidt. JOHANNES is juist ontwaakt, hij verschrikt over de onverwachte helderheid, deinst met het bovenste gedeelte des ligchaams terug, en houdt de hand voor de verblinde oogen. PETRUS daarentegen heeft de zijne nog niet geopend, hij is in den overgang van slapen en waken geschilderd. Ter zijde van den berg staan twee jonge monniken, die hunne vrome verbazing te kennen geven. Zij zijn bloote aanschouwers, onbekend met het gebeurde, en hebben misschien, als beeldtenissen van vrienden van RAPHAËL, hier eene plaats gevonden.

Beneden valt nu de geſchiedenis met de *bezetenen* voor. Den zieke, een jong mensch, overvalt juist een aanval van ſtuiptrekkingen. Zijne oogen verdraaijen zich, hij ſcheurt den mond open, hij ſpreidt de armen met de zamengetrokken vingers uit, zijn ligchaam verkrijgt eene verwrikte houding. Hoe verſchrikkelijk waar deze uitdrukking ook zij, heeft zij nogtans niets afzigtelijks. De vader grijpt hem van achteren met beide handen om de borst; zijn angſtig rollend oog, zijne bevende lippen, de vooruitſtekende kin, geven ſprekend de aandoenlijke woorden der H. Schrift te kennen: „ Ziet mijnen zoon, hij is mijn eenige zoon!" Moeder, zusters, bloedverwanten, alles om hem henen onderſteunen door gebaren en houding dit angſtig ſmeeken om beterſchap voor den geliefde van hun hart. Sommigen ſchijnen de leerlingen op de verſchrikkelijke verſchijnſels dezer krankheid opmerkzaam te maken; anderen naar de oorzaak derzelve te onderzoeken, anderen vergenoegen zich met bidden. Dit gezigt brengt bij de apostelen de natuurlijkſte en telkens afwisſelende gemoedsaandoeningen te weeg, die zich op de kennelijkſte wijze door de gebaren huns ligchaams uiten.

Een van hen, zittende op den voorgrond, heeft tot dus verre in een boek gelezen: door het geſchreeuw in zijne overpeinzing geſtoord, ſlaat hij zijne oogen op en ontſtelt op het gezigt des lijders. Een bezadigder grijsaard, hem ter zijde ſtaande, wijst op den berg, en beduidt aan de hulpzoekende perſonen, dat dezelve dáár alleen te vinden is. Een ander leerling naast hem in zijne jongelings

lings jaren, wiens groot open oog, glad gelaat en fraai met lokken afhangend haar, een week, deelnemend, maar met eigen lijden nog onbekend hart verraden, buigt zich angstvallig voorover, treedt, als het ware, uit zich zelven, en zou met naar de borst gekeerde handen gaarne zijn gemoed openleggen, en, opdat de zieke minder mogt lijden, een gedeelte zijner martelingen op zich zelven overbrengen. Niet teederder van hart, maar van aandoenlijker zenuwgestel, schijnt de oudste leerling te zijn, die naast bij hem knielt; men ziet aan zijn terugschrikkend gelaat, aan zijne afgewende handen, dat niet slechts zijne ziel, maar dat ook zijn ligchaam de pijn des vóór hem liggenden lijders mede gevoelt. Achter deze personen ontwaart men nog eenige anderen, die in het gesprek betrokken zijn (*).

Raphaël verkreeg door de Evangelisten aanleiding, om de verheerlijking met dit tooneel te verbinden. Want op het verhaal van de verheerlijking op den berg *Tabor*, laat LUKAS onmiddellijk het voorval met eenen bezetenen volgen. Gedurende de afwezigheid des Heilands, wordt de zieke bij de achtergebleven leerlingen gebragt. Maar deze kunnen hem niet helpen. Eerst, toen de Meester van den berg wedergekeerd is, wordt hij aan dezen voorgesteld en genezen. Doch alleen de *eerste* ontmoeting met de leerlingen, niet de latere ge-

(*) Men vergelijke over dit en vele andere schilderijen van RAPHAËL, het werk van den heer VON RAMDOHR, *Ueber Mahlerey und Bildhauerarbeit in Rome*, *Th.* III. *f.* 325.

genezing wilde RAPHAËL voor zijn ontwerp gebruiken, weshalve de aanmerking, gelijk als de heer VON RAMDOHR zeer juist heeft aangetoond, dat hij de tijden zou verwisſeld hebben, ten eenenmale ongegrond is.

Hoe langer men voorts voor deze te *Parijs* zoo gelukkig herſtelde ſchilderij, of voor de overige talrijke voortbrengſels van dezelfde hand ſtaat, des te meer wordt de ziel door eene ſtille treurigheid bevangen, dat RAPHAËL in den vollen bloei zijns levens aan de kunst ontrukt werd. Hij ſtierf, ſlechts zeven en dertig jaren oud zijnde, op goeden vrijdag der heilige week in den jare 1520. Hij had, wel is waar, meer voortreffelijks gearbeid, dan iemand zijner tijdgenooten, en eene ſchool geſticht, waaruit eene ganſche reeks van groote ſchilders voortgeſproten is; doch wat zou hij, meester in alle vakken van ſchilderkunst, nog hebben kunnen uitvoeren! Als kind had hij met eene ſchilderij van het *kind* JEZUS, zijne loopbaan begonnen; hij eindigde dezelve met den Zaligmaker in zijne *hemelſche heerlijkheid*. Want de *verheerlijking* was zijn laatſte arbeid; en even als in het *Requiem* nog eens de volledigſte harmonie der toonen uit MOZARTS ziel opwelde, zoo had zich ook hier nog eens RAPHAËLS ganſche kunst, om het goddelijke, te gader met het menſchelijke, uit te drukken, op het heerlijkſte ten toon geſpreid. Daarom plaatſte men ook juist dit boven het praalgraf in zijne ſtudiënzaal. In onbeſchrijfelijke droefheid was geheel *Rome*, bij de mare van den dood des evenzeer beminde, als geachten, *vorst der kunſtenaars* gedompeld, en alle zijne leerlingen, in rouw over den vriend,

raads-

raadsman en meester, ſtaarden nu eens op den dierbaren ontſlapenen, dan weder op dien laatſten arbeid zijner handen, voor welken de nakomelingſchap van drie eeuwen geſtaan heeft, terwijl zijn eigen vriendelijk aangezigt en zijne ſchoone gedaante reeds lang tot ſtof zijn vergaan (*).

Voorts had ik toch gehoopt, onder de uitmuntende menigte van Christelijke ſchilderſtukken veel meer tafereelen van den Zaligmaker te vinden, die van onderſcheidene zijden aan het hooge denkbeeld beantwoordden, dat elk, die hem uit zijne geſchiedenis leerende en handelende kent, bij zich omdraagt. Maar de meeste ſchilders komen het allermeest — of op het *kind* JEZUS op den ſchoot der moeder, of op den *lijdenden*, *gemartelden* en *gekruiſigden* Heiland neder. Juist deze laatſte tooneelen zijns levens zijn geene gunſtige oogenblikken voor de kunst, en de onaangename indruk eener kruiſiging wordt ſlechts gelenigd door eene vroegtijdige godsdienſtige gewoonte. Niet minder moet men zich verwonderen, dat zoovele kunſtenaars, in plaats van door de afbeelding van eenen in de volle kracht zijner jaren zich opofferenden man de belangſtelling te verhoogen, zoo dikwijls de trekken verkozen van eenen hoogeren ouderdom, of veeleer de verſcheurende pijn in een bebloed hoofd en aangezigt, dan de verhevene zelfbeheer-

(*) Ik moet iedereen aanbevelen, om het berigt van het heerlijk gedachtenisfeest van zijn overlijden te *Berlijn*, en de redevoering van profesſor TÖLKEN bij die gelegenheid, te vergelijken. *Berlijn* 1820.

heerfching en gelatene onderwerping voor te ftellen (*). Ongetwijfeld zijn er ook fchilderijen van den gekruifigden, welke eene uitzondering op dezen regel maken. Hoe opgewekt gevoelt men zich voor de groote beeldtenis van LE BRUN, in welke de houding en het aangezigt van den goddelijken Lijder aan het kruis, toch zoo waardig en edel voorgefteld is, zelfs in de uitmuntende plaat van EDELINK, hoe verre deze ook voor het oorfpronkelijke moet onderdoen! Nogtans wordt ook hier de aandacht het langfte bezig gehouden door de onbefchrijfelijk fraaije gedaante der engelen naast en onder het kruis. Alle ftemmen overeen in *een* gevoel — van aanbidding en bewondering; bij ieder echter vertoont zij zich anders. Uit dien hoofde zijn mij beide groepen van deze hemelfche geesten fteeds als eene zeer volkomene perfoonsverbeelding van *godsdienftigen eerbied* voorgekomen, zoo als die volgens de verfcheidenheid der menfchelijke gemoederen in allerhande wijzigingen, en bij elk op eene bijzondere wijze zich voordoet.

Desniettegenftaande moet ik nog van oordeel blijven, dat de kunftenaars naar evenredigheid te weinig zoodanige tooneelen uit de Evangelifche gefchiedenis, waarin hij *leerende* en *handelende* voorkomt, hebben gekozen, welke hun evenwel zoo-

veel

(*) LAVATER heeft, in het vierde Deel der *Gelaatskunde*, aan de CHRISTUS-hoofden eene bijzondere afdeeling gewijd. Onder de afbeeldingen, ten deele naar de fchilderijen van groote meesters, kan men naauwelijks van ééne onbepaald zeggen: deze is ten eenenmale overeenkomftig het verheven onderwerp.

veel aanleiding hadden kunnen geven, om het zuiver menſchelijke en juist daarom, voor zoo verre zulks mogelijk is, het hoogſte begrip van zedelijke volkomenheid zigtbaar voor oogen te ſtellen, waartoe zij, wel is waar, in de oude kunstwerken geen voorbeeld vonden (*). Hoe menige naauwelijks of in het geheel niet opgemerkte trek uit het leven van den Zaligmaker zou zich daartoe hebben laten gebruiken (†), en het zou, als hier de plaats zulks gedoogde, niet moeijelijk zijn, om eene reeks van gevallen, als opgaven voor de kunst, die te zeldzaam zijn uitgewerkt, te herinneren.

Ik kan het *muſeum* niet verlaten, zonder nog eens te denken aan het verlies, hetwelk het, ſedert ik hetzelve bezocht heb, geleden heeft, door de wederkeering van zoovele zijner zeldzame ſchatten naar hunne oude plaatſen. Zijn er nog altijd velen, die zelfs zonder eenig nationaal belang derzelver verſtrooijing betreuren, en daarbij, nadat de overwinning eens de grenzen harer magt overſchreden had, meer de aanwinst voor de nakomelingſchap

(*) Men vergelijke hierover in SICKLERS en REINHARDTS *Almanach a. Rom. v. Jahr* 1820, de fijne aanmerkingen „ over den oorſprong der Christelijke kunst en hare godsdienſtige *idéalen*."

(†) Eenige wenken van dien aard, geeft de heer AMMON in het *Magazin f. Pred.*, *B.* I. *T.* II. „ Over CHRISTUS-hoofden."

ſchap en voor de kunst berekenen, dan kan men zonder onbillijk te zijn, nog minder de ſpijt der Franſche burgers mispríjzen, waarmede zij, na het jaar 1815, naar de ledige plaatſen zagen, alwaar zij anders gewoon waren, om de kostbaarſte prooi hunner overwinningen te aanſchouwen (*). Immers, de zegevierende monarchen werden zelfs, toen zij *Parijs* voor den eerſten keer veroverd hadden, door deze opmerking bewogen, om afſtand te doen van het eigendom hunner landen, en zich daardoor bloot te ſtellen aan het verwijt van al te groote toegevendheid. Wie kan het dus laken, dat zij, nadat een jaar naderhand NAPOLEONS terugkomst op eens weder de fakkel des oorlogs had ontſtoken, en door de Parijzenaars alle overeenkomſten waren verbroken, palen ſtelden aan deze gematigdheid, en voor de ontzettende opofferingen, welke hunne volken op nieuw moesten doen, dezelve ook door zulke billijke terugvorderingen van hun eigendom tevreden ſtelden? Wie moet niet veeleer ganſchelijk de beweegredenen toeſtemmen, welke lord CASTLEREAGH, bij deze gelegenheid, aan de verbondene Mogendheden in eene even bedaard als bon-

(*) Om zich eenig denkbeeld te vormen van de ſchatten, welke het muſeum tot in den jare 1815 in zich vereenigde, moet men het groote prachtwerk onder den titel *Muſée Français* vergelijken. Men zie Bijlage N°. XIV. Ook in de aanmerkingen (van den heer VON SIERSDORF) op eene reis naar *Parijs* 1804, zal men bij de beſchrijving van het Muſeum (*T.* I. *ſ.* 57 en verv.) allerwege niet zonder vrucht den kenner hooren ſpreken. Hij zou niet voor het wedergeven geſtemd hebben.

bondig opgeſtelde, veel te weinig bekend gewordene nota overhandigde (*), welker overredende waarheid, ongetwijfeld elke billijke Franschman, heeft erkend? Des te onheuſcher is de thans zoo gehuldigde Franſche dichter DELAVIGNE, in de tweede zijner *Mesſiennes*, onder het opſchrift: *Devaſtation du Muſée et des Monumens.* Wie de terugneming en wegpakking der geroofde ſchatten, welke met de ſtrengſte billijkheid en zorgvuldigſte verſchooning, om alles onbeſchadigd te bewaren, welke reeds het eigenbelang vorderde, werd volvoerd, naar die in dichterlijke woede geſchrevene ode wilde beoordeelen, zou noodzakelijk moeten gelooven, dat alles aan willekeur ter prooi gegeven en waarlijk moedwillig gebroken ware. Want daar leest men: „Dat vijandelijke zwaarden RAPHAËLS ſchilderſtukken vernielden en *Apollo* zullen verbrijzelen, dat de *Medeceïſche Venus* verminkt reeds voortgeſleept was door woeste krijgslieden (†).” Wezenlijk wordt zij op eene der vignet-

(*) Niemand zal dezelve zonder belangſtelling nalezen. Men vindt dezelve in de Bijlage N°. XV.

(†) Aldus luidt het in die *Poëſies et Mesſéniennes*, *par* M. CASIMIR DELAVIGNE, waarvan te *Parijs* reeds de negende uitgave in het licht verſchenen is, onder anderen:

Des profanateurs inhumaines
Porteront-ils le fer ſur les toiles vivantes,
Que RAPHAËL anima de ſes mains? — —
Dieu du jour; Dieu des vers, ils briſent ton image.
C'en est fait: la victoire et la divinité,
Ne couronnent plus ton viſage,

D'une

netten door Pruissische en Russische grenadiers met touwen van het voetstuk afgetrokken, en in het gedicht klaagt eene der *Gratiën:*

J'ai vu Mars outrager ma mère.

Het meeste leed doet het den dichter, dat de meesterstukken uit de eeuw van paus LEO, voortaan onder eene *hemelstreek zonder helderheid* wonen, en zelfs den *kouden Duitscher* moeten toebehooren.

Du siècle de LÉON *les chefs d'oeuvres divins,*
Sous UN CIEL SANS CLARTÉ *suivront les* FROIDS GERMAINS.

Inderdaad, juist *die* zanggodin, van welke DELAVIGNE roemt, dat zij hem *vuur* en *geest* inboezemt, de *sainte verité*, zou hem toch hebben kunnen leeren, dat niet *Duitschland*, maar *Italië* die kunstwerken uit de tijden van LEO weêrom verkreeg. Maar hij schijnt over het geheel veel vergeten te hebben — vergeten, dat het een paar tiental jaren vroeger *zijne* natie was, die hare eigene en de voortreffelijkste gedenkteekens vernielde; vergeten,

D'une *double* immortalité. — —
Je crois entendre encor les clameurs des soldats
Entrainant la jeune immortelle:
Le fer a mutilé ses membres delicats:
Helas! elle semblait et plus *chaste* et plus *belle*,
Cacher sa honte entre leurs bras.

Welnu — dus zou zij zelfs aan *deugd* en *schoonheid* in de armen dezer krijgslieden gewonnen hebben.

ten, dat ook onder den Duitſchen nevelachtigen hemel wel even zulke groote meesters werden geboren, als de COUSTONS, POUSSINS en DAVIDS; vergeten, dat de mannen, welke *Italië* en *Frankrijk* de *theorie* van het ſchoone uit de werken der kunst leerden verſtaan, de WINKELMANS, de MENGS, de LESSINGS, toch ſlechts *froids Germains* waren.

Is het overigens zeer verheugend, dat ook aan *Duitſche* kerken en kunstverzamelingen zoovele dingen dingen werden wedergegeven, die eertijds haar ſieraad en haar roem waren, zoo doet toch der *Pruisſiſche vaderlandsliefde* niets *zoo* goed, als de naar eenen zegevierenden intogt gelijkende terugkomst van die *Victoria*, welke in het noodlottig jaar van 1806, aan de Brandenburgſche poort te *Berlijn* ontroofd, en naar *Parijs* vervoerd, ſedert 1814 met nieuwe ſcherpzinnige zinnebeelden — aan de banier het *kruis* en den *eikenkrans* — den uitſlag van den luisterrijkſten ſtrijd herinnert, en door hare verhevene beteekenis als het heerlijkſte aller zegeteekenen, weder de voormuren onzer hoofdſtad verſiert.

Het Palais Royal en Bicetre, de uiterſten van menſchelijke weelde en menſchelijke ellende.

De nabijheid van onze woning in de *rue des bons Enfans*, bragt mij meermalen, dan wel anders zou geſchied zijn, in dat even zoo berucht als beroemd *Palais Royal*, om aldaar of bekenden te ontmoeten, of in de groote koffijhuizen bij het le-

lezen der dagbladen door een ſober ontbijt aan het laat eten te gewennen, of in gekozen, dikwijls afgeſproken, gezelſchap bij de restaurateurs, bij welke men hier voor den hoogſten zoowel als voor den geringſten prijs kan eten, tegen vijf ure *middagmaal* te houden. Daarenboven leverde ook de overvloed en verſcheidenheid van datgene, wat hier in de winkels te koop wordt aangeboden, den vreemdeling en den inboorling de menigvuldigſte ſtof tot onderhoud op. Schoon de rijkdom der opgehoopte waren van allerlei ſoort, niet vergeleken kan worden, met hetgene men in *Engeland* in ſommige winkels ziet; is nogtans dezelve ſchier onberekenbaar. Want het *Palais Royal* is het eigenlijk middelpunt, alwaar men het kostbaarſte van allerlei aard ten toon ſtelt, en, omdat het nu eens tot den goeden ſmaak behoort, om juist hier te koopen, ook tegen de hoogſte prijzen verkoopt.

Toen de kardinaal RICHELIEU, die, gelijk bekend is, onder LODEWIJK XIII, *Frankrijk* regeerde, in het jaar 1629 dit paleis, hetwelk hij eindelijk aan LODEWIJK XIV vermaakte, ſtichtte — waarom het ook, zoo lang hij het bewoonde, zijnen naam voerde — kon deze, alhoewel niet al te ſtrenge, prelaat toch voorzeker niet vermoeden, welk eene ontheiliging de kamers te wachten ſtond, waaruit zijne ſtaatkunde de ſtaten van *Europa* leidde en verſchalkte. Wie weet het niet, welke ongeestelijke levenswijze de regent PHILIPPUS VAN ORLEANS, die dit paleis van LODEWIJK tot een geſchenk ontving, en in wiens familie het ſinds dien tijd gebleven is, hier geleid heeft; welke *Orgiën* en *Bacchusfeesten* in die zalen en vertrekken zijn gevierd? En in de la-

latere jarĕn — wie herinnert zich niet, dat juist hier zijn naneef, de beruchte EGALITÉ, zijne rol ſpeelde? en dat juist dit paleis eenen tijd lang de bakermat der omwenteling was, waar, op de pleinen, in den tuin, de koffijhuizen en restaurations, de woedende partijen der Jacobijnen of Septembriſeurs met vrijheidsmutſen of met afgehouwen hoofden, nu eens de belagchelijkſte dan weder de gruwelijkſte tooneelen vertoonden?

Zelfs het uitwendige van dit groote gebouw zou de ſtichter naauwelijks weder herkennen. Want aan het prachtig vierkant, dat het eerſte plein vormt, en waarin men uit de ſtraat *St. Honoré* komt, heeft men niet alleen eenen tot een groot langwerpig vierkant verlengden tuin gevoegd, maar deze is ook van alle kanten met huizen, die naar een dergelijk plan gebouwd zijn, omringd, onder welker tweede verdieping eene galerij van honderd opene bogen loopt (*). Achter elk dezer, door Korinthiſche pilaren geſcheidene bogen, is een winkel; ook maken onderſcheidene vereenigde kamers het lokaal uit der groote koffijhuizen en restaurations (†). Bij den dag zijn, wel is waar, deze achter de opene gangen liggende ruimten, bij betrokkene lucht, wat donker. Des te prachtiger wor-

(*) Eenig denkbeeld van de tegenwoordige gedaante des geheels, zal de plattegrond, (R), kunnen geven.

(†) Volgens eene latere opgave in MÖLLERS *Paris*, (*ſ*. 79), levert een enkele dezer bogen 8 tot 10,000 franken, (omtrent *f* 4000 tot *f* 5000 : —) huur op, waaruit men de ontzettende ſom kan opmaken, welke het geheel opbrengt.

worden zij echter bij den avond, door bijna tweehonderd *reverbères* verlicht zijnde; en de eigenaars dragen nog daarenboven zorg voor eene ſchitterende verlichting van het binnenſte gedeelte hunner winkels.

Wie zou willen optellen, wat in deze lokalen van het uitgeſtrekt paleis opeengepakt is, moest van de ſchitterende zalen en kamers van het groote voorſte hoofdgebouw, waarin de ORLEANSEN woonden, en onder NAPOLEON het *Tribunaat* deszelfs zetel had, beginnen; moest dan afklimmen in de winkels en in de nog altijd elegante werkplaatſen der kleedermakers, of der kunſtige ſchoenenpoetſers (*artistes decroteurs*); vervolgens dieper en dieper in de onderaardſche *tabagies*, of de donkere kelders, alwaar blinden concerten geven, en de morſige vertrekken, alwaar een ruw gepeupel zich vermaakt bij bier en kaarten.

Inderdaad is er wel geen tak van handel, geen bedrijf, geen voortbrengſel van nijverheid en ſmaak, geen artikel van verfijnde weelde, of daarbij ook niets, hetwelk, tot in het onnatuurlijke verbasterde, menſchen uitgevonden hebben, om aan de zinnelijkheid telkens nieuwe bekoorlijkheden te verſchaffen, dat hier niet in dit ware tooverkasteel gevonden wordt. Nergens kan de prikkelbaarheid van het gehemelte, nergens de begeerlijkheid der oogen, over het geheel elke natuurlijke of kunstmatige behoefte, met grootere gemakkelijkheid, bevredigd worden. Dit kan zelfs den vreemdeling, reeds na eenige vlugtige bezoeken, naauwelijks ontgaan. Voorzeker moest hij echter eerst geheel in de verborgen geheimen van het *circeïsch* paleis evenzeer zijn ingewijd, als me-

menige Fransche, ook wel Duitsche met bijzondere vooringenomenheid bij de onzindelijkste sluiphoeken vertoevende schrijvers, om slechts een flaauw denkbeeld er van te hebben, wat hier ongezien rondom hem gebeurt, terwijl hij onverschillig den tuin of de slingerpaden doorwandelt. Schier ongeloofelijke dingen zijn mij daarvan verhaald. Zelfs vele der inboorlingen zullen zich wel weinig daarover bekreunen. Want ontelbare komen toch slechts, om eene of andere zaken te verrigten, of om in de winkels en de driedubbele rij van houten kramen (*galerie de bois*), welke een gedeelte van het tweede plein beslaan, de nieuwste modes te leeren kennen, of in de boekwinkels hunne letterkundige behoeften, in de leeskabinetten voor eenige *sous* hunne nieuwsgierigheid door tijdschriften en couranten te voldoen, ook wel alleenlijk, om in het schoone jaarsaizoen in de *Rotonda*, een bevallig, van alle kanten open, paveljoen, na den maaltijd hunne *demi tasse* en hun glaasje likeur, *chasse caffé* genoemd, te gebruiken.

De tooneelen verwisselen overigens hier, even als den tuin der *Tuilleriën*, naar de tijden van den dag. Men vindt des ochtends het paleis meestal vrij ledig van menschen, schoon reeds vroeg vele winkels zijn geopend, de fruitverkoopsters den ganschen overvloed harer kostelijke vruchten sierlijk uitgestald, de kooplieden in het klein, wisselaars, kwakzalvers en pomadiers hunne waren op tafels en tafeltjes uitgekraamd, en de oppassers in de bogen de morsige overblijfsels van den vorigen dag uit den weg geruimd hebben. Tusschen tien en elf ure wordt het levendiger. De koffijhuizen

worden opgevuld met vreemdelingen en inboorlingen; de *garçons* hebben de handen vol met bedienen; de vrouw des huizes zit op hare meestal verhevene zitplaats, neemt de gelden aan, of ſchrijft, al nadat er veel of weinig ontbeten is, de rekeningen. Men leest, men onderhoudt zich met onderdrukte ſtemmen; hoort en verkondigt de nieuwigheden van den dag, of politiſeert over de nieuwspapieren. De tijd van het *diner* brengt eene groote menigte van menſchen af en aan; meer nog worden de ruimten opgevuld, als de doorgaans korte maaltijd voorbij is. Wie dan hier zijne koffij wil drinken, bevindt zich het door het fatſoenlijkst gezelſchap in het koffijhuis *de mille colonnes* omringd. Een niet zeer groote reeks van kamers, met ſierlijke zuilen, verlengt zich door de ſpiegelwanden onoverzienbaar, en het kleinſte gezelſchap ſchijnt, bij gedurige weërkaatſing, tot groote kringen aan te groeijen. Het woeligſte wordt echter het paleis, als des avonds alles verlicht is, en de ſchouwburgen in de tamelijk nabijgelegen *théâtres, François*, *Faydeau* en *Vaudeville* geëeindigd zijn. Het is moeijelijk, zich een denkbeeld te vormen van het draven en dringen der menſchen van alle ſtanden en jaren, welke elkander alsdan in ontelbare menigte ontmoeten. Nu wagen zich echter fatſoenlijke vrouwen niet ligt in dit ſteeds woester wordend gewoel, alwaar de voornaamſte en middelſte klasſen der gerijfelijke meisjes, waarvan een groot getal de bovenſte kamers en vertrekken onder het dak bewoont, thans de hoofdrollen beginnen te ſpelen; ſommige ſchijnbaar bloode en zedig daar henen gaan; andere als gejaagd van onſtuimige begeerte,

met

met onbeſchrijfelijke ſchaamteloosheid haren buit aanlokken en vervolgen. Aldus doorkruiſen zij bij ganſche zwermen de galerijen en den tuin tot op het laatſte oogenblik, dat het uur van middernacht ſlaat. Dan worden de poorten der ijzeren hekken, welke naar den kant van den tuin de bogen verbinden, geſloten. Alles wat hier zamengevloeid was, verliest zich nu, of in de bovenſte woningen, of, dikwijls geplaagd door honger en dorst, in de ontelbare ſtraten.

Onbetwistbaar laat het herhaald bezoek van dit merkwaardig paleis menige aangename indrukken achter. Het wordt er door de groote menigvuldigheid van voorwerpen, de fraaiheid zooveler kunstvoortbrengſels, de duizendvoudige wijzigingen van menſchelijke vlijt, zelfs de ten deele zeer ſcherpzinnig uitgedachte en onſchuldige middelen van dagelijkſche nering, zoo kennelijk, hoe verre de zamenleving en verſtandelijke beſchaving den mensch buiten den ruwen natuurſtaat heeft gebragt. Ook ſtraalt er in de welſtandigheid, welke des daags hier heerscht, de aangename manier, waarmede men in de koffijhuizen of in de winkels ontvangen en bediend wordt, eene zekere zedelijke opvoeding door. Als men daarentegen in de avonduren zich afzondert uit het lustig wordende gedrang van heen en weder ſtroomende menſchen, die elkander dan bij duizenden ontmoeten, en op de eene of andere rustplaats, het gewoel aanſchouwt — welke geheel andere beſpiegelingen bieden zich dan der overpeinzing aan. Niet zonder diep medelijden wordt men inzonderheid gewaar, hoe zoovele ongelukkige, dikwijls naauwelijks der kindschheid ontwasſene,

gewisſelijk voor eene gansch andere beſtemming geſchikte vrouwelijke ſchepſels; hoe zoo menige met de beste grondbeginſels te *Parijs* gekomene jongelingen en mannen, aan de hand der uitgeleerdſte verleiders, in den maalſtroom der begeerlijkheden voortgeſleept, met rasſche ſchreden den afgrond des verderfs te gemoet ſnellen.

Verwisſelt men echter deze benedenſte gewesten met de bovenſte verdieping, dan kan men ook daar ſpoedig in zalen geraken, waarin hij, die niet ingewijd of verſtompt is, niet minder van eene koude rilling wordt bevangen. Hier ſchijnt de ſtilte des doods te heerſchen en alles den adem in te houden, om het kort eentoonig geluid van eene enkele ſtem niet te misſen. Om de lange met ſtapels van geld bedekte tafels ſtaat zwijgend de hoop, de vrees, de angst in allerlei gedaanten. Daar komt elken waarnemer iedere trek uit HOGARTHS en LICHTENBERGS ſchilderijen der ſpelers in het geheugen (*); hier de behoedzame ernst en de verſteende ongevoeligheid van den bankier en van zijnen alles bewakenden *croupier*; tegen hem over — nu eens dieper in zich zelven gekeerde mismoedigheid met krampachtige zamengetrokkene lippen; knarstandende tegen zich zelve en tegen het noodlot woedende vertwijfeling; zelfs koelheid bij een gunſtig geluk; — dan weder zelfbehagende blijdſchap te midden der verwenſchingen der ongelukkigen. Hoe ſtaart

(*) Zie HOGARTHS zesde plaat, in de *the Rakes Progress*, of *de Geſchiedenis van den Lichtmis*, benevens LICHTENBERGS *Commentar zu den Riepenhauſiſchen Copien*, III *Lieferung*.

ſtaart het oog op het geheimzinnig rad of den beker, als het lot des doods uit de ballen of dobbelſteenen vallende, zal beſlisſen, of het volgend uur geluk en rijkdom brengen of naauwelijks nog zooveel zal overlaten, om zich tegen honger en naaktheid te beveiligen. Want hier wordt immers dikwijls nog eene uiterſte poging aangewend, om zich uit eenen hopeloozen toeſtand te redden. Derhalve zijn ook de voorbeelden niet ſchaars, dat het beſluit tot zelfmoord in het oogenblik, waarin men den laatſten inzet waagt, reeds ten eenenmale rijp is, en, gaat die ook verloren, tot handelen overſlaat. Onder de ten deele onbekende lijken, die men in de *Morgue* te zien krijgt, kan men bij het ontzettend getal dobbelhuizen, die er in alle ſtreken van *Parijs* zijn, er op rekenen, dat zeer vele aldaar liggende dooden tegenſpoed in het ſpel tegen zich zelve heeft doen wapenen of in de rivier ſpringen. De droevige geſchiedenis, welke MORITZ ARNDT, wegens eenen jongen koopman uit *Bourdeaux* verhaalt, die, nadat hij in eene der voornaamſte dobbelplaatſen in dit *Palais Royal*, in het *Caffé Philharmonique*, eenige duizende, voor zijnen vader geïnkasſeerde, karolijnen, op den avond vóór zijne terugreis had verloren, het piſtool uit den zak haalde, het op zijn oog losſchoot, en met verbrijzelde herſenen midden in het gezelſchap nederviel, hetwelk evenwel, zoodra hij weggeruimd was, rustig voortſpeelde — ſoortgelijk een voorval moge ſedert dien tijd meermalen herhaald zijn.

Aldus grenzen in deze vergaderplaats van alle tot het hoogſte toppunt gerezen zingenot, waarmede volgens de verzekering van vele bereisde perſonen, geene andere plaats in *Europa* kan vergeleken worden, vermaak en ellende digt aan elkander; aldus waart de dood rondom te midden in dit vrolijk gewoel zijne prooi beſpiedende! God! dacht ik dikwijls, als ik ook menig uur op den dag en avond dat ſpel mede aangezien had — wat is het toch, dat zoovele menſchen *leven* noemen! Hoe verliezen zij in het driftig najagen van geluk en begeerte, geld, rust en tevredenheid! Hoe moeijelijk moet het zelfs voor de regtſchapene bewoners van dezen omtrek zijn, dat, onder zulke omſtandigheden, het beſef van de hoogere beſtemming des menſchelijken levens niet verſtompt wordt? Want van de welgemeende zedelijke *aankondigingen* en *waarſchuwingen*, die men hier en daar aan de ingangen en pilaren vindt, kan men daar wel weinig uitwerking verwachten, alwaar de ſchandelijkſte verleiders dikwerf tegenover ſtaan, en heimelijk geheel andere beeldtenisſen en ſchaamtelooze boeken te koop aanbieden.

Kon men de bijzonderheden van het uiteinde van zoovelen, die hier de menigvuldigſte rollen hebben geſpeeld, kennen — welk eene uitvoerige geſchiedenis der menſchelijke ellende zou men daarvan kunnen beſchrijven. „Men kon" — zeide mij eens, in het naar huis gaan, een zeer ervaren

veel-

veeljarig waarnemer — „ voor zeker aannemen, dat een groot gedeelte van diegenen, die heden in luister en dartelheid, ook wel nog in den bloei der gezondheid, ons omringden, na verloop van weinige jaren in de *Salpetrière*, het krankzinnighuis te *Charenton*, onder de *incurables*, of in de gevangenisſen van *Bicetre* weder te vinden zijn zouden."

„ In *Bicetre*" — zeide ik — „ om derwaarts te gaan, hebben wij morgen ochtend afſpraak gemaakt." — „ Dus zeg mij morgen avond weder, wat gij gezien hebt."

Bicetre.

Wel mag men dit oud voormalig bisſchoppelijk ſlot — dat naderhand, gedurende eenigen tijd, het verblijf der *Invalides* was, ſedert LODEWIJK XIV, echter tot een groot hospitaal en gevangenhuis beſtemd is — wel mag men dit het toppunt van menſchelijke ellende noemen, gelijk het dan ook onder de inrigtingen van dien aard aan het verstverwijderde einde van *Parijs*, zuidwestelijk op eene kale hoogte ligt. Naar al hetgeen, wat ons onze leidsman op den drie kwartieruur langen weg derwaarts verhaalde, was, wel is waar, het inwendige der huishouding en de toeſtand der bewoners, ſedert de omwenteling aanmerkelijk verbeterd; nogtans is het te denken, dat men daarin onder de laatſte en tegenwoordige regering, nog verder voortgegaan zal wezen, waaromtrent mij de nadere berigten ontbreken. Voorheen was het de vergaderplaats

van alle flechtheid en fchandelijkheid, en men behoeft flechts de befchrijving in WARDENBURGS *Brieven* te lezen (*), om overtuigd te worden, dat in MERCIERS *Tableau*, die dit *Bicetre* „ de groote, diepe, etterende *pestbuil* van *Parijs*" noemt, niets overdrevens was. Op mij maakte alles, wat wij zagen, zulk eenen walgelijken indruk, dat ik niemand zou durven aanraden, om dit huis van ellende te bezoeken, als het federt niet ten eenenmaal veranderd is.

Reeds, als men de plaats nadert, zou men liever hebben willen omkeeren, vooral op eenen warmen zomerdag: want de weg liep vlak voorbij de grachten en rioelen, waarin alle vuilnis verzameld en naar de *Seine* afgeleid wordt. Uit deze moest eertijds al het water, om te drinken, met karren gehaald worden, tot het ongeveer te midden der vorige eeuw, door een groot, in deszelfs bewerktuiging zeer merkwaardig, pompwerk, in het binnenfte gedeelte van eenen zeer diepen put geleid, door het filtreren van het menigvuldig vuilnis gezuiverd zijnde, drinkbaar werd.

De beftemming der inrigting is ten uiterfte verfchillend. Juist dit is de hoofdoorzaak harer groote gebreken en inwendige bedorvenheid, welke ook de bemoeijing en wijze zorgvuldigheid van enkele uitmuntende artfen, gelijk als PINEL en dergelijken, flechts heeft kunnen verminderen, niet wegnemen. Schoon de omtrek van het geheel zeer aanmerkelijk is, fchoon verfcheidene door muren en lan-

(*) *Th.* I. *f.* 516. Zie boven bl. 301, en MERCIER, *Tableau de Paris*, *Chap.* 604.

lange gebouwen geſcheiden plaatſen ruim genoeg zijn, om een groot aantal te kunnen bevatten — evenwel, hoe is het mogelijk, meer dan drieduizend menſchen — grijsaards, armen, gebrekkelijken, zieken, kinderen, krankzinnigen en misdadigers — hier ſlechts eenigermate gevoegelijk onder dak te brengen? Hoe veel onmogelijker nog, om door een naar evenredigheid gering getal van aangeſtelde oppasſers, doelmatig voor hunne behoeften zorg te dragen? Mogten ook misſchien ſommige zalen, waarin oude of ziekelijke mannen allerlei handwerken en kleine bezigheden drijven, vrij dragelijk zijn, dan zag het des te erger uit met de inrigtingen der zieken, der geheel gebrekkelijken, der ongelukkige kinderen, die dikwijls tusſchen de zieken of krankzinnigen bij dag en bij nacht moesten rondzwerven; inzonderheid echter met de vele honderden van verbijsterden, die men als ongeneeslijken uit het *Hôtel Dieu* en andere hospitalen herwaarts zond, en die volſtrekt niet van de overige geſcheiden en zonder dat men pogingen aanwendde, om hen te genezen, des daags op de plaatſen, des nachts in de onderaardſche verdieping, in vochtige gewelven, op elkander gepakt, of als misdadigers in donkere gaten aan ketens geboeid lagen. Aldus heeft dan hier langen tijd de hulpelooze leeftijd digt bij de misdaad gewoond. Duizenden en andermaal duizenden zijn onder deze verpeste omringende voorwerpen omgekomen, die men door eene menſchelijkere behandeling zou hebben kunnen helpen. In andere duizenden is de laatſte vonk van verſtand, aangezien zij ſlechts van verſtandeloozen omringd waren, uitgebluscht. Trouwens, zoo heeft ook reeds menig-

een,

een, die in den schoot der weelde was opgevoed, de schuld van een in dwaasheid en ondeugd verspild leven, hier als in een voorportaal der hel moeten boeten.

Gelijk als zieken- en krankzinnighuizen de maatstaf zijn, in welk eenen graad een staat of een onderhoorig bestuur het *idéaal* van zulke belangrijke instituten meer of minder genaderd zij, zoo geven zij ook aan de overpeinzing de rijkste stof, om diepere blikken te werpen in het menschelijk leven en het menschelijk lot, en ondervindingen te verzamelen, welke de gewone gezellige kringen naauwelijks doen vermoeden. Niet ligt liet ik dezelve uit dien hoofde op mijne reis onbezocht. In geene, ik moet het bekennen, is het mij nogtans zoo slecht te moede geweest, als in deze, volgens haren toenmaligen toestand; en had ik, bij de bezigtiging der Engelsche krankzinnighuizen, inzonderheid van het *St. Lukas hospitaal* (*), nog eene bijzondere aansporing ter hoogachting, omtrent de Britsche menschlievendheid noodig gehad, dan zou niets daartoe geschikter geweest zijn, dan de herinnering van *Bicetre*.

Schier overal, waarheen men ons bragt, was de lucht met de walgelijkste uitwasemingen bezwangerd; in menige lokalen door de slechte inrigting der sekreten zoodanig verpest, dat men onwillekeurig door vrees werd bevangen, om zelf op de plaats ziek te worden. Onder het steunen en zuchten der aan kwalen, wonden, gebreken van allerlei soort zwaar lijdenden, vermengde zich in het akeligst

(*) *Reis naar Engeland*, D. I. bl. 301.

ligst kontrast het levenmaken, woelen en lagchen der krankzinnigen. Op de groote plaats, alwaar vijf- tot zeshonderd van dezelve, of geheel vrij rondliepen, of slechts door het kamizool met van voren zamengenaaide mouwen van het gebruik hunner handen beroofd waren, kon men zich niet beveiligen tegen het gedrang, en alle kleine gaven konden niet toereiken, om dezelve tevreden te stellen. De verwarring des geestes zelve was hier in alle gedaanten te vinden. Nu eens verscheen zij in eene stille, dikwijls door onuitsprekelijke droefheid roerende zwaarmoedigheid; dan weder in het onbewegelijk staan op ééne plaats; ginds in het wild rollend oog in opgezwollene, of de verschrikkelijkste trekkingen in vermagerde aangezigten; dikwijls, en schier het ijsselijkst in het luid lagchen, als of de krankzinnigen alle degenen bespotteden, die *zich zelve* voor verstandigen, *hen* voor dwazen hielden.

Het getal was veel te groot, om naar afzonderlijke te vragen, schoon vele door de bijzonderheid hunner krenking der geestvermogens of gelaatstrekken, bijzondere deelneming verwekten. Zelfs zeer verstandige opzieners, als zij niet door eene buitengewone menschlievendheid bezield werden, gelijk ik naderhand in een eerwaardig echtpaar in de voor de vrouwelijke kunne bestemde *Salpetrière* vond, verliezen ongetwijfeld bij zulk eene menigte zeer spoedig den lust, om zich over elk in het bijzonder te bekreunen, en dus gaat hier voor de zielkunde en voor de beoefening der geschiedenis, ja, zelfs voor de dichtkunst, eene bijzondere rijke, voorzeker dikwijls ten uiterste treurige, stof verloren.

ren. Hetgeen men ons van de schandelijke daden vansommige achter de traliën der gevangenis grijnzende, of met de ketenen rammelende misdadigers, vader- en moedermoorders, giftmengers, wreedaardige roovers der teederste onschuld verhaalde, zou het haar hebben kunnen doen te berge rijzen en het bloed stollen. Geen wonder, bijaldien de verkrachting der zeden, en het verdwijnen van allen godsdienst, ten tijde der omwenteling, zelfs monsters in menschelijke gedaante heeft verwekt.

En evenwel — misschien was het nog mogelijk geweest, om in vele dezer afgedwaalden eene vonk van zedelijk gevoel op te wakkeren. Doch in zulk eene volstrekte afzondering, waarin sommigen reeds tien tot twintig jaren doorgebragt hadden, had immers geen zedelijke levensadem het verstijfde hart nieuwen geest ingeblazen. De onder puin en muurwerk verdorde wortel, kan, volgens alle ondervinding, na verloop van eeuwen weder opschieten en bloeijen, en de afschuw der menschen, de padde, die nog langer besloten lag, in de digte steenkorst van het marmeren blok, nog eens herleven, zoodra licht en lucht beide dezelve weder genaakt. Waarom zou de mensch zich ook niet van den langen zedelijken doodslaap weder oprigten kunnen, als men slechts pogingen aanwendde, om hem op te wekken — de *mensch*, die de kiem eener eeuwige voortduring in zich omdraagt.

Alle ellende, die wij hier zagen of nog zien konden, drong ons, om den uitgang in de vrije lucht zoodra mogelijk te zoeken. Onder de verschillendste gewaarwordingen haastteden wij ons weder naar de stad, in welker grond helaas! vele kie-

men

men van hetzelve eerst wortelen hadden geschoten, die vervolgens tot doornen, distels en vergiftige planten opgegroeid zijnde, in dezen dorren grond verplant waren, om aldaar vroeger of spade te verwelken.

Eerste bezoek en voordragt bij den Staatsraad den Graaf DE BEUGNOT, *betreffende de aangelegenheden der stad en Universiteit van Halle en der Frankische gestichten.*

Het heeft niet weinig vergeefsche gangen, brieven en aanvragen gekost, alvorens het mogt gelukken, om bij den man te komen, in wiens handen de keizer een aanmerkelijk gedeelte der organisatie van het nieuwe koningrijk gesteld had, uit hoofde, onder zijne bezigheden, als latere minister van binnenlandsche zaken, tevens de geestelijke aangelegenheden en de opvoedingsgestichten moesten behooren. Dat hij een in veel opzigten beschaafd, door vele belangrijke posten geoefend, ook den wetenschappen toegedane staatsbeambte was, daaromtrent was slechts ééne stem (*). De heer MARRON,

(*) JACQUES CLAUDE *comte* DE BEUGNOT, geboren te *Bar sur l'Aube* 1761, was, gedurende de omwenteling, lid der nationale vergadering, waarin hij de vrijheid van de godsdienstoefening verdedigde, maar in het jaar 1793 in de gevangenis *la Force*, van zijne eigene vrijheid werd beroofd. Naderhand was hij prefect te *Rouaan*. In het jaar 1806 staatsraad. Na den vrede te *Tilsit*, lid der provi-

RON, die, gelijk reeds boven (bl. 266) opgemerkt is, door vroegere verbindtenisſen naauwer met hem vereenigd was, had geene moeite geſpaard, om mij den weg te banen — doordien, als er iets voor *Halle* beproefd zou worden, het juist door de handen van dezen organiſateur moest gaan. Maar bij de talrijke feesten aan het hof en de dagelijkſche ministeriële beraadſlagingen over den toekomenden ſtaat der zaken, verliep de eene dag na den anderen, zonder mij nader aan mijn doel te brengen.

Eindelijk werd ik op den 20ſten Augustus ontboden, om te komen. De heer MARRON was mijn leidsman. De ſtaatsraad — heette het — was in het bad. Wij wachtten op hem in de voorkamer. Het duurde niet lang, of eene groote ſchier overdekte gedaante ging ons haastig voorbij. Het was de ſtaatsraad. Spoedig daarna vonden wij hem in eene kleine binnenkamer aan zijne ſchrijftafel. Nog een ander mij onbekende vreemdeling was tegenwoordig, waarmede hij eenen langen tijd in geſprek bleef, zonder bijzonder acht op ons te ſlaan. Bijna was dit koele onthaal nog pijnlijker voor den heer MARRON, dan voor mij, na zijne zoo hartelijke aanbeveling, en dewijl er bij voortduring over ge-

viſionele regering van het koningrijk *Westfalen*, en in 1808 minister van binnenlandſche zaken. Daarna minister van financiën in het hertogdom *Berg* en *Kleef*. Na de terugkomst der BOURBONS, is hij met onderſcheidene der hoogſte posten der politie, marine, enz., bekleed; een bewijs, dat hij, bij alle afwisſeling der regeringen, het vertrouwen der overheden heeft weten te bewaren.

geheel algemeene dingen gesproken werd, herhaalde hij de herinnering, „ dat ik degene was, dien hij aanbevolen had.” Zoo begon dan eindelijk het gesprek, hetwelk ik — omdat ik er terstond te *Halle* berigt van gaf — hier bijkans woordelijk kan mededeelen.

„ Gij zijt een Duitsch professor! O! gij Duitsche professoren, gij zijt *al te geleerd!*”

Kan men wel *te geleerd* wezen, mijnheer staatsraad? Maar ik versta misschien de beteekenis van uwe woorden niet.

„ Welnu, gij leeft veel meer in de denkbeeldige, dan in de wezenlijke wereld. Gij wilt alles ingerigt hebben naar uwe *fantasie*. Daar hebt gij immers dien KANT! Hij heeft veel schuld aan onze omwenteling.”

Wij hadden KANT — antwoordde ik verbaasd. — Maar men kende en las hem, bij het begin der omwenteling, zelfs in *Duitschland* nog weinig. Nimmer is hij een vijand van de bestaande orde der zaken geweest, ook nimmer in verdenking gekomen van eenen revolutionnairen geest te bezitten. Als de omwenteling door *schrijvers* begonnen is, dan hebben wij altijd gemeend, dat *Fransche* wijsgeeren, dat met name VOLTAIRE, en inzonderheid ROUSSEAU in zijn *Contract Social*, denkbeelden van dien aard opgewekt hebben. Ten minste heeft hij in zijnen *Emile* woordelijk voorspeld, dat *Frankrijk* eene groote omwenteling boven het hoofd hing (*).

„ Gij

(*) Ik had de zoo ten uiterste merkwaardige plaats voor den geest, welke men in Bijlage XVI zal vinden.

„ Gij hebt gelijk! Deze *Idéologie* (denkbeeldige leer), deze *Methaphysica* (bovennatuurkunde), heeft het ongeluk aangebragt. Zoodanige schriften werden veel gelezen, en hebben den godsdienst en den staat, door hare fraai klinkende uitdrukkingen, te gelijk ondermijnd. Trouwens, dat is een groot *thema*. Spreken wij thans niet meer daarvan! — Gij hebt gewenscht mij iets voor te stellen.”

Ik heb door den heer KOCH eene *Memoire* overhandigd, waarin alles vervat is, wat ik in dit oogenblik te verzoeken of te wenschen heb.

„ Denkt gij uwen post te blijven bekleeden, of wenscht gij eene andere aanstelling?”

Ik heb voor mijnen persoon, voor het tegenwoordige, volstrekt geene wenschen. Van mijn vaderland gescheiden, als gijzelaar naar *Frankrijk* gevoerd zijnde, zonder te weten waarom, en voor hoe lang, ben ik buiten staat, iets over mijnen toekomenden toestand te bepalen. Ik heb in mijn ingediend stuk niet verzwegen, dat ik groote verpligtingen aan mijnen voormaligen souverein heb. De oogmerken van het nieuwe bestuur zijn mij nog ten eenenmaal onbekend.

„ Ik heb, het is waar, uw opstel gelezen. Door van elders mij toegekomen overzigten der letterkundige inrigtingen in het nieuwe rijk, ben ik evenwel overtuigd, dat het voor deszelfs beperkten omtrek, en voor de middelen, welke ons ten dienste staan, te veel scholen, ten minste te veel akademiën heeft. Vijf universiteiten — bij eene bevolking van nog geen twee millioen!”

Als de regering, zoo als men mag hopen, het nieuwe rijk niet slechts op natuurlijke en materiële,

le, maar even zoowel op geestelijke krachten wil vestigen, dan zou juist de handhaving dezer universiteiten zeer belangrijk zijn. Niets geeft zoo-veel gelegenheid, om eene menigte uitſtekende hoofden te vormen, en voor de verſchillendſte posten in den ſtaat bruikbaar te maken. Maar de ſtudenten konden wel geplaatst worden; doch terwijl het getal der leeraars door vermindering van profesſoraten beperkt werd, neemt ook het vooruitzigt af, om zich uitſluitend aan de wetenſchappen te kunnen toewijden, en op een ongeſtoord letterkundig leven te rekenen.

„ Heeft *Halle* eigene fondſen?"

Ongelukkiglijk zeer weinig. De ſtaat, die het uit een vrijwillig beſluit gegrondvest heeft, heeft het, wel is waar, niet met geſchenken begiftigd, maar uit deszelfs fondſen onderhouden, en geen regent heeft zooveel er voor gedaan, als de *tegenwoordig regerende koning van Pruisſen.* Men hoopt, dat de nieuwe regering niet minder liberaal dan de voormalige zal willen zijn.

„ Bezuinigingen zijn toch volſtrekt noodzakelijk. Wij zijn niet rijk. Alles kan niet blijven zoo als het geweest is. Ook bij den besten wil is zulks onmogelijk."

Dan mag men althans hopen, dat niet juist de universiteit van *Halle* het ſlagtoffer zal worden. Ieder heeft hare uitſluitende verdienſten. Maar met de inſtandhouding van *deze*, ſtaat zoowel de welvaart der *ſtad*, als het onderhoud van zeer groote ſchool- en weldadigheids-inrigtingen, in het naauwſte verband, welke een privaat-perſoon zonder hulp van

den ſtaat geſticht, en denzelven tevens door haar de belangrijkſte dienſten heeft bewezen.

„ Ik weet dit — en niet ſlechts uit uwe *Memoire*. Het weeshuis te *Halle* heeft eene Europeſche beroemdheid, (*une renommée Européenne.*) Wat heeft zulks echter met de univerſiteit te doen?"

Hier poogde ik nu dezen zamenhang duidelijk te maken. Ik herhaalde hetgeen reeds ſchriftelijk gezegd was, dat de inrigting voor de weezen — van welke het geheel, aangezien zij de oudſte was, den naam droeg — ſlechts het kleinſte gedeelte van het ganſche inſtituut uitmaakte; dat het oogmerk van den ſtichter bepaaldelijk daartoe zich uitſtrekte, om door het oprigten der ſcholen en opvoedingshuizen voor alle ſtanden, aan een groot getal jongelingen in ſcholen van allerlei ſoort eene voorloopige oefening in het onderwijzen te bezorgen, en dat juist daarom geene andere akademie zulk eene voorbereidingsſchool nevens zich kon aanwijzen.

De heer BEUGNOT hoorde mij thans met groote oplettendheid aan. Eerst, toen er vreemdelingen aangediend werden, ſtond hij op, en gaf mij de verzekering, over alles met den koning te zullen ſpreken, en mij, zoo mogelijk, eene audientie te verſchaffen. „ Zoodra" — voegde hij er bij — „ als het huwelijk des konings van *Westfalen* voltrokken zal wezen, bezoek mij dan weder. Dan zullen wij over alles nader ſpreken." Hij liet mij gaan met uitdrukkingen, die maar al te vleijend klonken, om veel daarop te rekenen, hoewel hij in het vervolg zijne gevoelens met er daad bevestigd heeft.

Zoodra de feestvieringen voorbij waren, ſpoedde

ik

ik mij daags daarna weder naar zijne woning. Maar in dienzelfden nacht waren reeds de organifateurs naar *Kasfel* vertrokken. Van eene voordragt bij den koning werd niet verder gefproken.

Dat mijne ftemming en die mijner vrienden hierdoor niet vrolijker werd, was natuurlijk, en het zou mij bijna gefpeten hebben, dat ik iets naar mijn vaderland gefchreven had van het eerfte, niet ongunftig fchijnend, gefprek. *Uit dien hoofde* verwachtte het verlangen nu des te meer. Offchoon de heeren KOCH, OERTHLING en anderen mij moed infpraken en verzekerden, dat onze belangen voorzeker te *Kasfel* te berde zouden komen, kwam mij toch de geheele toedragt te *Parijs* zoo onzeker voor, en er was ook aan menigvuldige tegenwerking in *Duitschland* zoo weinig te twijfelen, dat ik niet kon nalaten, in den volgenden brief te waarfchuwen tegen al te voorbarige hoop. Inmiddels volgde ik den raad van den heer KOCH, wiens deelneming onveranderd bleef, en fchreef aan den heer ftaatsraad DE BEUGNOT: „ Dat ik hem te vergeefs gezocht had, en daarom verzocht, om te bepalen, of hij geneigd was, om het afgebroken gefprek voort te zetten, in welk geval ik mijne terugreis, die, zoo als ik hoopte, weldra zou kunnen plaats hebben, over *Kasfel* zou nemen."

Onder dagteekening van den 12den September, volgde een — volgens mijn voorftel naar *Frankfort* geadresfeerd — ten uiterfte verpligtend fchrijven van zijne hand. Het behelsde de uitnoodiging, om naar *Kasfel* te komen, om dáár over de doelmatigfte inrigting van het openbaar onderwijs met mij te raadplegen, waarvan hij den uitflag aan den

koning zou voordragen. Hoe ver zulks is geſchied en hoeveel invloed de Parijſche onderhandelingen op het lot van *Halle* hebben gehad, daarvan zal in de tweede helft dezer *Waarnemingen op Reizen*, berigt gegeven worden.

Ik deel ondertusſchen hier den oorſpronkelijken brief mede, opdat men daaruit zien kan, dat ik reden had, om vertrouwen op den organiſateur te ſtellen en zijne gunſtige meening nopens mij ten beste van het geheel, dat mij het naast ter harte ging, mij ten nutte te maken.

Casſel, le 10 *Sept.* 1807.

Monſieur! Je ſerai jaloux de vous revoir lorsque vous pasſerez par Casſel, et d'examiner avec vous, quel ſystême d'inſtruction publique conviendra le mieux au Royaume. Je ſais que S. M. le roi de Pruſſe vous accordoit beaucoup de confiance: elle étoit fondée ſur vos connoisſances et votre ſagesſe, et vous pouvez, monſieur, obtenir aux mêmes titres celle du roi de Westphalie. Je ne laisſerai pas ignorer à S. M. l'importance de l'établisſement de Halle, et tout ce que cette ville doit à M. le prof. FRANKE, *dont vous dirigez les fondations et vous reproduiſez les vertus.*

Recevez monſieur, l'asſurance de ma conſidération distinguée.

BEUGNOT.

Dat is:

Kasſel, den 10den September 1807.

Mijnheer! Het zal mij ten hoogſte aangenaam zijn, u weder te zien, als gij door *Kasſel* komt, en met u te onderzoeken, welk reglement van openbaar onderwijs het beste past voor het koningrijk. Ik weet, dat Z. M. de koning van *Pruisſen* u veel achting toedroeg; dezelve was gegrond op uwe kundigheden en uwe wijsheid, en gij, mijnheer, kunt, uit kracht van dezelfde eigenſchappen, evenzeer deelen in die van den koning van *Westfalen*. Ik zal Z. M. niet onkundig laten van de belangrijkheid der inrigting te *Halle*, en van alles, wat deze ſtad te danken heeft aan den hoogleeraar FRANKEN, wiens geſtichten gij beſtuurt en wiens deugden gij doet herleven.

Ontvang, mijnheer! de verzekering mijner bijzonderſte hoogachting.

BEUGNOT.

In weêrwil van alle aangewende pogingen, om de terugreis, zoodra mogelijk, te mogen doen, vertraagde de vergunning nog eene geheele maand. Hierdoor vond ik, echter, betere gelegenheid, om, zoowel meer lieden van invloed, of die althans genoegzaam inzigt hadden nopens den ſtaat der zaken, alsmede nog zooveel andere merkwaardige dingen in *Parijs* te leeren kennen, waarvan insgelijks in het vervolg dezer *Waarnemingen* zal geſproken worden.

II.

BIJLAGEN.

AANHANGSELS EN OPHELDERINGEN.

I.

Acten, betreffende de opheffing der Universiteit van Halle in den jare 1806.

(Bijlagen tot bl. 9.)

A.

Eerste openlijke bekendmaking van den Maarschalk BERNADOTTE.

Monsieur le maréchal DE BERNADOTTE, prince de *Ponte Corvo*, vient de faire connoître a l'université de *Halle*, que le cours des études ne devoit être nullement interrompu, il a en même tems engagé tous les professeurs à continuer comme par le passé l'instruction des étudians, et il dispense les professeurs de tout logement militaire, etc. Ainsi les étudians qui se trouveroient maintenant en route pour se rendre à *Halle*, peuvent sans crainte continuer leur route. Monsieur le maréchal a déclaré qu'il étoit dans l'intention de son souverain de protéger l'université de *Halle*.

Malgré qu'il y a eu un combat trés meurtrier dans la ville, tout est calme et le moindre excès est reprimé.

Mon-

Monſieur le maréchal s'est rendu en perſonne ſur la place pour commander la plus ſévère discipline, et a ordonné qu'on punît de mort le militaire qui ne reſpecteroit pas la demeure des habitans.

Les fonds de l'univerſité resteront intacts et il est défendu d'y toucher.

Halle, ce 19 Octobre 1806.

B.

Je vous addresſe, monſieur le général MÉNARD, le deputé de l'univerſité, monſieur FRORIEP. On peut laisſer afficher l'avertisſement ci joint. Je vous ordonne, de donner toute protection et ſuréte a l'univerſité.

Halle, le 19 Octobre 1806.

Le major général
M. ALEX. BERTHIER.

A monſieur le général MÉNARD, commandant militaire à *Halle*.

C.

Grande Armée.

Halle, le 20 Octobre 1806.

Monſieur le Prorecteur.

Je vous préviens monſieur, qu'a compter de ce jour les écoles de l'univerſité doivent être fermées, je vous charge particuliérement et ſur votre reſponſabilité d'exécuter cette meſure.

Vous

Vous donnerez aussi l'ordre à tous les étadians de l'université, de prendre des passe-ports auprès de moi, pour rentrer dans leurs foyers. Vous les previendrez en même temps que ceux qui seroient trouvés demain en ville, seront arrêtés et détenus en prison.

J'ai l'honneur de vous saluer
Le général commandant de la place
MÉNARD.

D.

Monsieur le Prorecteur.

Je vous annonce avec satisfaction, que son altesse le prince major général, à qui j'ai fait connoître la position facheuse de messieurs les professeurs de l'université, a bien voulu m'autoriser à leur permettre de rester dans cette ville. Les étudians et toute espèce d'écoliers seulement sont forcés de prendre des passe-ports et de se rendre dans leurs familles.

Je vous prie de communiquer à messieurs vos collégues cette decision favorable, à laquelle je m'applaudis d'avoir un peu contribué.

Halle, le 21 Octobre 1806.

J'ai l'honneur d'être avec considération,
Monsieur votre trés humble et trés obeissant serviteur

MÉNARD,
Commandant de la place.

E.

E.

Desſau, le 22 Octobre 1806.

à Monſieur MAASS, *Prorecteur de l'Univerſité de Halle.*

La protection que l'Empereur porte aux arts et à l'éducation, monſieur, est asſez connue. Si Sa Majesté s'est determinée à quelques meſures de rigueur à l'égard de l'univerſité de *Halle*, c'est qu'au lieu de continuer paiſiblement vos devoirs d'inſtruction publique, on s'est permis des écrits qui tendoient a faire naître dans l'esprit de vos élèves *l'inſurrection* contre les François (*). Si vous ne fusſiez point ſortis des bornes de vos devoirs vous eusſiez partagé la protection que l'Empereur accorde aux univerſités et aux établisſements publiques, partout ou ſes armes le portent.

Le major général
PRINCE DE NEUFCHATEL.

II.

(Bl. 92.)

Hier nog eenige plaatſen, welke de heer BUTENSCHÖN, die thans als regeringsraad te *Spiers* ſtaat, en het beſtuur over

(*) Zoo noemde men eene na het uitbarſten van den oorlog uitgevaardigde oproeping, tot bijdragen ter kleeding van het te *Halle* liggend regiment, welke onderſcheidene Hallſche burgers, waaronder ook een paar hoogleeraren waren, in het *Halliſche Wochenblatt* lieten rondgaan. Dezelve is te vinden in den *Zevenden Jahrg.* XLI. *St.* ſ. 645.

over de schuld van den Beijerschen kreits in handen heeft, in het tijdschrift *Klio*, nopens zijne ondervindingen in de verschrikkelijkste dagen der Fransche omwenteling heeft medegedeeld.

„ Mijn verlangen naar bezigheden, nam met elken dag toe; ik was vermoeid van het opdreunen mijner boeken, en wilde thans eens zelf beproeven, of er nog Romeinsche kracht onder de menschen was. Uit de verte rolde de donder der Fransche omwenteling, alles ademde geestdrift, alles vereenigde zich kloekmoedig in het naderend uitzigt op gouden dagen. Wat vermag niet het *wondervermogen der verbeeldingskracht*? Wie weêrstaat de onstuimige opwelling van een hoogkloppend hart?

Ik ging met geestdrift en een zuiver hart naar *Frankrijk*, handelde billijk, schoon dikwerf onvoorzigtig, leed zeer veel en leerde getrouw te zijn aan de duurgekochte waarheid, om zonder buitensporigheid te beminnen of te prijzen.

Nu weet ik zeker, dat niets den man zoo zeer versiert, als edele eerbied voor eene gevestigde, wettige overheid, zij moge dan heeten, zoo als zij wil. Wee hem, die omverwerpen wil, alwaar het zaad der beschaving nog niet opgegaan is, en alwaar nog zeer verstrooid echte verlichting bestaat. Volksberoeringen worden gemakkelijk opgewekt, maar de sporen van derzelver verwoestingen zijn dikwijls nog eeuwen lang zigtbaar, en wie den tijd vóóruit wil loopen, vecht als een dwerg met reuzen.

Menigeen zal wel met den dweeper spotten, die zoo met opene borst in den slag vloog, doch hij bedenkt niet, hoe zonderling de omstandigheden den mensch dikwijls leiden; hij bedenkt niet, dat oefening in gevaar den jongeling tot eene rots lokt bij het onweder, en dat er dagen kunnen komen, dat ieder land zoodanige rotsen behoeft. Uwe akademiën en philanthropijnen mogen goed en uitmuntend zijn, maar een kloekmoedig karakter verkrijgt men slechts in de school des ongeluks.

Ik

Ik heb geene omwenteling gemaakt en zal er geene maken, schoon ik ook CESARS *genie* en DEMOSTHENES welsprekendheid bezat. Aanschouwer te zijn, was geoorloofd, en wien een post wordt toevertrouwd, die moet denzelven als regtschapen man pogen waar te nemen.

De geschiedenis leert nogtans, dat de mensch zich overal slechts door strijd en zelfverloochening tot een groot en wijs mensch gevormd heeft. De natuurlijke zoowel als de zedelijke wereld, behoeft nu en dan eens eenen storm tot hare zuivering. Wie ontkent de goede gevolgen van LUTHERS hervorming? Wie weet niet, dat zelfs MACHIAVELS grondbeginsels en de wonderbaarlijke weêrspannigheid van het *systême de la nature* tot het plan van God behooren? Dezelve hebben menig een vonk doen ontgloeijen. Als echter eene buitengewone, land en zee omvattende gebeurtenis, de menschheid in zich zelve doet keeren, dan moet men niet met kleingeestigheid berekenen, maar groot en ver vooruitziende zijn in de toekomst.

Nu tot mij zelven teruggekeerd. Ik leefde in den maalstroom en oceaan eener ontzettende omwenteling, en was getuige van verschrikkelijke tooneelen; maar mijn hart heeft nimmer de eerbiedwaardige leiding der Voorzienigheid kunnen miskennen. Onophoudelijk heb ik geleden, zoo lang als ik digt bij deze staatkundige aardbeving stond, en toch herdenk ik met dankbaarheid al dat lijden, want het heeft mijn karakter vast, en mij meer bekend gemaakt met mij zelven, en met datgene, hetwelk de menschheid noodig heeft en kan verdragen. Drie maanden lang stond ik onder de wapenen, in den damp van buskruid en het gebulder van het geschut. Ik heb op het slagveld de waarde der menschheid gevoeld, en ben sterker geworden door moed in gevaar.

Twee maanden lang droeg ik den zwaren last van een openbaar ambt. De vijand dreigde met vuur en met zwaard voor de poorten der stad; bloeddorstige procon-

suls

ſuls hadden het bewind in hun midden; over mij heeft geen oog geweend, en mijne dwalingen zal de regtſchapen man gaarne met den mantel der liefde bedekken.

Tien maanden zuchtte ik in den kerker, en zag den dood onder duizend gedaanten. Ik had mijnen pligt gedaan, en gevoelde mij zelven groot in ketenen en achter ijzeren traliën.

Het bloed mijner vrienden vloeide, omdat zij waarheid hadden geſproken hadden ten tijde der dwingelandij, en ik geloof aan wonderen, want ik zie mij immers ontrukt aan het moordſtaal der onderdrukkers.

Het was een verſchrikkelijke tijd. De beste wil liep gevaar, om misbruikt te worden, en het gezond verſtand ſleepte ſlechts des te ſpoediger ten afgrond. In den ſtrijd der partijen moest men partij kiezen; SOLON had dit reeds gevoeld, zelfs eene wet er van gemaakt.

Ik heb mij meermalen in perſonen en zaken bedrogen, uit hoofde ik eenzaam leefde en van ganſcher harte aan de deugd geloofde; maar niemand zal tegen mij kunnen opſtaan, om te getuigen, dat ik ben afgeweken van het ſmalle pad der regtſchapenheid. Eenvoudige zielen kunnen bedrogen worden, maar bedriegen kunnen zij niet.

Ik wenschte, dat ik meer goeds doen en alle dwalingen vermijden konde, maar *ik ben een mensch*, *en niets menſchelijks acht ik vreemd van mij* (*).

Twee ankers moeten de maatſchappij in elken ſtorm beveiligen, *godsdienst* en *zedelijkheid;* als ik derhalve dikwijls en gaarne daarop terugkom, dan zal geen menſchenvriend mij zulks ten kwade duiden.

Overigens, laat ons billijk zijn, getrouw en eenvoudig van hart. Dat doet goed in elk land, is ondoordringbaar even als de fijnſte ſtaatkunde, en ſterker dan muren en ves-

(*) Homo ſum, humani nihil a me alienum puto.

TERENT.

vestingwerken. Ware vrijheid betaamt flechts de wijzen en regtfchapenen en gedijt ook flechts onder hen."

III.

De verzameling van Oudheden te Mentz.

(Bl. 95.)

Op mijn verzoek, om eenige ophelderingen, nopens deze merkwaardige verzameling, heeft de hoogleeraar LEHNE de vriendelijkheid gehad, mij het volgende te antwoorden:

„ Er was reeds vroeger eene verzameling, welke HUTTICH in de *Collectaneis Antiquitatum Moguntiae* heeft befchreven. Dezelve is echter reeds lang verloren geraakt. De ontdekkingen van pater FUCHS werden aan de akademie te *Manheim* vereerd. Ik vond flechts eene enkele grafzerk op de plaats van het akademiehuis en twee altaren, die, gedurende den oorlog ontdekt werden. Na mijne terugkomst uit *Italië* fpeet het mij, dat *Mentz* geene overblijffels van deszels klasfieken bodem kon vertoonen, en als hoogleeraar der univerfiteit poogde ik mijne toehoorders tot het opfporen derzelve op te wekken. Op mijne menigvuldige uitftapjes met hen, waarbij ik mij met den loop der Romeinfche heerbaan bekend poogde te maken, vond ik op de helling eens bergs bij *Zahlbach* eenen fteen uit den grond uitfteken, die mij beeldhouwwerk op den rug (want hij lag onderstboven) fcheen te hebben. Ik liet graven en vond negen grafzerken liggende, en ten deele gebroken; de nog gaaf gebleven liet ik in de boekerij brengen; alwaar dezelve

door

door gebrek aan toezigt geſtolen werden. — Kort daarna viel daar, alwaar ik had laten graven, de aardkorst naar beneden en er kwam nog een ſtaande ſteen ten voorſchijn. Nu haalde ik den prefect over, om de ſtedelijke regering tot het voortgraven te volmagtigen, en ik vond eene rij van bijna zestig ſteenen, welke den aanvang onzer verzameling uitmaakten. Wat nog misſchien hier en daar ingemetſeld mogt wezen, liet ik uitbreken en de vestingwerken te *Kasſel* bragten vele altaren en gelofte-ſteenen aan het licht; zoodat onze verzameling nu uit negen en twintig altaren en gelofte-ſteenen, uit zeventig grafzerken, van welke ik vijftien op de oude plaats liet blijven, alwaar dezelve in een aangelegd boschje ſtaan, en uit een en twintig andere, deels bouwſteenen der legioenen, deels *basreliefs* van gedenkſtukken en bouwkundige verſierſels, beſtaat. Daarenboven twee groote zerken.

De verzameling is thans in het lokaal der ſtads bibliotheek geplaatst. Het lyceum, alwaar dezelve eertijds was, is eene Pruisſiſche kazern, gelijk als het voormalig akademiehuis eene Oostenrijkſche.

Mijn werk, waarin ik alle in onze omſtreken gevondene oudheden kritisch-historisch verklaar, is ten naastenbij voltooid. Het zal bij de vierhonderd Romeinſche opſchriften beoordeelen, en een volledig overzigt der oude geſchiedenis van ons land opleveren. Eene gedrukte lijst is nog niet verſchenen.

Het boven bl. 95 gemeld opſchrift op den grafſteen van eene zeer oude ſlavin, is woordelijk de volgende:

Lycnis	dat is:	*Lycnis* (Lychnis).
Q. Epid		*Quinti Epidii.*
Ancill		*Ancilla.*

 Ann.

Ann. v. CL.	dat is:	Annos vixit CL.
Et men. IIII.		Et menses IIII.
H. S. E.		Hic sita est.
Felix		Felix.
Posit		Posuit.

IV.

Kardinaal ALBERT *Aartsbisschop van Maagdeburg en Mentz, Bisschop te Halberstad.*

(Bl. 96.)

Deze in vele opzigten merkwaardige man verdiende wel eenen levensbeschrijver te vinden, die met alle hulpmiddelen voorzien, welke er voorzeker nog vele in de archiven ongebruikt liggen, hem deed kennen, zoo als hij was, en de licht- en schaduwzijde van de schilderij met dezelfde onpartijdigheid behandelde. Het overzigt van zijn leven en werken geven de kronijken en geschiedschrijvers der hervorming; het hoofdzakelijkste en goed opgestelde der artikels vindt men in ERSCH *und* GRUBERS *Allgemeiner Encyclopädie.*

Ter opheldering van hetgeen, boven bl. 97 en 98 slechts kort aangestipt is, inzonderheid over zijn plan, om te *Halle* eene hoogeschool te stichten, volgen hier nog deze aanteekeningen:

Het grootste en beroemdste van alle *Hallsche kloosters* lag tusschen de stadsmuren en het kasteel *Giebichenstein*, waar de aartsbisschoppen van *Maagdeburg*, ook ALBERT dikwijls, als hij zich in de omstreek ophield, zijnen zetel had. Het was onbetwistbaar het fraaiste punt, digt

aan

aan de zaal. Daar, waar thans het *Mouthuis* bij het *nieuwe werk* op de onwrikbare grondmuren ſtaat, zag men eene kerk met vier torens en rondom de zeer uitgebreide heerlijke kloostergebouwen, welke ter *eere der heilige maagd*, ook aan den *heiligen* JOANNES en aan den *heiligen* ALEXANDER (eenen martelaar) toegewijd waren. *Monaſterium* — heet het in de oude gedenkſchriften — *B.* MARIAE, *S.* JOHANNIS *et S.* ALEXANDRI *in Novo opere.* Hier huisden, ſedert deszelfs ſtichting door den aartsbisſchop ADELGOTUS in den jare 1116, de ſtiftbeambten; van hier bezorgde de proost als *Archidiaconus Banni Halenſis*, zijne elf mijlen zich uitſtrekkende kerſpels, welke vier ſynodale zetels te *Halle*, *Brachſtädt*, *Zörbig* en *Golme* had; hier beſtuurde de kamerheer het groote vermogen, hetwelk men met een graafſchap gelijk ſtelde; hier riep de beroemde klok *Suſanna* — na die van *Erfurt* eene der grootſte in *Duitschland*, thans nog in den toren van den Dom van *Maagdeburg* — tot het heilig feest. Hier mogt, naar luid der privilegiën, zelfs dan, wanneer het ganſche land onder den pauſelijken banvloek lag, toch de godsdienst met onderdrukte ſtem uitgeoefend worden. Evenwel beſloot de kardinaal ALBERT, ook dit klooster, nadat het vier eeuwen had verduurd, op te heffen, en zich zelven in de ſtichting van een nieuw geſticht een gedenkteeken op te rigten, niet vermoedende, dat hij voor de Evangeliſchen bouwde. De nadere aanleiding is niet ten volle duidelijk. Slechts weet men, dat reeds in den jare 1509 de laatſte proost N. DEMUTH het klooster had verlaten, dat de meeste ſtiftbeambten zijn voorbeeld gevolgd waren, dat in den jare 1528 de opheffing volgde, en de met groot geweld afgebroken muren de ſteenen hebben opgeleverd tot het opbouwen van het *nieuwe ſtift* of van het gebouw, dat naderhand de *reſidentie* der beſtuurders van het geſeculariſeerde aartsſtift is geworden.

ALBERT wilde namelijk aan dit *nieuwe geſticht* alles

besteden, wat hij kon. Hij wijdde hetzelve toe aan den *heiligen* MAURITIUS en aan MARIA MAGDALENA, met bijvoeging voor den *heiligen zweetdoek.* Het voormalig St. *Pauliner*-klooster, benevens de nieuwe molen, waaruit hij de dominikaansche predikmonniken in het klooster bij de Mauritskerk verplaatste, wees hij den kanunniken toe, die een kollegie van bekwame mannen, die meer verstonden dan missen te lezen en *hora's* te houden, en, zooveel mogelijk, de Evangelische leer weêrstand konden bieden, moesten vormen. Hij stichtte de tegenwoordige *domkerk.* Zij moest de stiftskerk worden; er naast was een groot gebouw, om daarin eene universiteit op te rigten. In het nieuwe stift stapelde hij onnoemelijke schatten van gouden en zilveren vaten en kasten voor reliquiën op, welker beschrijving hij zelf met teekeningen van A. DURER in het licht gaf. Over het geheel had dit nieuwe gesticht vorstelijke inkomsten en verslond het het vermogen van verscheiden andere afgeschafte gestichten. Toen echter de kardinaal zag, dat de voortgang der nieuwe Evangelische leer niet gestuit kon worden, zamelde hij in den jare 1545 den ganschen schat bijeen en vervoerde dien naar *Mentz*, alwaar hij, gelijk bekend is, insgelijks aartsbisschop was. Aldus ging het groote werk, dat de toenmaals magtigste en onbetwistbaar verstandigste *prelaat* der Roomsche kerk in *Duitschland* begonnen had, na verloop van twintig jaren, uiteen, en het werk van den armen *Augustijner monnik* LUTHER wies, en hervormde half *Duitschland.*

De briefwisseling tusschen LUTHER en den kardinaal, is in de schriften van den eerstgemelden te vinden. De zeer harde taal van den Hervormer, in tegenstelling met de bescheiden zachtheid des kardinaals, kan men verklaren uit de zoo verschillende wijze van vorming en opvoeding van beide mannen. Men ziet echter te gelijk, welken moed een goed geweten verleent.

V.

V.

FRANS VAN SICKINGEN.

(Bl. 103—108.)

Onder den titel: *Kriege und Pfedſchaften des Edlen* VON SICKINGEN, verſcheen te *Manheim* 1787 een handſchrift in het licht, hetwelk in den ouden ſtijl de voornaamſte bijzonderheden van zijn leven behelst. Uitvoeriger, dikwijls ſlechts woordenrijker, is een later geſchrift: FRANZ VON SICKINGEN. *Eine Geſchichte aus dem ſechzehnten Jahrhundert. Frankf.* 1795. Het nog voorhanden opſchrift op het geharnaste ſtandbeeld, waarvan ik boven melding heb gemaakt, (bl. 105) is letterlijk het volgende:

Hie ligt der edel vnd ehrenvest
FRANCISCUS VON SICKINGE *der in zeit*
Seins lebens Kayſer KAROLEN *des*
Fvnfften rathe cammerer v̄d
Hauptman etc. geweſen vnd in
Belegervng ſeines ſchloſs
Nannſtain durch das geſchitz
Todtlich verwvndet volgends
Vhf donerstag den ſiebenden may
Anno M. D. XXIII umb mitag in Gott
Christlich und dieſer Welt
Seliglich verſchidten ✠ R. I. P. ✠

VI.

(Bl. 149.)

In de *Biographie moderne* (*Paris* 1816) vindt men het volgende niet onbelangrijke artikel over dezen dichter:

J. A. ROUCHER, homme de lettres, etc. Né à *Montpellier* le 22 Fevrier 1745 et fils d'un tailleur de cette ville. Il y fit de bonnes études, cultiva la littèrature, et vint enſuite ſe fixer à *Paris*, où il ſe fit bientôt connaître par ſon *Poème des mois.* Il fut arrêté pendant le régime de la terreur comme ennemi de la revolution, resta longtems détenu dans la maiſon d'arrêt de Saint-Lazare, et s'y trouvait encore au moment de la pretendue conſpiration des priſons. Il fut traduit au tribunal revolutionair de *Paris*, condamné à mort comme complice de la trame ourdie dans les priſons de Saint-Lazare, et exécuté le 27 Juillet 1794 jour même de la chute de ROBESPIÈRRE. Pendant ſa captivité, ROUCHER entretient une correspondance très ſuivie avec ſa fille, et leurs lettres furent imprimées quelque temps après ſa mort, par les ſoins de M. GUILLOIS ſon gendre. Le jour où on lui ſignifia ſon jugement, il envoya ſon portrait à ſa femme et à ſa fille avec les quatre vers ſuivans:

Ne vous étonnez pas, objets charmans et doux,
Si quelque air de tristesſe obscurat mon viſage;
Lorsqu'un ſavant crayon desſinait cette image,
On dresſait l'échafaud et je penſais à vous.

Les principaux écrits ſont 1) les *Mois*, poème en douze chants, fort vanté lorsqu'il était connu que par ſes lectu-

res

res particulières et vivement cenfuré lors de l'impresfion. Il offre effectivement de grands défauts et quelques beautés qui justifient les éloges et les critiques qu'on en à faites. 2) Une traduction des *recherches fur la nature et les caufes de la richesfe des nations* de l'Anglais SMITH, et enfin 3) des *poéfies fugitives.* ROUCHER a ausfi laisfé en manufcrit plufieurs chants d'un poème dont le fujet était GUSTAV WASA.

VII.

JOHANNA D'ARC.

(Bl. 220—223.)

Letterkundige Aanteekeningen.

De in alle gevallen zeer merkwaardige gefchiedenis is, behalve LENGLET DU FRESNE en DE L'AMERDY's betreffende de acten gedaan onderzoek over het pleidooi, *Parijs* 1790, in latere tijden met bijzondere vlijt bearbeid geworden. Het nieuwfte, wel is waar, door acten geftaafd, doch, met eene onmiskenbare overhelling tot het bovennatuurlijke opgefteld gefchrift is van LEBRUN DE CHARMETTE, *Histoire de* JEANNE D'ARC, *Paris* 1817. IV. *Tom.* De allermerkwaardigfte *nieuwfte* acte ongetwijfeld heeft profesfor VOIGT te *Konigsbergen* voor eenige jaren uit het geheim archief aldaar, waarover hij met zooveel roem het toezigt heeft, in de *Leipz. Literaturzeitung* (1820 No. 135) bekend gemaakt. Het is een brief — waarfchijnlijk aan eenen hertog van *Milaan* gerigt — van eenen raads- en kamerheer des konings van *Frankrijk*, die ooggetuige was van de daden der *maagd;* gefchreven

drie dagen na den ſlag, in welken TALBOT gevangen genomen (18 Junij 1429) en waar door het lot van KAREL VII beſlist werd. Hij werd juist in hetzelfde oogenblik afgezonden, toen JOANNA met den koning naar *Rheims* toog, om gekroond te worden. De hoofdzaken werden daardoor zonder uitzondering bevestigd, en zijn, als men ook vele dingen, welke de geestdrift voor de jonge heldin den ſchrijver moge ingegeven hebben, er afrekent, gewisſelijk meer dan ooit geſtaafd, aangezien men tot dus verre alleen MONSTRELETT, die in het gevolg van den hertog van *Bourgogne* was, kon hooren.

Merkwaardig blijft het zoo loffelijk oordeel, hetwelk de uitmuntende *Engelſche* geſchiedſchrijver HUME over haar velt, en hetwelk zoo zeer met de, harer niet waardige, ſlechts uit nationalen trots en haat verklaarbare, behandeling in SHAKESPEARS HENDRIK VI kontrasteert. Onpartijdiger en waardiger kan, het naauwelijks voorgeſteld worden, wat deze jonge heldin was en deed, voor welke, zoo als HUME zich uitdrukt, „ eene billijker oudheid altaren zou geſlicht hebben." — VOLTAIRE's verlaging van het onderwerp in zijne *Pucelle*, noemde reeds MERCIER *un crime anti-national d'un poète immoral et calomniateur.* De fraaiſte gedenkzuil, welke onze dichter SCHILLER haar geſticht heeft, behoeft niemand meer herinnerd te worden. Geene ſoortgelijke proeve vóór of na deze kan met haar vergeleken worden. Het prachtwerk van JOLLOIS voert den titel: *Histoire abrégée de la vie et des exploits de* JEANNE D'ARC, met vele platen, in folio. De feestviering, benevens de daarbij gehoudene redevoeringen heeft C. N. M. DE HALDAT, in een klein geſchrift: *Relation de la fête inaugurale celebrée à Domremy, le* 10 *Sept.* 1820, beſchreven.

VIII.

VIII.

JAQUES BENIGNE BOSSUËT, *Bisschop van Meaux*, *Koninklijk Staatsraad*, *Onderwijzer van den Dauphin*, *enz.* *Geboren te Dyon* 1627, *gestorven* 1704.

Tot een aanhangsel bij bl. 252, hier nog het volgende:

Het leven en werken van dezen ten hoogste merkwaardige prelaat der Roomsch Katholijke kerk, is, wel is waar, dikwijls, onder andere in het tweede Deel van SCHRÖCKS *Lebensbeschreibungen berühmter Gelehrten*, onlangs echter met groote uitvoerigheid en vele belangrijke bewijsstukken door X. L. F. BAUSSET, 1804, IV D. 8°. (in het Hoogduitsch vertaald door FEDER,) beschreven. Doch het verdiende in alle opzigten nog eens, van eenen zeer bekwamen en onpartijdigen karakterkundige, *sine ira et studio*, bewerkt te worden. De levensbeschrijver moest zich daarbij geheel van partijdigheid onthouden, waartoe zelfs Protestanten zoo ligtelijk vervallen, als zij over uitmuntende mannen der Roomsch-Katholijke kerk zullen oordeelen. Hij moest zich daarenboven geheel verplaatsen in den tijd, waarin de man leefde, ook inzonderheid ten eenenmaal in den kring van een hof, gelijk dat van LODEWIJK XIV, om te gevoelen, welke taak hij te vervullen had. Voorzeker behoort BOSSUËT tot de uitstekendste karakters van zijnen tijd. In hem was de onwrikbaarste overtuiging van de onloochenbaarheid des leerstelsels en der gebruiken zijner kerk, de onverbiddelijkste gestrengheid in het verdedigen harer uitsluitende waarheid en harer regten, in zeldzame vereeniging

ging met de fijnste wellevendheid van den hoveling, zoodra het bijzaken betrof, gelijk mede van eenen, door klasſieke letterkunde, gezuiverden ſmaak, en eene wegſlepende welſprekendheid.

In zijne afbeeldingen zou men kunnen denken, ware deze laatstgenoemde zijde ſlechts te erkennen, als men niet bij de zachtheid en de meewarige vriendelijkheid, ook trekken ontwaarde van vastheid en ernst. Groote bekwaamheden, die zich zeer vroegtijdig hadden ontwikkeld, door rusteloos ſtuderen verworvene geleerdheid, zeldzame belezenheid in de kerkvaders. Bekendheid met den ganſchen toeſtel der Roomsch-Katholijke regtzinnigheid en *polemica*, daarbij een talent van ſpreken, dat alle gemoederen ontroerde, en zich zelfs zonder lange voorbereiding als een ſtroom uit zijnen rijkbegaafden geest uitſtortte, dit alles vereenigde zich in hem met een onvermoeid, daarbij ten uiterſte onbaatzuchtig, arbeiden in zijn kerſpel *Meaux*, waarbij hij als aartsbisſchop ſtond, en daarenboven nog de kleinere werkzaamheden, zoo als de katechiſatie der kinderen, niet ſchuwde. Voorzeker was het hem ernst met de zaligheid aller menſchen, waaraan hij echter, wel is waar, wanhoopte, als hij ze niet in den ſchoot der alleen zaligmakende kerk kon terugbrengen. Zijn grootſte zegepraal was de bekeering van den grooten TURENNE.

In den twist met FENELON heeft hij het meest verloren. Men gevoelt zich natuurlijk veel meer tot den gemoedelijken aartsbisſchop van *Kamerijk* getrokken. Men moest, trouwens, niet uit het oog verliezen, dat hier twee geaardheden tegen malkander overſtaan, die even zooveel verſchilden, als hunne gelaatstrekken; mannen, die elkander wel eenen tijd lang hoogachten, maar nimmer in hunne gevoelens overeenſtemmen konden. Meer hierover in het tweede gedeelte dezer reis, alwaar mij FENELONS grafſteen, dien ik te *Kamerijk* zag, gelegenheid zal geven, om op hem terug te komen.

IX.

Memoire adressé à Monsieur le Conseiller d'État Comte DE BEUGNOT.

(Aanhangsel tot bl. 268.)

Le soussigné jusqu'à present au service de S. M. le roi de *Prusse* en qualité de Conseiller de Consistoire supérieur, de Professeur de l'Université de *Halle*, de directeur du pedagogium ou college royal d'éducation, et de la maison des orphelins, dans ce moment à *Paris* par ordre de S. E. M. le ministre de la guerre, croit que c'est un devoir sacré pour lui, de saisir cette occasion d'interceder pour *Halle*, sa ville natale, qui conformément à la paix de *Tilsit* fait aujourd'hui partie du royaume de *Westphalie*; d'autant plus, qu'il est assez instruit sur tout ce qui reguarde l'état ecclésiastique et l'instruction publique tant à l'Université que dans les écoles primaires et secondaires.

Nonobstant ses obligations infinies envers son souverain, et ignorant encore les dispositions de S. M. le roi de *Prusse* relativement à son sort à venir, il ne pourra jamais séparer son intérêt personnel de celui de la province et nommément de la ville de *Halle*, à laquelle il a consacré la plus grande partie de sa vie et de ses travaux.

En cas que le nouveau gouvernement daignât lui accorder une confiance, que plusieurs personnes très-estimées en France ne lui refuseront certainement pas, on le trouvera en état de pouvoir donner les plus grands details, au moins sur tout ce qui concerne la forme, le systheme et l'état actuel de la ville de *Halle* et de ses instituts.

Pour

Pour le moment il ſe borne à faire ſur cet objet les obſervations ſuivantes.

1) Quoique la ville n'ait pas un territoire très étendu, que ſon commerce ne ſoit pas très conſidérable, elle est cependant ſous tous les rapports, ſi elle reste telle qu'elle est aujourd'hui, une des premières villes du royaume de *Westphalie*. Les ſalines ſurtout ſont très avantageuſes pour le gouvernement; leur produit net est à peu près de 400,000 fr. par an. Anciennement c'étoit la ſource la plus féconde pour le bien-être des habitans, dont le nombre, y compris les faubourgs, est de 22,000 âmes.

2) Dans ce moment-ci la plupart ne jouisſent que d'une très mediocre fortune. Une autre ſource principale de leur exiſtence est *l'Univerſité*, qui par ſon ancienne gloire et par les hommes célèbres qui ont orné ſes chaires depuis THOMASIUS, STAHL, BOEHMER, WOLF, BAUMGARTEN, HOFFMANN, SEMLER et tant d'autres, attiroit depuis longtems un grand nombre d'étudians et fut ſans contredit une des premières de *l'Allemagne*. Si elle eut le malheur de deplaire à S. M l'Empereur et Roi lors de l'occupation de la ville par les troupes Françaiſes, la faute n'en peut être attribuée qu'à un très petit nombre d'individus, animés par un patriotisme mal-entendu, et qui malheureuſement ont été confondus avec les profesſeurs, dont aucun ne s'est égaré de ſes devoirs. Nous avons donc lieu d'esperer que S. M. l'Empereur et Roi ſera trop juste, pour vouloir qu'une faute pardonnable à quelques jeunes gens attachès à leur ſouverain, et ſéduits par de faux bruits, retombe ſur le corps entier d'une Univerſité, qui jouisſoit de la protection particulière de FREDERIC *le grand*, et qui ſe glorifie de porter ſon nom.

Le ſousſigné juge ces événemens malheureux avec d'autant plus d'impartialité, que pour ſa perſonne il étoit dans ce temps la abſent, faiſant au mois d'Octobre de l'année dernière un voyage littéraire en Hollande.

3) Il ose encore ajouter, que l'Univerſité de *Halle* a for-

formé pour le nouveau royaume de *Westphalie* dans toutes les classes les personnes les plus distinguées, et que toutes les provinces qui en font aujourd'hui partie ont le plus grand attachement pour une ville ou ils ont fait leurs études.

4) Le retablissement de l'Université, la circulation produite par les appointemens que reçoivent les professeurs, mais dont ils sont privés depuis le mois d'Octobre de l'année dernière, ce qui les a mis dans la situation la plus triste; le retour des étudians qui occupoient les maisons des propriétaires qui se trouvent aujourd'hui sans locataires; enfin les sommes très considérables qu'ils dépensoient, voilà les seuls moyens de secourir les habitans, dont un grand nombre sans cela, se verra dans la plus grande détresse.

On peut compter, que la somme qui fut mise l'année passée en circulation par l'Université, étoit au moins de 8,000,000 fr.

5) Les célèbres fondations du feu FRANKE dont le soussigné est le directeur actuel, connues sous le nom de *pedagogium* ou *collége royal* et de *maison des orphelins* contiennent, vu leur étendue, la plus grande pédagogie, non seulement de toute le monarchie prussienne, mais même de la plûpart des pays que renferme *l'Allemagne*.

Dans le *pedagogium* une centaine de jeunes gens des premières familles, tant de *l'Allemagne* que de la *Russie*, de la *Suisse* etc. reçoivent leur éducation. Plusieurs citoyens Français y ont été formés. Dans l'enceinte de la *maison des orphelins* on trouve une école secondaire et plusieurs écoles primaires et élémentaires, qui sont si frequentées, qu'on a compté, sans y comprendre les orphelins, plus de 2,000 élèves par an. Elle a une librairie, une pharmacie et plusieurs autres instituts très considérables. Mais la destination la plus importante de cet institut est sans doute, qu'il est pour ainsi dire, com-

comme un annexum de l'Univerſité, un ſeminaire ſecond, du quel ſortent des eccleſiastiques et des maîtres pour l'inſtruction publique et privée, parce qu'il donne aux jeunes étudians une occaſion des plus favorables de s'exercer dans toutes les branches de l'inſtruction. C'est auſſi la une des prérogatives que notre Univerſité a ſur toutes les autres de *l'Allemagne*, vu qu'elle est la ſeule, à laquelle un inſtitut pareil ſoit annexé. Les revenus de cette fondation, qui conſistent dans quelques biens-fonds, dans le débit d'une librairie, dans la vente des medicamens etc. ont ſouffert conſidérablement depuis peu; mais par un ordre du cabinet de S. M Pruſſienne daté du mois de Mai de l'année dernière, une partie des biens provenans des couvens ſequestrés dans le cercle de *Magdebourg* et de *Halberſtadt* á été donnée pour la conſervation et l'amélioration de cet inſtitut. Conſidérant que par le 24ème article du traité de paix de *Tilſit* le ſouverain futur de ces pays a daigné promettre de vouloir bien reſpecter les obligations contractées par ſon prédéceſſeur, il n'est nullement douteux, qu'elles ne ſoient remplies, ſitôt que S. M. ſe convaincra de la haute importance de ces fondations pour tout le pays. Mais malgré toutes ces faveurs il ne pourroit pas remplir ſon but principal, celui de former des eccléſiastiques et des pédagogues, ſi *l'Univerſité* venait a être ſupprimée. L'existence des fondations de FRANKE est donc inſéparable de la conſervation de l'Univerſité. Par ce ſeul rapport il est déjà évident qu'elle mérite principalement la protection du nouveau gouvernement.

Le ſousſigné en appelle pour l'exactitude de toutes ſes données tant à toutes les autorités conſtituées dans les pays conquis, auxquelles elles doivent être connues, et nommément à Mr. CLARAC, intendant actuel de la ville et de la province de *Halle*; tant à toutes les perſonnes les plus inſtruites du nouveau royaume, parmi lesquelles

il ſe permet de nommer Mr. DE DOHM, préſident de la chambre royale de *Heiligenſtadt*, Mr. DE VANGEROW, préſident de la cour de justice de *Magdebourg* etc.

Pénétré du plus vif déſir de rendre encore quelque ſervice à ſa patrie, animé par l'avantage que ſon ſéjour à *Paris* lui procure de s'approcher de perſonnes respectables, dont il espère des ſecours et des conſolations après tant de malheurs de la guerre, il oſe encore une fois recommander à la bienveillance paternelle de ſon nouveau ſouverain la conſervation de la ville de *Halle* et de tous les inſtituts qui en dépendent.

Ce n' est nullement l'embarras de ſa propre existence qui lui a dicté ces lignes. En cas que les fonctions, qu'il a remplies jusqu'ici pendant une vingtaine d'années, vinsſent à être ſuspendues, ſes relations et quelques connoisſances qui ſont le fruit d'une longue expérience, ſont bien en état de le tranquilliſer ſur l'avenir. Ce n'est donc que le pur intérêt, dont il est animé pour ſa patrie, particulièrement pour ſa ville natale et les fondations de ces ancêtres, qui lui a dicté ces lignes, qu'il oſe mettre ſous les yeux d'un Ministre éclairé, destiné dans ce moment à l'organiſation du royaume de *Westphalie*. *Paris* le 10 Août 1807.

Eene tweede memorie (zie bl. 266) behelsde nog eene naauwkeurigere ontwikkeling der ſtad *Halle* en haren toenmaligen toeſtand. Dezelve werd door mij en den heer KEFERSTEIN gemeenſchappelijk overgegeven, is echter in het ongereede geraakt.

X.

C. F. CRAMER.

Geboren 1752. *Gestorven* 1807.

(Bl. 280.)

Hier nog het volgende betreffende zijn leven.

Te *Göttingen* ſtuderende, behoorde hij tot de leden van dat gezelſchap van vernuftige jongelingen, die te *Göttingen* bijzonder werkzaam waren voor de Hoogduitſche taal- en dichtkunde, BURGER, VOSS, HÖLTY, de STOLBERGEN en meer anderen. Reeds in den jare 1775 werd hij hoogleeraar te *Kiel*, voor het vak der Oosterſche talen en oudheden, welke hem echter te weinig boeiden. Van zijne geestdrift voor KLOPSTOCK getuigt inzonderheid zijn geſchrift: KLOPSTOCK, *Er und über ihn*, *und Briefe von* TELLO *an* ELISEN 1778. In MEUSELS *Gelehrten Deutschland* vindt men eene opgave van zijne talrijke werken. De onvoorzigtige ijver voor de Franſche omwenteling beroofde hem van zijn profesſoraat. Hij ging naar *Parijs*, en leefde aldaar in de verſchillendſte letterkundige werkzaamheid als boekhandelaar, boekdrukker en ſchrijver. Zeer bedreven zijnde in de beide talen, hoopte hij ook door vertalingen van KLOPSTOCKS *Hermans ſlag* en SCHILLERS maagd van *Orleans*, de Franſche voor de Hoogduitſche letterkunde in te nemen. Trouwens, hij zag daarvan weinig vrucht. Hoe overdreven en paradox hij ook was in zijne denken handelwijze, is toch een mild begaafde geest en een regtſchapen hart met hem ten grave gedaald. Van

zijn'

zijn' in eenen zeer merkwaardigen tijd bijzonder zorgvuldig gehouden *Tagebuch aus Paris*, zijn flechts weinige brokftukken in het licht verfchenen, welke het verlies van het geheel doen betreuren.

XI.

(Bl. 306.)

Een zoo pas uitgekomen gefchrift onder den titel: MARIE ANTOINETTE *à la conciergerie. Fragment historique publié par le comte* F. DE ROBIANO (*Paris* 1824) geeft opheldering over eenige weinige bekende omftandigheden.

De fchrijver had uit den mond der beide eenige perfonen, welken het door de toegevendheid van den braven opziener der gevangenen RICHARD gelukt was, om de gevangene te zien, het verdere nopens het verblijf der koningin in de gevangenis vernomen. Het was de nog levende abt MAGNIN, predikant der kerk van *Saint Germain l'Auxerrois*, en eene mej. FOUCHÉ. Beiden hadden zich verbonden, om de gevangene, zooveel zij konden, hulp en troost van den godsdienst te verleenen, en het was hun, aangezien zij door bloote menschlievendheid geleid werden, en de eerfte flechts als privaatperfoon handelde, gelukt, om verfcheiden brave kerkermeesters te winnen. Dringende aanzoeken en goudftukken maakten ook RICHARD geneigd, om hun gelegenheid te verfchaffen tot nachtelijke bezoeken, waarbij zij telkens hun leven in de waagfchaal ftelden. Daardoor verwierf de aanvankelijk wantrouwende hooge gevangene

toch eenig beter lijnwaad en warmere koufen, terwijl haar tot dus verre flechts het grofste vergund was.

Na verloop van eenigen tijd, en naarmate het vertrouwen toenam, ontving zij uit handen van den geestelijke de communie. Onder de vier *gens d'armes*, die bij dag en nacht, alleenlijk door een gordijn van haar afgefcheiden waren, om haar op het ftrengst te bewaken, waren twee zeer goede menfchen. Men verkoos het uur, dat deze juist de wacht hadden. Getroffen door de heilige handeling knielden ook zij naast de koningin, en ontvingen te gelijk de gewijde hostie.

Vele andere kleine omftandigheden zijn hoogst belangrijk en roerend. Ongetwijfeld zal van dit werk fpoedig eene vertaling in het licht verfchijnen.

XII.

De gruwelijke tooneelen in de Tuillerijën, op den 10den Augustus.

(Aanhangfel tot bl. 318.)

De volgende zijn flechts eenige trekken uit de berigten van ooggetuigen, als PELTIER, FENNEL, MALLET DU PAN.

„ Zoodra het gepeupel in het kasteel was ingedrongen, werden alle perfonen, die zich in hetzelve bevonden, zonder onderfcheid van jaren, rang of kunne omgebragt; de fchoenpoetfer zelfs, en de keukenjongen, ontfnapten evenmin als de hofmaarfchalken en kamerheeren, aan de wraak. Overal ftroomde het bloed, overal lagen naakte en verminkte lijken; want een hoop van vrouwen, die de moordenaars volgde, doorboorde met dolken alle

degenen nog ééns, die door trekkingen verrieden, dat zij nog niet dood waren. Juist deze vrouwen kleedden de ligchamen der vermoorden naakt uit, maakten zich meester van de kleederen, en verminkten de lijken der manspersonen op eene wijze, welke de schaamte verbiedt te beschrijven.

Zoodra er niets meer in het kasteel te vermoorden was, begon het gemeen te plunderen, schrijftafels en kasten werden opengebroken, geld, juweelen, zilveren serviezen en asſignaten werden gestolen; de heerlijkste schilderijen vernield; de vloerkleeden benevens tafels en stoelen uit de vensters geworpen; de kostelijke wijnen van den koninklijken kelder dronken de vrouwen, op de naakte lijken zittende, uit zilveren nachtpotten; de garderobe der koningin en der prinsessen deelden zij onder malkander, en versierden hare in bloed gedoopte handen met de prachtigste, tot het tooisel der koningin behoorende vingerringen. De aan het slot belendende gebouwen, woningen der heeren van het hof, werden eerst geplunderd, vervolgens in brand gestoken; beneden, op de plaatsen en in den tuin speelden de kinderen met de afgehouwen hoofden en ledematen der vermoorden. — Het gepeupel wedijverde onder elkander, wie het beste onthoofden en verworgen kon; ook lachte en spottede hetzelve over het draaijen en wringen der ongelukkige slagtoffers van deszelfs woede. Middelerwijl het bloed stroomde op de plaatsen des kasteels over het plaveisel, verteerde de vlam de huizen, welke het slot der *Tuilleriën* omringden, en begon reeds het hoofdgebouw aan te steken. Meubels, tafels, linnengoed, bedden, alles werd op het karousselplein gesleept, om dezen kannibalen tot een vreugdevuur te dienen. Het kasteel werd van den kelder tot onder het dak uitgeplunderd. Het kostbaarste gereedschap zoowel, als de meesterstukken der kunst; alles heeft het gepeupel geroofd.

Van de onnoemelijke schatten, die zich in het paleis

der *Tuilleriën* bevonden, is naauwelijks het twintigste gedeelte gered en door eenige burgersoldaten naar de nationale vergadering gebragt geworden; al het overige werd door de oproerlingen gestolen en onderling verdeeld. Eenige van de oproermakers kregen verschil bij deze verdeeling, vielen zelfs op elkander aan, en vermoordden zich wederkeerig.

Welk een ontzettend gezigt — zegt een andere ooggetuige — verleende geheel *Parijs* op den 10den Augustus, inzonderheid op die plaatsen, waar het bloedbad voornamelijk gebeurd was! Alle winkels, vensters en deuren waren gesloten; de straten vol van gewapende mannen en vrouwen, die hunne bloedende, en in bloed gedoopte, zegeteekenen droegen. Eenigen, die dronken waren, tasteden nog altijd naar hunne van bloed druipende sabels rond, en wentelden zich in de gevolgen hunner onmatigheid. Men zag hier en daar knapen en meisjes, die in de misdaden hunner ouders werden ingewijd, en die keven om een hoofd, eenen arm, een stuk vleesch, of om het overblijfsel van eene Zwitsersche kleeding, welke onder hen geworpen werd. Het karousselplein geleek naar eenen grooten oven. Wie van dezen kant in het paleis wilde, die moest door twee lange gebouwen gaan, welke, van het eene eind tot het andere, in de vlam stonden, en op brandende lijken, of op stukken van ligchamen treden. Het paleis stelde eene tweede vreesselijk tooneel voor oogen; het was door de kanonnen der muitelingen oogenschijnlijk, hoewel niet wezenlijk, beschadigd; deszelfs vensters waren verbrijzeld, slechts een gedeelte van deszelfs vernielde stoffering hing nog van hetzelve naar beneden. Maar niets kon aanstootelijker zijn, dan het gezigt, hetwelk de ingang, de trap, de kapel en alle kamers opleverden. Aan de wanden kleefde het bloed der bloedgierige handen van de moordenaars, welke zij daaraan afgewischt hadden; de tafels waren gebroken; en van de schilderijen, glazen, spiegels en alle andere

sla-

ſteraden, kon men ſlechts nog de ſtukken herkennen. De vloeren waren met verminkte, meest naakte lijken; met ledematen, die men van de ligchamen afgeſcheiden had; met gebrokene lusters, fleſſchen en overblijfſels van zijde, ſatijn, linnen en dergelijke bedekt. De garderobes des konings en der koningin had men geplunderd, en de kleederen ten deele weggenomen en onder het gemeen verdeeld, ten deele onder de puinhoopen der verbrijzeling geworpen. De poort van het paleis, welke naar den tuin leidt, vulden onderſcheidene hoopen van lijken, welke men hier gedood had, toen zij poogden te ontvlieden. — Op alle wandelingen van den fraaijen tuin, in de vijvers, aan den voet van elk ſtandbeeld en bijna van iederen boom, ontmoette men ſtukken van ledematen, die, zelfs na den dood, op de onmenſchelijkſte wijze ſtuk gehakt waren, terwijl, van de voorſte zijde, om aan dit tafereel het uiterſte voorkomen van verſchrikkelijkheid te geven, de houten hutten der Zwitſers, die in lichtelaaije vlam ſtonden, haren blaauwachtig gelen weêrſchijn op de, met doode ligchamen opgevulde, karren wierpen, die door het volk van het ſlagveld weggetrokken werden."

XIII.

(Bl. 328.)

De begraafplaats van den teregtgeſtelden koning en der koningin, eertijds het *St. Magdalena's* kerkhof, (zie den platten grond, bl. 311, N.) was het eigendom van eenen privaat-perſoon den heer DESCLOSEAUX geworden. De opdelving der lijken werd op den 18den en 19den Januarij 1815, met de uiterſte voorzigtigheid, in tegenwoordig-

 heid

heid van den rijkskanſelier, ondernomen. Het proces-verbaal meldt daaromtrent het volgende:

„ Het ligchaam der koningin werd het eerst gevonden. Het lag aan de voeten des konings en was beter bewaard, dan men kon verwachten. Het hoofd was nog kenbaar, zelfs de haren waren nog aanwezig; ſommige kleedingſtukken omgaven het ligchaam. De kouſenbanden waren nog onbeſchadigd, alsmede het grootſte gedeelte der floretzijden kouſen (juist die, welke haar Mej. FOUCHÉ bezorgd had, zie Bijlage XI). Men ſchreef deze bewaring aan eene ſoort van gewelf toe, dat de kalk boven de kist had gevormd. — Het ligchaam van den ongelukkigen monarch was meer beſchadigd, ſommige beenderen reeds geheel tot ſtof vergaan. Men ſloot deze kostelijke overblijfſels in looden kisten, en bragt dezelve in het huis van den heer DESCLOSEAUX, die, tot dus verre, als het ware, hun bewaker was geweest."

Op den jaardag des doods van den koning werden zij in feestelijken optogt naar den grafkelder van *St. Denis* gebragt. In het ganſche rijk weërgalmde het treurgebeijer, en — aldus las men in den *Moniteur* — in veertig duizend kerken van *Frankrijk* lagen de geloovigen op de knieën, om den Hemel voor hun vaderland om vergeving te bidden, voor de zoo zwaar geboete misdaad.

Van CHATEAUBRIANT heeft men een met allen tooi van welſprekendheid geſchreven vlugtig opſtel: *Sur l'exhumation des corps de* LOUÏS XVI *et de la Reine* M. A. Dezelve ſtaat ook in de verzameling zijner kleine ſchriften.

XIV.

(Bl. 364.)

Het groote prachtwerk voert den volgenden titel:

Musée François, ou Recueil des Tableaux et Statues de la collection nationale, par ROBILLARD-PERONVILLE *et* LAURENT. *Paris* 1803—20. *Royal Fol. Papier velin.* Van de *eerste Series* zijn 80, van de *tweede* 40 *Livraisons* in het licht verschenen. Compleet in zes Deelen. De prijs van elk *Cahier* 48 fr. Het geheel 5,760 fr. of *f* 2,600: —

Elk blad, vergezeld van eene geschiedkundige kunstmatige beschrijving, stelt een antiek of eene schilderij in ten deele voortreffelijke platen, van zeer goede meesters, voor. Het behoort in *Duitschland* onder de zeldzame werken. Te *Leipzig* vond ik het in de rijke verzameling van schilderijen en platen van den heer SPECK, welke hij met groote voorkomendheid voor de liefhebbers der kunst opent. Niet minder toegankelijk is op de zondagen der mis, de galerij van den heer kamerraad CAMPE. Eene derde verzameling bezit de koninklijke Pruissische consul G. R. BAUMGÄRTNER. Hoe veel moeten de medeburgers eener stad waard zijn, die het bezitten van rijkdom met zooveel gevoel voor kunst en smaak vereenigen!

Van de *Monumens antiques du Musée* NAPOLEON *dessinés, par* PIROLI, *Publiés par* PIRANÉSI. *Paris* 1804. *ff.* 4. zijn IX *Volumes* in 32 *Livraisons* uitgekomen. (Prijs 192 fr.)

De *Annales du Musée depuis la formation, par* P. LAUDON, *Paris* 1806—9, XXIV Deelen, behelzen bloote omtrekken en vermengen alle ſcholen, ook oude en nieuwe ſchilderijen en ſtandbeelden door malkander.

Van FILHOT verſcheen eene *Galerie du Musée* NAPOLEON, *Paris* 1802—19 in 120 afleveringen in 4°.

De *Description des antiques du Musée royal, par* M C. DE CLARAC, *Paris* 1820, is onder alle de voorbeeldigſte catalogus.

XV.

Nota van Lord CASTLEREAGH, *over het wedergeven der Kunstwerken des Museums te Parijs, in den jare* 1815.

(Bijlage bij bl. 365.)

Aan de ministers der verbondene mogendheden zijn van den kant van den Paus, der Souvereinen van *Toskane*, der *Nederlanden* en anderen, voorſtellen gedaan, dat de ſtandbeelden, ſchilderijen en andere voorwerpen van kunst, welke *Frankrijks* laatſte revolutionaire regering hunnen ſtaten van lieverlede en ſtelſelmatig tegen alle grondbeginſels van regt en tegen het nieuw oorlogsgebruik heeft ontnomen, hun door tusſchenkomst der verbondene mogendheden terug mogen gegeven worden. De ondergeteekende heeft deze voorſtellen aan zijn hof voorgelegd, en daarop bevel ontvangen van den Prins Regent, om aan de verbondene mogendheden de volgende aanmerkingen over dit belangrijk onderwerp, ter overweging voor te dragen.

Ten tweedenmaal zijn de mogendheden van *Europa* genood-

noodzaakt geworden, om naar *Frankrijk* te trekken, ten einde hunne vrijheid en den vrede des aardrijks te veroveren, en tweemaal hebben zij de hoofdſtad bezet, alwaar deze roofgoederen van het grootſte gedeelte van *Europa* opeen gehoopt zijn. De regtmatige beheerſcher van *Frankrijk* is tweemaal in ſtaat geſteld geworden, om zijnen troon te beklimmen, en door zijne bemiddeling voor zijn volk eenen vrede met de bondgenooten te verkrijgen, die gunſtiger is, dan aan hetzelve, naar deszelfs gedrag jegens zijnen monarch en de overige ſtaten, eenig regt ware overgebleven. Het geſchiedde onbetwistbaar uit zuivere achting voor LODEWIJK XVIII, uit verſchooning voor zijn oud en doorluchtig huis, en uit eerbied voor zijn ongeluk, dat de verbondene mogendheden bij het ſluiten van den vrede van verleden jaar, *Frankrijk* waarborgden voor deszelfs volledige *integriteit;* en nog meer was zulks het geval, toen zij hetzelve de laatſte maal, na de gruwelijke teleurſtelling hunner verwachtingen, naar het uiterlijke in ſtand hielden, en alleenlijk in verband bragten met een ſtelſel van voorloopige maatregelen van noodzakelijke veiligheid voor de rust harer volken. Maar het zou *het toppunt van zwakheid en onbillijkheid* verraden, en men zou *Frankrijks* volk ſlechts misleiden, in ſtede van het tot vreedzame en zedelijke gevoelens terug te brengen, als de verbondene mogendheden, waarvan de wereld met angstvalligheid beſcherming en rust verwacht, niet ook op andere volken, hunne bondgenooten (en voornamelijk de zwakke en onbeſchermde onder hen) het grondbeginſel van *integriteit* wilden aanwenden, welke zij aan een volk voor den tweeden keer toeſtonden, tegen hetwelk zij zoo lang oorlog moesten voeren. — Op welken grond kon *Frankrijk* zich wel eindelijk zulk eenen vrede beloven, om dezelfde bezittingen als vóór de omwenteling, en tevens de *ſieraden van alle andere landen* te behouden? Is misſchien de uitſlag van den ſtrijd twijfelachtig gebleven, of hebben de verbondene mogendheden de magt niet,

om

om door te zetten, wat regt en ſtaatkunde vorderen? Of op welken grond zou men *Frankrijk* alle deszelfs nieuwe veroveringen kunnen ontnemen, maar het desniettemin alle roofgoederen laten, die nog alle nieuwe veroveraars als onafſcheidelijk van de landen, tot welke zij behoorden, onaangeroerd lieten? De verbondene beheerſchers zijn wel zelfs *Europa* eenige vergoeding ſchuldig voor hun gedrag te *Parijs*, in het vorige jaar. Het is wel waar, dat zij niet zoo ver gingen, om het ſtelſel van plundering door een plegtig artikel van verdrag te wettigen; daartegen hebben zij zich beſtendig verzet; maar zij hebben toch door haren invloed alle terugvorderingen afgeſlagen, hopende, dat *Frankrijk*, door hare edelmoedigheid even zoo zeer als door hare overwinningen, tot matiging gebragt zijn, eenen vrede ongeſchonden zou bewaren, die daarop was berekend, om het volk met zijnen koning te verzoenen. Ook hoopten zij, men zou den koning raden, om vrijwillig een gedeelte van den buit aan de regtmatige eigenaars weder ter hand te ſtellen. Tegenwoordig echter is de vraag geheel anders geſteld, en haar op dezelfde wijze op te losſen, zou, naar het gevoelen van den Prins Regent, onbezonnen omtrent *Frankrijk*, en onbillijk jegens onze daarbij belanghebbende bondgenooten zijn. Ondertusſchen wil zijne koninklijke hoogheid zich in veiligheid ſtellen, bij het uiten van dit gevoelen tegen elke valſche uitlegging. Terwijl hoogstdezelve het voor eenen pligt der verbondene mogendheden beſchouwt, om de terugkeering der geroofde voorwerpen naar hunne vorige verblijven niet ſlechts niet te verzwaren, maar te verligten, ſchijnt het met het kiesch gevoel der verbondene mogendheden te ſtrooken, om niet te vergunnen, dat de aanwezigheid harer legers in *Frankrijk*, of de wegneming dier voorwerpen uit de *Louvre*, middellijk noch onmiddellijk, een middel zou zijn, om in hunne ſtaten ook ſlechts een enkel voorwerp mede te voeren, hetwelk voorheen noch tot hunne bijzondere verza-

me-

melingen, noch tot de landen behoorde, waarover zij tegenwoordig het bewind voeren. Zooveel waarde als de Prins Regent ook in die meesterſtukken zou ſtellen, bijaldien hij ze op eene andere wijze kon verkrijgen, wenscht hij toch hun bezit niet, ten koste van *Frankrijk*, of veel meer van hunne wettige eigenaars, voornamelijk, om niet een grondbeginſel kracht van regt te doen bekomen, hetwelk men zoo even aan de natie, die hetzelve aangenomen had, tot een verwijt aanteeg; en verre verwijderd, van de gelegenheid te gebruiken, om verſchillende voorwerpen van hunne wettige eigenaars, die zich in geldsgebrek mogten bevinden, af te koopen, is zijne koninklijke hoogheid veel eer geneigd, om de middelen te verſchaffen, om dezelve in de tempels en galerijen terug te brengen, welker ſieraad zij zoo lang hebben uitgemaakt. Indien het mogelijk ware, dat de gevoelens zijner koninklijke hoogheid, omtrent den perſoon en de zaak van LODEWIJK XVIII dubbelzinnig mogten uitgelegd worden, of dat zijne allerchristelijkſte majesteit in de oogen harer onderdanen verloor, zou de Prins Regent ſlechts met den hoogſten tegenzin tot dit beſluit gekomen zijn; maar zijne koninklijke hoogheid gelooft zeker, dat zijne majesteit de liefde en achting harer onderdanen in eenen hoogeren graad zal verwerven, als zij zich van alle die herinneringen zal losgemaakt hebben. Deze buit, welke eene zedelijke verzoening tusſchen *Frankrijk* en de eens door hetzelve overwonnen landen zou verhinderen, is onnoodig ter voortduring van den roem zijner legers, die in ſpijt der zake, waarin die werd verworven, ſteeds den Franſchen wapenen buiten 's lands achting zullen verſchaffen. Maar zoo lang deze voorwerpen te *Parijs* blijven, en om zoo te ſpreken, oorkonden en regtmatige aanſpraken vertegenwoordigen op de opgegevene landen, zoo lang zal de gedachte, om deze landen te eeniger tijd met *Frankrijk* te vereenigen, nimmer geheel verdwijnen, en de geest des Franſchen volks

volks zal zich nooit met het beperkter aanwezen verbroederen, welk der natie onder de BOURBONS is aangewezen. Bij het uiten dezer gevoelens heeft de Prins Regent geene begeerte, om de Fransche natie te vernederen. De algemeene ſtaatkunde zijner koninklijke hoogheid, het gedrag zijner troepen te *Frankrijk*, zijn ſpoed, onmiddellijk na de overgave van BUONAPARTE, om *Frankrijk* in deszelfs handelvrijheid te herſtellen, en bovenal, zijn tegenwoordig ſtreven, om *Frankrijk* deszelfs *integriteit* (met zekere voor de veiligheid der naburige ſtaten noodwendige bepalingen) ſtellig te verkrijgen, zijn de beste bewijzen, dat dit beſluit enkel van de, aan andere natiën verſchuldigde regtvaardigheid, en van het verlangen, om de door de omwenteling geſlagene wonden te genezen, voorgeſchreven, maar niet door eenige *illiberale* gezindheid jegens *Frankrijk* is ingegeven geworden. De geheele vraag komt daarop neder: ſluiten alle mogendheden der aarde tegenwoordig met opregtheid een beſtendig verdrag met den koning? En is dit het geval, op welke grondbeginſels wordt het geſloten? Geſchiedt zulks op behouding of op teruggave der revolutionnaire *roofgoederen?* Meent de koning zijne waardigheid verhoogd, zijne regtmatige aanſpraken verſterkt te zijn, als hij van gedenkteekenen der kunst omringd is, welke even zeer het lijden van zijn huis, als die der andere natiën van *Europa*, in het geheugen roepen? Als het Fransche volk het verledene wil doen vergeten, kan het dan op eene redelijke wijze wenſchen, om die bronnen van haat tusſchen hetzelve en andere volken te behouden? En als het dit niet wenscht, is het dan ſtaatkundig, om zijne ijdelheid te vleijen en uitzigten te voeden, welke de beſchouwing van deze zegeteekenen telkens moeten verwekken? Kan het leger zulks billijkerwijze wenſchen? Het aandenken zijner veldtogten kan nimmer uitgewischt worden. Dezelve zijn in de jaarboeken van *Europa* ingelascht. Zij ſtaan op de openlijke gedenkteekens in zijn eigen land uitgedrukt. Waarom

zou

zou het met zijnen oorlogsroem een ſtelſel van plundering verbinden, door welks tegen de nieuwere oorlogswetten aandruiſchende aanneming, de veldheer, die het in de veldſlagen invoerde, inderdaad ſlechts den luister zijner wapenen verdonkerd heeft. Als wij waarlijk tot vrede en tot de oude gtondbeginſels terug willen keeren, dan kan het niet verſtandig wezen, om boven alle misbruiken van het verledene, juist dit te behouden, en de koning kan nog minder wenſchen, onder de puinhoopen der omwenteling, welker voornaamſte ſlagtoffer zijne familie was, in zijn huis dat *monopolie der kunstvoorwerpen* te vereeuwigen. De ſchitterende verzameling, welke *Frankrijk* vóór de omwenteling heeft bezeten, vermeerderd door de ſedert dien tijd gekochte *Borgheſiſche* (eene der ſchoonſte dezer wereld), zal den koning ruime middelen aanbieden, om de hoofdſtad van zijn rijk op eene welſtandige wijze te verſieren, en zijne majesteit kan zich van deze onzuivere bron ter uitſchittering losmaken, zonder de aankweeking der kunst in *Frankrijk* nadeel toe te brengen. Als men nu dit ſchreeuwend onheil wil voorkomen, dan ſchijnt men geenen middelweg te kunnen inſlaan, die niet tot aan de erkentenis van eene menigte uitplunderingen zou leiden, welke onder den dekmantel van verdragen, zoo mogelijk nog aanſtootelijker zijn, dan de openbare roof, door welken het overig gedeelte te zamen gebragt werd. Het grondbeginſel des eigendoms, geregeld naar de regten der landen, waaruit die meesterſtukken weggevoerd werden, verleent den veiligſten en eenigen wegwijzer tot billijkheid, en niets kan misſchien tegenwoordig meer bijdragen ter gerustſtelling van den algemeenen geest in *Europa*, dan eene zoodanige hulde, welke de koning van *Frankrijk* toebrengt aan een grondbeginſel der deugd, der verzoening en des vredes.

(*Ondert.*)

CASTLEREAGH.

XVI.

XVI.

(Bl. 385.)

In het derde Boek van den *Emile* door ROUSSEAU, welks eerste uitgave in den jare 1762, derhalve zeven en twintig jaar vóór het uitbarsten der omwenteling, in het licht verscheen, leest men de volgende merkwaardige woorden:

Vous vous fiez à l'ordre actuel de la société, sans songer que cet ordre est sujet à des revolutions inévitables, et qu'il vous est impossible de prévoir ni de prévenir celle, qui peut regarder vos enfans. Le grand devient petit, le riche devient pauvre, le Monarque devient sujet. NOUS APPROCHONS DE L'ÉTAT DE CRISE ET DU SIÈCLE DES RÉVOLUTIONS.

Onder den tekst staat hierbij nog de noot:

Je tiens pour impossible, que les grandes monarchies de l'Europe aient encore longtemps à durer. — J'ai de mon opinion des raisons plus particulière des cette maxime; mais il n'est pas à propos de les dire, et chacun ne les voit que trop.

Men moet hierbij niet vergeten, dat ROUSSEAU het hof eens konings als LODEWIJK XV, en de schitterende vernietiging der zedelijkheid aan het hof van nabij zag, en billijk genoeg zijn, om hem, die een kwaad *vooruit ziet*, niet met dengenen te verwisselen, die het *wenscht* of *poogt te bevorderen.*

Bayerische Staatsbibliothek München

Bayerische StaatsBibliothek

Münchener DigitalisierungsZentrum Digitale Bibliothek

Niemeyer, August Hermann,

Waarnemingen op Reizen in en buiten Deutschland mit Herinneringen

Bd.: 4. (1825)

Haarlem 1825

It.sing. 709 q-4
urn:nbn:de:bvb:12-bsb10467645-1